

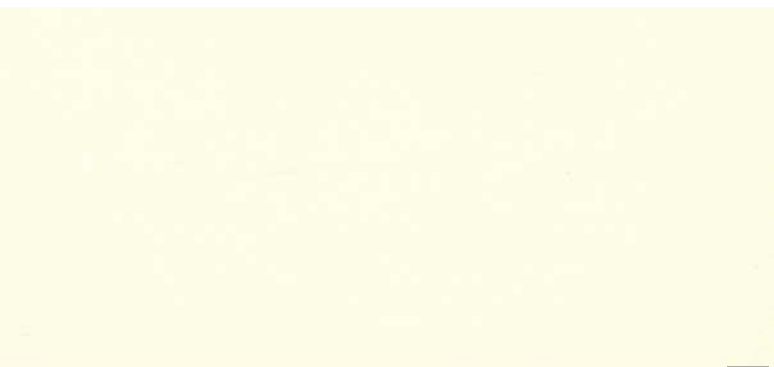

Krzysztof Kasprzak • Bogdan Kucharski

Pszczewski Park Krajobrazowy

Pszczewski Park Krajobrazowy

Wielkopolska Biblioteka Krajoznawcza
Nr 41

Krzysztof Kasprzak • Bogdan Kucharski

Pszczewski Park Krajobrazowy

Wydawnictwo WBPiCAK
Poznań 2011

Komitet Redakcyjny Biblioteki „Kroniki Wielkopolski”
Paweł Anders, Lena Bednarska, Lech Dymarski, Przemysław Hauser,
Krzysztof Kasprzak, Tomasz Naganowski, Marek Ziółkowski

Fotografie
Zbigniew Szmidt

Zdjęcie na okładce
Zbigniew Szmidt

Mapki wykreślił
Antoni Szwed

Mapki w wersji elektronicznej przygotował
Radosław Przebitkowski

Redaktor prowadzący
Natalia Słomińska

Korekta
Anna Skowrońska

Wydano dzięki pomocy finansowej Wojewódzkiego Funduszu
Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Poznaniu

ISBN 978-83-62717-11-8

© Wydawnictwo Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej
i Centrum Animacji Kultury
60-819 Poznań, ul. Prusa 3
tel.: 61 664 08 75
e-mail: wydawnictwo@wbp.poznan.pl, www.wbp.poznan.pl

Projekt graficzny, skład i łamanie
perfekt
60-311 Poznań, ul. Grunwaldzka 72
e-mail: dtp@perfekt.pl, <http://dtp.perfekt.pl>

Druk i oprawa
Zakład Poligraficzny Moś i Łuczak sp. j.
61-065 Poznań, ul. Piwna 1

Wstęp

W 1986 r. po wieloletnich staraniach przyrodników i działaczy społecznych, uchwałą ówczesnej Rady Narodowej w Gorzowie Wlkp., utworzono Pszczewski Park Krajobrazowy wraz z otuliną. Obejmuje on rynną jezior pszczewskich oraz dolinę rzeki Kamionki. Celem powołania Parku było zachowanie dla nauki i wypoczynku ludności terenów o najwyższych wartościach przyrodniczych i krajobrazowych, na co jednoznacznie wskazywała dokumentacja naukowa. Szczególnie atrakcyjnym walorem Parku jest krajobraz o niezwykle urozmaiconej rzeźbie terenu, z dolinami rzek Obry i Kamionki oraz licznymi jeziorami, będącymi pozostałościami epoki lodowcowej.

Wojewódzka Rada Narodowa w Gorzowie w 1986 r. ustanowiła także na obszarze ówczesnego województwa gorzowskiego obszary chronionego krajobrazu, w tym Pojezierze Międzyrzecko-Międzychodzkie, na którym znajduje się Park. Wartości krajoznawcze pojezierza cieszyły się od lat zainteresowaniem turystów. Na początku XX w. stałym miejscem wypoczynku mieszkańców Międzyrzecza i okolicznych miejscowości było m.in. Jezioro Głębokie, gdzie znajdowała się przystań Międzyrzeckiego Towarzystwa Wioślarskiego. Ze względu na krajobraz i zalety zdrowotne wieś Przytoczną w 1936 r. umieszczono na liście miejscowości wypoczynkowych – kurortów.

Tereny obecnego Parku i jego okolice budziły także od dawna zainteresowanie przyrodników. Już w okresie międzywojennym zapoczątkowano badania jezior. W latach 50. XX w. rozpoczęto w okolicach Pszczewa, trwające do lat 70., nowatorskie badania geomorfologiczne, których wyniki zmieniły ugruntowane w latach poprzednich naukowe poglądy na kształtowanie się krajobrazu w wyniku ustępowania lodowca. Także na początku lat 50. XX w. podjęto pierwsze działania zmierzające do objęcia ochroną prawną najbardziej wartościowych pod względem przyrodniczym środowisk, ustanawiając w 1954 r. pierwszy na terenie obecnego Parku torfowiskowy rezerwat przyrody Rybojady.

W latach 70. XX w. ruszyły badania botaniczne, głównie florystyczne i fitosocjologiczne. Rezultatem tych prac było m.in. ustalenie listy rzadkich i chronionych gatunków roślin naczyniowych, wyróżnienie i charakterystyka zespołów roślinnych oraz inwentaryzacja drzew pomnikowych. W 1972 r. utworzony został florystyczny rezerwat przyrody Jeziora Gołyńskie.

W końcu lat 80. XX w. członkowie ówczesnego Lubuskiego Klubu Przyrodników ze Świebodzina rozpoczęli badania ptaków, które były kontynuowane przez pracowników Parku już po jego utworzeniu. Prace te pozwoliły na przedstawienie w 1993 r. pierwszego wykazu ptaków występujących w Parku i jego okolicy. W połowie lat 80. XX w., jeszcze przed utworzeniem Parku, proponowano, aby objąć ochroną rezerwatową Jezioro Wielkie wraz z jego otoczeniem ze względu na występowanie wielu gatunków ptaków. W 1987 r. zbiornik ten umieszczony został na europejskiej liście terenów ważnych dla ptaków w skali kontynentu oraz w europejskim wykazie terenów podmokłych wymagających ochrony. Dopiero w 1991 r. Jezioro Wielkie objęto ochroną jako rezerwat przyrody. W następnych latach utworzono kolejne dwa rezerwaty: Dąbrowa na Wyspie (1995 r.) i Dolina Kamionki (2004 r.).

Ze względu na konieczność ochrony siedlisk przyrodniczych o znaczeniu dla wszystkich państw członkowskich Unii Europejskiej część doliny Obry oraz terenów zachodnich Parku włączono do paneuropejskiej sieci obszarów chronionych Natura 2000, nadając im status specjalnego obszaru ochrony siedlisk oraz obszaru specjalnej ochrony ptaków Jeziora Pszczewskie i Dolina Obry. Podobne znaczenie dla wspólnoty ma Dolina Kamionki, która w przyszłości będzie specjalnym obszarem ochrony siedlisk.

Wartość turystyczną Parku podnosi także bogata historia pogranicza polsko-niemieckiego, historia wspólnie mieszkających narodów o odmiennej kulturze i religii oraz nie mniej interesująca współczesność lokalnych społeczności, jej wymiar gospodarczy, kulturowy i społeczny.

Ocalały krajobraz historyczny wymaga szczególnej ochrony, m.in. jako obszar chronionego krajobrazu kulturowego w gminach: Przytoczna, Pszczew, Międzyrzecz i Trzciel. Obejmuje on dobrze zachowane fragmenty krajobrazów naturalnych i obszarów o walorach kulturowych i widokowych, które w przyszłości mogą zostać objęte ochroną jako parki kulturo-

we. Występują tutaj m.in. obiekty o znaczeniu ponadregionalnym, np. kościół pw. Matki Bożej Rokitniańskiej wraz z otoczeniem w Rokitnie.

Tereny obecnego Parku i jego okolic przyciągają interesującą historią sięgającą neolitu. W kolejnych epokach historycznych na opisywanym obszarze miejsce miały najazdy, toczyły się wojny, realizowała się polityka biskupów poznańskich, trwała walka z zaborcą i okupantem. Przez lata następował nie tylko rozwój miejscowości i gospodarki, ale kształtowały się także postawy i działania sprzyjające zachowaniu dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego.

Dla turystów i osób zainteresowanych rekreacją atrakcyjne są czyste jeziora, lasy i bardzo zróżnicowany krajobraz Parku oraz interesujące krajoznawczo miejscowości, zwłaszcza: Pszczew, Rokitno, Kamionna, Trzciel, Międzyrzecz. Warte zobaczenia są rozległe panoramy widokowe, zabudowania dworsko-pałacowe i folwarczne, parki podworskie, rynny jeziorne, doliny Obry i Kamionki oraz kompozycja krajobrazu.

Ze względu na walory kulturowe i przyrodnicze wschodnia część Parku z doliną Kamionki wpisana została do *Kanonu Krajoznawczego Wielkopolski* – swoistego informatora krajoznawczego o najbardziej interesujących obiektach i miejscach w regionie. Do *Kanonu* wpisana została także wieś Kamionna i znajdujący się w niej kościół pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny.

Zwiedzanie Parku ułatwiają piesze i rowerowe szlaki turystyczne oraz kajakowy szlak Obry. Łączą one wszystkie najbardziej interesujące krajoznawczo obiekty przyrodnicze i miejscowości. Autorzy mają nadzieję, że zachęcą Czytelników do odwiedzenia nie tylko Pszczewa – miejscowości utożsamianej z Parkiem – ale także do odbycia wycieczek turystycznych i podróży edukacyjnych w mniej znane okolice Parku w celu poznania jego przyrody, krajobrazu, kultury i historii.

Część ogólna

Zasięg terytorialny i układ przewodnika

Przewodnik dotyczy głównie obszaru Pszczewskiego Parku Krajobrazowego w granicach określonych rozporządzeniem. Opisy przyrodniczo-geograficzne i krajoznawcze wykraczają jednak poza tak określone ramy, ponieważ uznano, że należy Czytelnikowi przedstawić niektóre interesujące miejscowości i obiekty przyrodnicze położone poza granicami Parku i jego otuliny, ale w ich najbliższej okolicy. Zasięg terytorialny przewodnika obejmuje tereny położone na północ od Parku do drogi krajowej nr 24, na zachód – do drogi krajowej nr 3, na wschód – około 2-3 km od granicy wschodniej Parku, na południe – do drogi krajowej nr 2 i na południowy zachód – około 7,5 km od granicy zachodniej Parku.

Część ogólna książki zawiera podstawowy opis przyrodniczo-geograficzny i historyczny terenu. W części krajoznawczej zamieszczono szczegółową charakterystykę miejscowości, podkreślając ich wyjątkowe walory. Omówiono także znakowane i nieznakowane szlaki turystyczne (trasy piesze, rowerowe, wodne) oraz ścieżki przyrodnicze. Końcowa część publikacji zawiera noty biograficzne ludzi związanych z terenami obecnego Parku i jego najbliższej okolicy poprzez działalność lub miejsce urodzenia.

Co to jest park krajobrazowy?

Ochrona przyrody polega na zachowaniu, zrównoważonym użytkowaniu oraz odnawianiu jej zasobów, tworów i składników. Celem tych działań jest m.in. ochrona walorów krajobrazowych i zapewnienie ciągłości istnienia gatunków roślin, zwierząt i grzybów wraz z ich siedliskami. Ochroną prawną obejmowane są wyjątkowe zasoby, twory i składniki przyrody. Mogą być wśród nich pojedyncze twory przyrody żywej

(np. okazałe drzewa i krzewy gatunków rodzimych lub obcych) i nieożywionej (np. źródła, wodospady, skałki, jary, głązy narzutowe, jaskinie) lub ich skupiska ze względu na szczególną wartość przyrodniczą, naukową, kulturową, historyczną lub krajobrazową, chronione jako pomniki przyrody.

Pozostałości ekosystemów mających znaczenie dla zachowania różnorodności biologicznej (np. śródpolne oczka wodne, kępy drzew, bagna, siedliska przyrodnicze, stanowiska rzadkich lub chronionych gatunków grzybów, roślin i zwierząt) chronione mogą być jako użytki ekologiczne. Fragmenty krajobrazu naturalnego i kulturowego natomiast, ze względu na ich walory widokowe lub estetyczne, jako zespoły przyrodniczo-krajobrazowe.

Tereny o wyróżniającym się zróżnicowanym krajobrazie, wartościowe ze względu na możliwości zaspokojenia potrzeb związanych z turystyką i wypoczynkiem lub pełnieniem funkcji korytarzy ekologicznych, czyli obszarów umożliwiających migrację roślin, zwierząt lub grzybów, mogą być obejmowane ochroną jako obszary chronionego krajobrazu.

W przypadku gdy pewien obszar (o powierzchni nie mniejszej niż 1 tys. ha) wyróżnia się szczególnymi wartościami przyrodniczymi, naukowymi, społecznymi, kulturowymi i edukacyjnymi, można utworzyć park narodowy, w którym ochronie podlega całość przyrody oraz walory krajobrazowe.

Obszary zachowane w stanie niezmienionym lub mało zmienione, ekosystemy, siedliska przyrodnicze oraz twory przyrody nieożywionej wyróżniające się szczególnymi wartościami przyrodniczymi, naukowymi, kulturowymi lub walorami krajobrazowymi mogą być objęte ochroną jako rezerваты przyrody.

Park krajobrazowy jest natomiast obszarem chronionym ze względu na wartości przyrodnicze, historyczne i kulturowe oraz walory krajobrazowe w celu ich zachowania i popularyzacji w warunkach zrównoważonego rozwoju. W jego granicach pozostawia się jednak gospodarczo wykorzystywane grunty rolne i leśne oraz inne nieruchomości. Zasada równoległego prowadzenia działań ochronnych w warunkach rozwoju gospodarczego i społecznego w celu zachowania trwałości przebiegu podstawowych procesów przyrodniczych, przy jednoczesnym zagwarantowaniu możliwości zaspokojenia podstawowych potrzeb społeczeństwa, zarówno współczesnych,

jak i przyszłych pokoleń, wyróżnia park krajobrazowy spośród innych form ochrony przyrody. Ważnym warunkiem jest więc, aby wpływy człowieka na obszar wzbogacały go, a nie degradowały. Park krajobrazowy ma chronić teren jako całość, równą miarą traktując wartości przyrodnicze, kulturowe i historyczne. Stąd też pewne wymagania dotyczące sposobu korzystania ze środowiska, mówiące na przykład o zakazie dokonywania zmian stosunków wodnych, jeżeli zmiany te nie służą ochronie przyrody, zakazie umyślnego zabijania dziko występujących zwierząt, niszczenia ich schronień i miejsc rozrodu, likwidowania i niszczenia zadrzewień śródpolnych czy wykonywania prac ziemnych trwale zniekształcających rzeźbę terenu.

Zadaniem parków krajobrazowych jest nie tylko ochrona wartości przyrodniczych, historycznych i kulturowych, lecz również ich upowszechnianie. W tym celu powstają centra edukacyjne, ścieżki dydaktyczne i szlaki turystyczne. Kształtowanie właściwych postaw człowieka wobec przyrody przez edukację, informowanie i promocję jest także jednym z celów ochrony przyrody. Wiele parków krajobrazowych chroni zasoby kulturowe, będące rezultatem często wielowiekowej, harmonijnej koegzystencji człowieka i przyrody.

Pszczewski Park Krajobrazowy powołany został w 1986 r.¹ w celu ochrony i zachowania krajobrazu oraz ekosystemów jezior polodowcowych i związanych z nimi rzadkich gatunków flory i fauny. Na malowniczy i urozmaicony krajobraz Parku składają się rynny polodowcowe, wzgórza moreny czołowej, powierzchnie moreny dennej i równiny sandrowe oraz liczne duże i małe jeziora, położone w lodowcowych rynnach jeziornych. Park chroni także wiele wartości kulturowych. Stanowi przykład ludzkiej działalności związanej z długoletnią gospodarką rolną i leśną, która nadała polodowcowemu krajobrazowi **tego terenu specyficzny charakter. Zachowane w otoczeniu** Parku dwory, pałace, obiekty sakralne i gospodarcze są świadectwem obecności dawnych właścicieli, ich świadomej pracy na rzecz **gospodarki i kultury regionu.**

Do celów dydaktycznych, **edukacyjnych** i naukowych oraz do promocji Parku wykorzystywane są walory litosfery, ekosystemów wodnych, siedlisk przyrodniczych, różnorodności gatunkowej roślin i **grzybów**, świata zwierząt oraz wyeksponowanie i właściwe wykorzystywanie elementów dziedzictwa kulturowego.

W celu realizacji ochrony na terenie Parku wprowadzone zostały następujące zakazy:

- prowadzenia inwestycji mogących znacząco oddziaływać na środowisko przyrodnicze;
- umyślnego zabijania dziko występujących zwierząt, niszczenia ich nor, lęgówisk, schronień i miejsc rozrodu oraz tarlisk i złożonej ikry, z wyjątkiem amatorskiego połowu ryb oraz wykonywania czynności w ramach racjonalnej gospodarki rolnej, leśnej, rybackiej i łowieckiej;
- likwidowania i niszczenia zadrzewień śródpolnych, przydrożnych i nadwodnych, jeżeli nie wynika to z potrzeby ochrony przeciwpowodziowej lub zapewnienia bezpieczeństwa ruchu drogowego/wodnego lub budowy, odbudowy, utrzymania, remontów albo naprawy urządzeń wodnych;
- pozyskiwania do celów gospodarczych skał (też torfu) oraz skamieniałości (również kopalnych szczątków roślin i zwierząt oraz minerałów);
- wykonywania prac ziemnych trwale zniekształcających rzeźbę terenu, z wyjątkiem prac związanych np. z zabezpieczeniem przeciwpowodziowym lub przeciwoświsiskowym, względnie budową, odbudową, utrzymaniem, remontem lub naprawą urządzeń wodnych;
- dokonywania zmian stosunków wodnych, jeżeli nie służą ochronie przyrody lub racjonalnej gospodarce rolnej, leśnej, wodnej czy rybackiej;
- stawiania nowych obiektów budowlanych w pasie szerokości 100 m od linii brzegów rzek, jezior i innych zbiorników wodnych, z wyjątkiem obiektów służących turystyce wodnej, gospodarce wodnej lub rybackiej;
- likwidowania, zasypywania i przekształcania zbiorników wodnych, starorzeczy oraz obszarów wodno-błotnych;
- wylewania gnojowicy, z wyjątkiem nawożenia własnych gruntów rolnych;
- prowadzenia chowu i hodowli zwierząt metodą bezściółkową;
- utrzymywania otwartych rowów ściekowych i zbiorników ściekowych;
- organizowania rajdów motorowych i samochodowych;
- używania łodzi motorowych i innego sprzętu motorowego na otwartych zbiornikach wodnych.

Wymienione zakazy nie dotyczą wykonywania zadań wynikających z planu ochrony, związanych z obronnością kraju

i bezpieczeństwem państwa, prowadzenia akcji ratowniczych oraz działań związanych z bezpieczeństwem powszechnym, a także realizacji inwestycji celu publicznego.

Na terenie Parku celowe jest wyznaczanie i wykonywanie ścieżek przyrodniczo-dydaktycznych, dróg rowerowych, schronów przeciwdeszczowych, tablic informacyjnych, punktów widokowych oraz innych obiektów ułatwiających turystykę poznawczą po uzgodnieniu z Zespołem Parków Krajobrazowych Województwa Lubuskiego² (dla wschodniej części Parku) i Zespołem Parków Krajobrazowych Województwa Wielkopolskiego³ (dla zachodniej części). Z tymi instytucjami należy również uzgadniać plany i wszelką działalność mającą wpływ na środowisko przyrodnicze.

Spółeczność gmin, w granicach których położone są tereny Parku, zadowolona jest z jego istnienia i rozwoju, ponieważ czerpie z tego wiele bezpośrednich i pośrednich korzyści (ekonomicznych, zdrowotnych). Za szczególnie pożądaną kierunek rozwoju uważana jest ochrona środowiska przyrodniczego i walorów estetycznych.

Polityka przestrzenna oraz zasady, kierunki i formy podejmowanych działań na terenie Parku powinny umożliwiać zachowanie i wzbogacanie oraz popularyzację jego wartości przyrodniczych, w tym krajobrazowych w warunkach zrównoważonego rozwoju. Działania na rzecz ochrony i kształtowania wartości krajobrazowych powinny dotyczyć zarówno krajobrazów naturalnych i półnaturalnych, jak i historycznie ukształtowanych i tradycyjnych krajobrazów kulturowych. Pożądanymi na terenie Parku formami działalności społeczno-gospodarczej zgodnymi z regionalną tradycją oraz gwarantującymi utrzymanie wartości przyrodniczych, w tym krajobrazowych przy jednoczesnym zapewnieniu odpowiedniego standardu życia mieszkańców, powinny być: gospodarka leśna zgodna z potrzebami ochrony przyrody, zrównoważone rolnictwo, gospodarka rybacka uwzględniająca potrzeby ochrony wód, obsługa turystyki krajoznawczej i kwalifikowanej oraz agroturystyki, obsługa i rozwój rekreacji realizowanej z poszanowaniem walorów przyrodniczo-krajobrazowych i kulturowych, nieuciążliwe dla środowiska przetwórstwo lokalnych zasobów przyrodniczych.

Podstawowym warunkiem realizacji celów ochrony przyrody jest kształtowanie właściwych postaw wobec zasobów przyrodniczych i kulturowych jako dziedzictwa i dobra wspólne-

go, w tym poprzez promocję i udostępnianie turystyczne Parku oraz prowadzenie działalności dydaktycznej.

Położenie Parku ma wpływ na uwarunkowania rozwoju turystyki na jego terenie. Przyjeżdża tu sporo turystów i osób zainteresowanych wypoczynkiem i sportami wodnymi, nie tylko z większych miast m.in.: Poznania, Zielonej Góry, Gorzowa Wlkp., ale także z mniejszych znajdujących się w sąsiedztwie (Międzychód, Międzyrzecz, Nowy Tomyśl, Skwierzyna, Pniewy, Sulechów, Świebódzin, Zbąszyń).

Turystyczne, rekreacyjne i edukacyjne wykorzystanie Parku powinno być podporządkowane ochronie wartości przyrodniczych, krajobrazowych i kulturowych. Rodzaj, formy i wielkość zagospodarowania turystycznego, rekreacyjnego i edukacyjnego muszą być dostosowane do rodzaju i stopnia odporności na degradację elementów środowiska przyrodniczego, a także chłonności turystyczno-rekreacyjnej. Działania w zakresie edukacji ekologicznej powinny koncentrować się na organizowaniu zajęć edukacyjnych, otwartych dla wielu zainteresowanych, programów aktywnej ochrony przyrody, akcji sprzątania Parku oraz imprez turystyczno-edukacyjnych, a także na przygotowywaniu i rozpowszechnianiu materiałów edukacyjnych, w tym przewodników turystyczno-ekologicznych.

Na terenie Parku mogą być rozwijane następujące rodzaje turystyki: turystyka poznawcza – ekoturystyka, krajoznawcza, ornitologiczna; turystyka kwalifikowana – piesza, rowerowa, kajakowa, żeglarska, konna i narciarska (wyłącznie narciarstwo biegowe); turystyka wypoczynkowa – pobytowa, weekendowa, agroturystyka.

|| Położenie i granice

Administracyjnie Park położony jest w województwie lubuskim, w powiecie międzyrzeckim (gminy: Pszczew, Trzciel, Przytoczna, Międzyrzecz) i w województwie wielkopolskim, w powiecie międzychodzkiem (gminy: Międzychód, Miedzichowo). Powierzchnia Parku wynosi 12 220 ha, w województwie lubuskim 76,10% (gminy: Pszczew 56,87%, Przytoczna 10,84%, Trzciel 6,34%, Międzyrzecz 2,05%) i w województwie wielkopolskim 23,90% (gminy: Międzychód 16,12%, Miedzichowo 7,78%). Powierzchnia otuliny wynosi 33 080 ha, w województwie lubu-

skim 55,79% (gminy: Pszczew 32,37%, Trzciel 14,28%, Przytoczna 4,53%, Międzyrzecz 4,61%) i w województwie wielkopolskim 44,21% (gminy: Międzychód 22,52%, Miedzichowo 21,69%).

Park tworzą dwie odrębne części: zachodnia – rynna jezior pszczewskich (10 250 ha) i wschodnia – dolina rzeki Kamionki (1970 ha). Część zachodnia położona jest na terenie gmin: Pszczew (6950 ha), Przytoczna (1325 ha), Miedzichowo (950 ha), Trzciel (775 ha) i Międzyrzecz (250 ha). Część wschodnia obejmuje wyłącznie teren gminy Międzychód.

Utworzony w 1986 r. w ówczesnym województwie gorzowskim Park obejmował pierwotnie 18 777, a otulina 38 810 ha. Obszar Parku był obrysowany jedną zwartą granicą. Na zachodzie do Parku należała rynna jezior pszczewskich, w środkowej części znajdowały się obszary leśne i rolnicze okolic Świechocina, Dormowa i Głazewa, a wschodnia część obejmowała część doliny Kamionki. Otulina na północy sięgała do Zatonia Starego i przebiegała w pobliżu Międzychodu, a na południu sięgała do Strzyżewa.

Ze względu na różne uwarunkowania przyrodnicze, krajo-
brazowe, rolnicze oraz przewidywany rozwój rekreacji poby-
towej już w 1989 r. planowano znaczną korektę granic. Osta-
tecznie nowe granice Parku i otuliny zatwierdzono w 1992 r. Obszar został rozbity na dwie niezależne części – zachodnią i wschodnią – połączone wspólną otuliną, która jak zakładano miała je łączyć. Po zmianach przebiegu granic powierzchnia Parku została zmniejszona o 35%, a otuliny o 15% w stosunku do powierzchni z 1986 r.

Zmiana spowodowała, że bardzo interesujące pod względem przyrodniczym tereny znalazły się poza Parkiem i otuliną, np. kompleksy lasów, jezior i pól okolic Świechocina i Dormowa, obszary wodno-błotne okolic Jeziora Brzeskiego, jeziora: Lubiwiec, Koleńskie, Bielskie, Gorzyńskie, Tuczo, Wierzbno, Gertruda, Wielkie. Nowelizacja przepisów o ochronie przyrody w 2000 r. spowodowała także, że w otulinie przestał obowiązywać ustalony reżim ochronny. W takiej sytuacji otulina przestała łączyć zachodnią i wschodnią część Parku; praktycznie je rozdzieliła.

Pod względem wielkości powierzchni w Parku przeważają lasy (64,43%) i użytki rolne (23,12%); udział wód jest wyraźnie mniejszy (11,79%), a terenów zabudowanych – znikomy (0,66%). Podobnie w otulinie – przeważają użytki rolne (49,56%) i lasy

(45,64%); w porównaniu z Parkiem udział wód (1,99%) jest wyraźnie mniejszy, a terenów zabudowanych (1,99%) większy. W zachodniej części Parku przeważają grunty leśne (63,6%) i rolne (33,4%); niewielki jest natomiast udział wód (1,4%) i terenów zabudowanych (1,6%). Podobnie w części wschodniej – przeważają grunty leśne (64,5%), jednak w porównaniu z częścią zachodnią przy wyraźnie większym udziale wód (13,6%) i mniejszym udziale gruntów rolnych (13,6%) i terenów zabudowanych (0,5%). Granica Parku omija tereny zwartej zabudowy miejscowości, co widoczne jest zwłaszcza w przypadku Pszczewa. Taki układ umożliwia bezkonfliktowy rozwój miejscowości w kierunku zachodnim.

Na terenie Parku brak jednostki miejskiej.

Przy południowej granicy Parku przebiega droga krajowa nr 2, stanowiąca polski odcinek trasy europejskiej E30, uznawanej za największy położony równoleżnikowo europejski szlak komunikacyjny na osi wschód–zachód od miejscowości Cork w Irlandii do Omska w Rosji. W odległości około 4,6 km od południowej granicy Parku przebiega, znajdujący się w budowie, odcinek autostrady A2 Świecko–Nowy Tomyśl.

Obszar otuliny między obiema częściami Parku przecina z północy na południe droga wojewódzka nr 160, biegnąca przez województwa zachodniopomorskie, lubuskie i wielkopolskie z Suchania do Miedzichowa. Przebiega ona m.in. przez: Międzychód, Wielowieś, Gorzyń, Głazewo, Łowyń, Lewice i Zachodzko. Na wysokości Lewic przez krótki odcinek biegnie wzdłuż granicy wschodniej części Parku. W Gorzynie łączy się z biegnącą na północ od granic Parku drogą krajową nr 24, prowadzącą z Rudnicy koło Gorzowa Wlkp. do Pniew. Na jej trasie leżą m.in. Przytoczna, Wierzbno i Kamionna.

Od zachodu około 2-2,5 km od granic Parku przebiega droga wojewódzka nr 137, łącząca drogę krajową nr 2 w Trzcielu z drogą krajową nr 3 w Międzychodzie, stanowiąca fragment trasy europejskiej E65, prowadzącej z północy na południe Europy.

Około 9 km na wschód od północnej granicy wschodniej części Parku, w Kwilczu, znajduje się skrzyżowanie drogi krajowej nr 24 z drogą wojewódzką nr 186 biegnącą na północ przez tereny Sierakowskiego Parku Krajobrazowego do Wierzhocina.

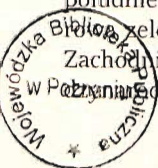
Około 23 km na wschód od północnej granicy wschodniej części Parku, w Pniewach, znajduje się węzeł komunikacyjny,

w którym krzyżują się drogi krajowe nr 24 i nr 92 łącząca Międzychów z Poznaniem, z drogą wojewódzką nr 187 łączącą Pniewy z Murowaną Gośliną.

Okolo 10 km na północny zachód od zachodniej części Parku, w Skwierzynie, znajduje się węzeł komunikacyjny, w którym krzyżują się drogi krajowe nr 24 i nr 3 **stanowiąca** część przebiegającej południkowo międzynarodowej trasy E65 z Malmö w Szwecji do miejscowości Chania na Krecie, z biegnącą na wschód do Międzychodu drogą wojewódzką nr 199, od której odchodzi (biegnąc na północ do Nowego Polichna) droga wojewódzka nr 159. W Goraju, od przylegającej do północnej granicy zachodniej części Parku drogi krajowej nr 24, odchodzi w kierunku północnym do Krobielewska droga wojewódzka nr 192, gdzie łączy się z drogą wojewódzką nr 199 Skwierzyna–Międzychód.

Obszar Parku i otuliny przecina także gęsta sieć dróg powiatowych i gminnych. Wszystkie lokalne połączenia zapewniają obsługę dojazdów do pracy i szkół na **terenie** Parku oraz do miejscowości położonych poza jego obszarem, a także umożliwiają obsługę ruchu turystycznego.

Park położony jest na uboczu **ważnych szlaków** transportu kolejowego. W ostatnich latach **wiele lokalnych linii i połączeń kolejowych** zostało zlikwidowanych. Pasażerska komunikacja kolejowa na liniach wychodzących ze stacji Międzychód została wstrzymana w 1987 r. w kierunku Trzciela i Zbąszynia; w 1995 r. w kierunku Wierzbna; i w 1999 r. w kierunku Pniew. W 1995 r. zlikwidowano linię z Międzychodu do Rzepina; w 1997 r. na krótki okres ruch pasażerski został reaktywowany. Stacja kolejowa w Międzychodzie jest nieczynna; ostatni pociąg odjechał 29 maja 1999 r. do Poznania przez Pniewy. Nieczynna jest także stacja w Trzcielu. Pasażerska komunikacja kolejowa na linii wychodzącej ze stacji Skwierzyna w kierunku Międzyrzecza i dalej do Zbąszynka została zlikwidowana w 2002 r., po czym wznowiona rok później. Czynna jest linia Gorzów Wlkp.–Zbąszynek, na której kursują autobusy szynowe lub autobusowa komunikacja zastępcza; na jej trasie leżą m.in. Lutol Suchy, Bukowiec i Międzyrzecz. W odległości 13 km na południe od granicy zachodniej części Parku przebiega dwutorowa, zelektryfikowana linia kolejowa nr 3, łącząca Warszawę Zachodnią z Frankfurt nad Odrą, będąca fragmentem międzynarodowej linii kolejowej E20 Berlin–Moskwa.

Krajobraz, budowa geologiczna, gleby

Zgodnie z podziałem Polski na regiony fizycznogeograficzne obszar Parku i otuliny znajdują się w podprowincji Pojezierza Południowobałtyckie w obrębie dwóch makroregionów: Pojezierza Lubuskiego z mezoregionem Bruzda Zbąszyńska oraz Pojezierza Wielkopolskiego z mezoregionem Pojezierze Poznańskie. Podział geomorfologiczny Niziny Wielkopolskiej lokalizuje obszar Parku i jego okolice w regionie Pradoliny Warszawsko-Berlińskiej z subregionem Odcinek Obrzański oraz w regionie Wysoczyzna Poznańska z subregionem Pagórki Międzyrzecko-Pniewskie.

Park i jego okolice mają zróżnicowaną **rzeźbę** terenu o stosunkowo dużej zmienności form. Została ona ukształtowana przez plejstocenijski lądolód oraz wody roztopowe i rzeczne w holocenie. Występujące tu wysoczyzny – morenowa i sandrowa – urozmaicone są wieloma wzniesieniami, rynnami jeziornymi oraz dolinami rzecznyymi. Deniwelacje terenu **często** przekraczają kilkanaście metrów. W **czasie** zlodowacenia zasięg lądolodu wielokrotnie się zmieniał, lodowiec wycofywał się i wkraczał ponownie, pozostawiając materiał morenowy i rzeczno-lodowcowy pochodzący z topniejącego lodowca. **Obszar** Parku zlokalizowany jest między granicami maksymalnych zasięgów zlodowacenia poznańskiego (na północy) i leszczyńskiego (na południu). W zachodniej **części** Parku osią tego obszaru jest dolina rzeki Obry z rynną **jezior pszczewskich** położoną między miejscowościami Rokitno i Trzciel i przecinającą **tę część** Parku w kierunku północ/północny-zachód – południe/południowy wschód. Rynna ta jest najbardziej malowniczą **częścią** Parku z licznymi wzniesieniami, **sięgającymi** nawet powyżej 100 m n.p.m. Pradoliny przedzielane są pasami wysoczyzn **moreny czołowej z przewagą pól sandrowych**.

Krajobraz Parku charakteryzuje wielkie **hogactwo** form ukształtowanych wskutek topnienia **dużych brył** lodu oderwanego **od** lądolodu. Występują tutaj długie wzniesienia zwane ozami, a także niewysokie, ale liczne kemy.

Oz to wał lub silnie wydłużony **pagórek o wysokości najczęściej kilkunastu metrów** i długości **nawet kilkudziesięciu kilometrów**, wyniesiony **wskutek osadzania piasku i żwiru przez wody płynące pod lądolodem lub w jego szczelinach**.

Kem, będący przeciwną formą ukształtowania do ozu, to garb lub pagórek o wysokości od kilku do kilkunastu metrów i średnicy kilkuset metrów, o kształcie stożka lub z płaskim wierzchołkiem i stromymi zboczami.

Od północy na linii Rokitno–Nowe Gorzycko–Tuczępy występuje znaczne i silnie pofałdowane wzniesienie pozostawione przez czoło lądolodu. Spora różnica wysokości bezwzględnych jest wynikiem erozyjnego działania drobnych cieków. Liczba zbiorników wodnych na całym obszarze Parku jest duża – od oczek wodnych mierzących zaledwie kilkadziesiąt metrów do jezior o powierzchni kilku kilometrów kwadratowych. Jeziora w Parku tworzą znaczne skupiska, większość z nich występuje w dolinie Obry i rynn timer pszczewskiej w postaci wielkiego ciągu północno-zachodniego – południowo-wschodniego. Wschodnia część Parku to fragment polodowcowej doliny rzeki Kamionki, a część północna to ciąg wzniesień moreny czołowej.

Kulminacje sięgają od 60 do 104 m n.p.m., a formy wklęsłe od 50 do 60 m n.p.m. Najniżej położony jest (około 50 m n.p.m.) teren w dolinie Obry, około 2 km na północ od wsi Siercz. Maksymalne wysokości bezwzględne występują w obrębie wałów ozowych. Lustro wody w jeziorach wypełniających rynn timer leży na wysokości od 49,6 (Jezioro Nadolne) do 65,5 m n.p.m. (jezioro Gorzycko), wysokości względne krawędzi oscylują w granicach 8-50 m, a nachylenia stoków mieszczą się w zakresie 2-50°. Różnice wysokości w Parku sięgają prawie 80 m. Najwyższe wzniesienia to: Królewska Góra (116,5 m n.p.m.), Góra Trębacza (Trębicka Góra) (98,58 m n.p.m.), Góra Czarownic (77,7 m n.p.m.), Łysa Góra (67 m n.p.m.), Przyspa (103,3 m n.p.m.). Królewska Góra, znajdująca się 1 km na północny zachód od Dormowa, obok drogi do Gorzynia, jest największą kulminacją wśród okolicznych wzgórz zwanych Dormowskimi Górami, stanowiących główne pasmo moreny czołowej środkowopoznańskiej.

W XIX w. nazwą Królewskie Góry określano wszystkie wzgórza. Pojedyncze pagórki nazywały się: Zięba, Kowal, Mielna i Górzysto. Trudno dziś ustalić, która z tych nazw odnosi się do obecnej Królewskiej Góry. Zimą są to dobre tereny narciarskie.

Część północną i południowo-zachodnią Parku i jego okolic zajmują zespoły form kemowych, tworząc krajobraz kemowo-

-wypiskowy z nielicznymi, lecz wyraźnymi zespołami ozów. Są to wzgórza, wały i pagórki lub powierzchnie terasowe na przemian z licznymi, różnej formy i głębokości, zagłębieniami bezodpływowymi oraz rynną pszczewską.

Szczególnie charakterystycznym elementem rzeźby Parku są ozy. Jednym z najlepiej wykształconych i zachowanych ozów piaskowych w Wielkopolsce jest Oz Pszczewski, stanowiący wał (dł. 3 km) przebiegający z północy na południe między Lubikowem i Zielomyślem. Jego wąskie i strome zbocza przypominają nasyp, wschodni stok pozbawiony jest lasu. Zachowały się na nim w niektórych miejscach ślady niemieckich okopów i umocnień. Największym wzniesieniem Ozu Pszczewskiego jest Góra Trębacza (35 m wysokości względnej), znajdująca się 32 km na wschód od północno-wschodniego krańca Jeziora Lubikowskiego i 1,2 km na południowy zachód od Jeziora Brzeskiego. Inne charakterystyczne ozy o wartościach krajobrazowych to:

- Oz Gorajsko-Pszczewski biegnący wzdłuż wschodniego brzegu jeziora Chłop i na północ od Pszczewa w okolicy wsi Goraj (dł. czterech pagórków 9 km, wys. 30 m), kierunek: północ-południe, w północnej części pokryty lasem oz jest rozmyty, a w niektórych miejscach częściowo zniszczony przez eksploatację;
- oz na wschód od wsi Lubikowo między Jeziorem Lubikowskim i Jeziorem Brzeskim (dł. różnych odcinków 10 km), kierunek: głównie północ-południe;
- oz na wschód od wsi Silna (dł. trzech pagórków 7 km), kierunek: północ-południe;
- oz na południowy wschód od Lewic (dł. 2 km), kierunek: wschód-północ-wschód i zachód-południe-zachód, częściowo jest wyeksploatowany;
- Oz Obrzycki, na wschód od wsi Obrzyca (dł. 2 km), kierunek: północ-południe;
- Oz Bobowicki, na północ od wsi Bobowicko (dł. 8 pagórków 8,1 km, wys. 10-15 m), kierunek: północ/północny zachód i południe/południowy wschód;
- Oz Rański, w okolicy wsi Rańsko (dł. 2,5 km, wys. 25-30 m, nachylenie stoków 16-24°), kierunek: wschód-północ-wschód i zachód-południe-zachód, w północnej części wału ozowego porośniętego borem sosnowym występują dwa owalne jeziora typu kotłów eworsyjnych (gl. do 8 m);

- oz na zachód od wsi Borowy Młyn (dł. trzech pagórków 5 km), kierunek: północ-południe.

Obszar wysoczyznowy to głównie morena denna płaska i pagórkowata ze sterczącymi nad nią pagórkami i wzgórzami moreny czołowej stadium poznańskiego, ciągnącymi się na linii: Brzeźno, Nowe Górzycy, Dormowo, Głazewo i Mnichy. Wysokości bezwzględne powierzchni morenowej dennej oscylują w granicach 70-100 m n.p.m., a kulminacje moren czołowych w granicach 105-120 m n.p.m. Cały obszar wysoczyzny urozmaicają liczne zagłębienia wytopiskowe, rynny glacialne z jeziorami oraz głęboko wcięte doliny małych cieków odwadniających wysoczyznę w kierunku południowym. Najbardziej atrakcyjna pod względem rzeźby jest dolina rzeki Kamionki, wcięta w wysoczyznę na głębokość od 5 do 60 m; nachylenia jej stoków osiąga 45-60°.

Między powierzchniami zespołów form ozowych i kemo-wych na linii Borowy Młyn-Sierczynek, po prawej (północno-wschodniej) stronie doliny Obry, ciągnie się powierzchnia sandru Obry, zalegająca na wysokości do 58 m n.p.m. z licznymi zagłębieniami i rozcięciami erozyjnymi oraz rozwiniętą siecią wód powierzchniowych.

Cały obszar Parku, otuliny i okolicy odwadniany jest przez sieć drobnych cieków płynących w ledwo zaznaczających się długich dolinach, łączących szereg dawnych zagłębień bezodpływowych. Szczególnie dobrze widoczne są one w okolicach Trzciela i dalej w kierunku północno-zachodnim aż do Obry. Cieki te odprowadzają wody do rzeki Obry lub jezior rynny pszczewsko-trzcielskiej.

Powierzchniowa budowa geologiczna Parku i jego okolicy związana jest z występowaniem form plejstocénskich i holocénskich. Wysoczyzny morenowe budują gliny, piaski i żwiry zwałowe, powierzchnie sandrowe, częściowo terasowe – piaski różnoziarniste i żwiry wodnołodowcowe, moreny czołowe – gliny, żwiry, piaski zwałowe i zaburzone w wyniku działalności lodowca utwory trzeciorzędowe i starszego plejstocenu. W dnach pradoliny, dolin rzecznych i rynien występują utwory holocénskie w postaci piasków rzecznych, namulów, mad i torfów. Przeważającą obecnie powierzchniową formą geologiczną w Parku są utwory pochodzenia wodnołodowcowego, w większości sandry, w mniejszym stopniu ozy i ostańce akumulacyjne wytworzone głównie z piasków słabogliniastych i gliniastych

z domieszką żwiru i kamieni. Słabo rozpoznaną powierzchnię utworów mezozoicznych stanowią utwory kredy występujące na głębokości około 250 m pod powierzchnią terenu (p.p.t.). Na powierzchni osadów mezozoicznych zalegają utwory trzeciorzędowe oligocenu, miocenu i pliocenu o miąższości sięgającej 200 m (okolice Międzychodu). Największe głębokości powierzchni utworów trzeciorzędowych występują w obniżeniu pokrywającym się częściowo ze współczesną doliną Kamionki (-70 m n.p.m.). Wyniesienia stropu trzeciorzędu osiągają rzędne 30 m n.p.m. w rejonie Nowego Gorzycka-Wierzbna. Osady trzeciorzędowe przykryte są przez **utwory czwartorzędu, osiągające miąższości od niecałych 5 m w dolinach cieków do ponad 100 m na terenach wysoczyznowych**. Miąższość utworów czwartorzędowych jest na ogół bardzo zmienna i wynosi od 75 do 100 m. Są to głównie gliny zwałowe zlodowacenia środkowopolskiego i bałtyckiego oraz osady fluwioglacjalne i interglacjalne. Na **obszarze wysoczyzny na glinach zwałowych zlodowacenia bałtyckiego** pojawiają się osady fluwioglacjalne (piaski i żwiry sandrowe) oraz pochodzenia organicznego (torfy i mursze).

Pod względem hydrogeologicznym Park i jego okolice leżą w Regionie Wielkopolskim, subregionie lubusko-poznańskim. Jedynie niewielki fragment w południowo-zachodniej części tego terenu wchodzi w Rejon Wielkopolskiej Doliny Kopalnej. Jego granica przebiega z kierunku południowym wzdłuż Obry przez Trzciel do miejscowości Rybojady i dalej prawie prostopadłościowo w kierunku wschodnim. Na całym obszarze, poza Rejonem Wielkopolskiej Doliny Kopalnej, głównym poziomem użytkowym wód podziemnych jest poziom mioceni, który stanowią przede wszystkim piaski i żwiry zalegające na głębokościach 20-60 m, a nawet ponad 100 m. Przeciętnie uzyskiwane wydajności z pojedynczych ujęć mieszczą się w przedziale od 30 do 70 m³/h, a lokalnie nawet do 120 m³/h; szacunkowe zasoby dyspozycyjne wynoszą 480 tys. m³/d.

Głębokość zalegania pierwszego poziomu wód podziemnych w utworach czwartorzędowych nawiązuje do ukształtowania powierzchni terenu. Wahania tego poziomu mają duże znaczenie w procesie obiegu wody ze względu na zaopatrywanie głębszych poziomów wodonośnych, stanowiących podstawę zaopatrzenia w wodę gospodarczą i pitną. Na całym obszarze Parku i jego okolicy pierwszy poziom wodonośny znajduje się w utworach czwartorzędowych. W części wysoczyznowej

i strefie moren czołowych pierwszy poziom wód podziemnych zalega głębiej niż 5 m p.p.t.; największe głębokości przekraczają 10 m p.p.t., np. między miejscowościami Lewiczynek, Piotry i Lewice. W przedziale od 2 do 5 m p.p.t. znajdują się obszary sandrowe i zboczy. Na południe i na wschód od Łowynia, za wyjątkiem doliny Kamionki, zwierciadło wód gruntowych występuje na głębokości większej niż 5 m p.p.t. Najpłycej, do 2 m p.p.t., zalegają wody podziemne w rynn timer pszczewsko-trzcieliskiej oraz w dolinach łączących szereg dawnych rozległych, płytkich i podmokłych zagłębień bezodpływowych.

Dla zaspokojenia potrzeb wodnych podstawowe znaczenie mają wody czwartorzędowe. Udział wód trzeciorzędowych w całkowitym poborze jest niewielki. W granicach Parku, otuliny i ich okolicy znajdują się fragmenty głównych zbiorników wód podziemnych – czwartorzędowy i trzeciorzędowy. Są to naturalne zbiorniki znajdujące się pod powierzchnią ziemi, gromadzące wody podziemne wysokiej jakości, spełniające szczególne kryteria ilościowe i jakościowe, i mające strategiczne znaczenie w gospodarce wodnej kraju. Charakteryzują się wodonośnością ponad $240 \text{ m}^3/\text{d}$, umożliwiają budowę studni o wydajności ponad $70 \text{ m}^3/\text{h}$ i ujęć wód podziemnych o wydajności ponad 10 tys. m^3/d (ponad $400 \text{ m}^3/\text{d}$). Podstawowym jest zbiornik wód w utworach czwartorzędowych Dolina rzeki Warty (Sieraków–Międzychód) nr 147. Część zbiornika czwartorzędowego, na północ od Parku w bezpośrednim sąsiedztwie Warty, zaliczona jest do obszarów najwyższej ochrony. Od strony północnej i południowej do obszarów najwyższej ochrony wód czwartorzędowych przylegają obszary wysokiej ochrony, znajdujące się już częściowo w granicach Parku i otuliny. Wody głównego zbiornika podziemnych wód trzeciorzędowych są częścią subzbiornika Jezioro Bytyńskie–Wronki–Trzciel nr 146 o wodach bardzo dobrej jakości, średniej głębokości ujęć 130 m i szacunkowych zasobach dyspozycyjnych 20 tys. m^3/d .

Zasilanie wód podziemnych odbywa się głównie w okresie wiosennym, w czasie roztopów. Później, aż do końca roku, a niekiedy i do następnego okresu roztopowego, następuje powolny spadek zwierciadła wód podziemnych. Tylko bardzo mokre miesiące letnio-jesienne zaznaczają się w przebiegu maksymalnych średnich miesięcznych stanów wody.

Na obszarach dolin rzecznych oraz w rozległych obniżeniach dolinnych bezpośrednio przylegających i związanych

z dolinami rzecznyymi reżim wód podziemnych jest ściśle związany z reżimem wód powierzchniowych. Dotyczy to przede wszystkim doliny Obry i jej dopływów. Na pozostałym terenie wody podziemne charakteryzują się zwykle jednym wezbraniem wiosennym występującym najczęściej na przełomie kwietnia i maja oraz jednym wyraźnym okresem stanów niskich, trwającym od września do pierwszej dekady listopada. Dynamika zmienności stanów wód podziemnych związana jest m.in. z głębokością ich występowania, warunkami zasilania warstwy wodonośnej oraz z budową geologiczną warstw. Największą dynamiką wahań charakteryzują się wody podziemne występujące w obrębie dolin rzecznych, amplituda wahań zwierciadła wód podziemnych w ciągu roku nie przekracza 2 m. Duże amplitudy wahań wód gruntowych (do 3 m i więcej) mogą występować na obszarach wysoczyzn morenowych zbudowanych głównie z glin zwałowych.

Wody podziemne charakteryzują się dobrą jakością. Wody niskiej jakości występują lokalnie i nie są związane z reguły z obszarami głównych zbiorników wód podziemnych. Wody gruntowe piętra czwartorzędowego odznaczają się średnią jakością. Na terenie Parku i jego okolicy istnieje duże zagrożenie zanieczyszczenia wód podziemnych, ze względu na powierzchniową budowę geologiczną. Są to bowiem różnego rodzaju piaski i żwiry bardzo podatne na infiltrację. Głównym zagrożeniem są niekontrolowane zrzuty nieoczyszczonych ścieków komunalnych, przenikające w głąb gruntu zanieczyszczenia ze składowisk odpadów komunalnych i środki chemiczne używane w rolnictwie (nawozy mineralne, środki ochrony roślin).

Na utworach pochodzenia wodnolodowcowego wytwarzają się gleby bielicoziemne: bielicowe właściwe, rdzawe właściwe, rdzawe bielicowe i brunatne rdzawe. Na utworach pochodzenia lodowcowego **wytworzonych z glin zwałowych** przewartwionych utworami słabszymi, powstają **gleby brunatnoziemne**: gleby brunatne typowe, brunatne wylugowane, rzadziej brunatne kwaśne, płowe typowe, płowe zbrunatniałe, płowe bielicowane. Praktycznie na całym obszarze Parku i jego okolic występują głównie gleby rdzawe bielicowane. Tylko w części południowej, w pasie od Jasieńca i dalej na południe od Trzciel po Miedzichowo, gleby mułowe i mułowo-glejowe. Niewielkie obszary na północ od Pszczewa oraz w okolicach Lutola Suchego to rejon występowania **gleb rdzawych właściwych**.

Większość obszaru Parku, jego otuliny i okolic leży w obrębie regionu glebowo-rolniczego pszczewskiego, obejmującego równiny sandrowe poprzecinane rynnymi jeziornymi i z silnie rozwiniętą siecią drobnych cieków oraz dużych jezior (Bruzda Zbąszyńska). Przeważają tutaj gleby kompleksów 6 i 7 (żytniego słabego i bardzo słabego), z udziałem gleb kompleksu 9 (zbożowo-pastewny słaby) i 5 (żytni dobry) oraz sporadycznie kompleksu 2 (pszenny dobry). Użytki zielone zajmują około 40% powierzchni użytków rolnych tego obszaru.

Na południowy zachód od rynny jezior pszczewskich, na obszarach gruntów rolnych międzyleśnych, występuje mozaika trwałych użytków zielonych 2z (średnie), wytworzonych na torfach niskich, zalegających na wapnie łąkowym, a także kompleks 6, głównie na czarnych ziemiach, podścielonych piaskami, oraz kompleks 7, stanowiące różnego typu gleby piaskowe. Na wschód od Jeziora Pszczewskiego, występują duże obszary zajęte przez gleby brunatne właściwe kompleksu 2, otoczone glebami piaskowymi różnych form genetycznych kompleksów 6 i 7. Na wschód od rynny jezior pszczewskich, na podmokłych obszarach międzyleśnych, występują trwałe użytki zielone 3z (słabe i bardzo słabe), wytworzone na madach i torfach niskich, a także kompleksy gleb 6 i 7 na różnego typu piaskach lub czarnych ziemiach, podścielonych piaskami. Na wschód od Trzciela występuje mozaika użytków zielonych 3z i 9 kompleksu gleb wytworzonych na madach i torfach niskich podścielonych piaskami.

Fragmenty północnej części Parku (okolice Przytocznej i Kamionny) znajdują się w obrębie regionu glebowo-rolniczego Przytocznej. Region ten tworzy głównie wysoczyzna morenowa płaska i falista. Przeważają tutaj gleby kompleksu 5 (żytni dobry), wykształcone z piasków gliniastych lekkich utworzonych na glinie. Na równinie sandrowej w większości występują gleby kompleksu 6, wytworzone z piasków słabogliniastych. Użytki zielone występują w rynnach przepływowych wysoczyzny morenowej. Wykształcone zostały na torfach torfowisk niskich i zaliczane są przeważnie do kompleksu 3z.

Na południe od Międzychodu przeważają gleby pseudobielicowe (płowe), brunatne właściwe i piaskowe różnych typów genetycznych. Stanowią one głównie 5 kompleks glebowy na przemian z kompleksami 6 i 7. W okolicy Gorzynia, Wielowsi, Głazewa, Gralewa, Kamionny i Tuczęp występują dobre i bar-

dzo dobre gleby kompleksu 4 i 2. Na zachód przeważają gleby piaskowe różnych typów genetycznych kompleksu 6 i 7 w mozaice z małymi powierzchniami kompleksów 4 (żytni bardzo dobry) i 3 (pszenny wadliwy). W obniżeniach podmokłych i dnach rynien występują trwałe użytki zielone 2z na torfach niskich.

Kompleksy leśne nad jeziorami i na wydmach pełnią m.in. rolę lasów glebochronnych. Gleby chronione występują m.in. w rejonie: Gorzynia, Głazewa, Gralewa, Kamionny i Tuczep. Niewielki płat gleb chronionych występuje na zachód od Pszczewa. Znajdują się tutaj liczne ujęcia wód podziemnych z bezpośrednią strefą ochronną.

Powierzchnia terenu Parku i jego okolic została w niektórych miejscach zdegradowana poprzez wały ochronne i groble, cmentarze, nieliczne nieczynne wyrobiska surowców budowlanych, składowiska surowców przemysłowych w większych miejscowościach, surowców leśnych oraz składowiska paliw stałych, płynnych i gazowych. Na terenach zabudowy wiejskiej w wielu gospodarstwach występują składowiska surowców rolniczych, a w pobliżu niektórych miejscowości niekontrolowane wysypiska odpadów komunalnych (np. Kamionna, Wierzbno). Punktowe źródła zanieczyszczeń skoncentrowane są jedynie w większych miejscowościach, np. Trzcielu, Pszczewie. Także w tych miejscowościach znajdują się kanalizacje sanitarne, częściowe kanalizacje deszczowe oraz mechaniczno-biologiczne oczyszczalnie ścieków. Grunty narażone na degradację w wyniku procesów naturalnych i gospodarczych (uprawowych) występują w strefach krawędziowych rynien jeziornych i stokowych wałów ozowych i kemowych, głównie w obrębie kompleksów leśnych. Grunty antropogeniczne obszarów o luźnej zabudowie występują we wszystkich miejscowościach Parku. Gleby tylko w nielicznych miejscach narażone są na erozję.

Inwestycjami szczególnie uciążliwymi są gazociąg tranzytowy Europa Zachodnia-Półwysep Jamali i drogi, zwłaszcza krajowe i wojewódzkie o dużym nasileniu ruchu, np. Świebodzin-Trzciel-Międzyrzecz lub Międzyrzecz-Międzychód oraz fragment linii kolejowej Zbąszynek-Międzyrzecz.

Podstawowym zadaniem ochrony środowiska na obszarze Parku i jego okolicy jest przeciwdziałanie degradacji wód powierzchniowych i podziemnych. Niezbędne jest zwłaszcza ograniczenie i jak najszybsze zlikwidowanie wszelkich zrzutów

ścieków, zarówno oczyszczonych, jak i nieoczyszczonych, prowadzenie prawidłowej gospodarki wodno-ściekowej w zlewniach bezpośrednich jezior, jak i całej zlewni Obry, obejmującej zbiorniki, ujęcia wody wraz ze stacjami uzdatniania, sieci wodociągowe i kanalizacyjne, oczyszczalnie ścieków i systemy melioracyjne. Konieczne jest ograniczenie infiltracji zanieczyszczeń pochodzących ze spływu powierzchniowego i zrzutu ścieków bezpośrednio do wód podziemnych, ze względu na dużą wrażliwość terenu na degradację. Niezbędne jest porządkowanie gospodarki odpadowej poprzez likwidację niekontrolowanych składowisk odpadów i innych istniejących magazynów substancji niebezpiecznych, oraz dążenie do zmniejszenia ilości odpadów, m.in. poprzez ich zagospodarowanie.

Najbardziej uciążliwe dla atmosfery są emitery zakładów produkcyjno-usługowych. Duże zagrożenie stanowią skupiska źródeł niskiej emisji gazów i pyłów z terenów zabudowanych, szczególnie uciążliwych w sezonie grzewczym. Źródłem emisji liniowej zanieczyszczeń pyłowych i gazowych oraz hałasu jest sieć dróg. Działania w zakresie ochrony powietrza atmosferycznego zmierzają do ograniczenia emisji z zakładów produkcyjno-usługowych i palenisk domowych, zarówno poprzez systematyczną gazyfikację, jak i zmianę technologii.

Obecna przestrzenna sieć osadnicza Parku jest w zasadzie ustabilizowana. Powstają jedynie nieznaczne zmiany jakościowe, polegające np. na tworzeniu stosunkowo niewielkich nowych zakładów produkcyjnych.

Klimat

Obszar Parku i jego okolic leży w strefie przejściowej i objęty jest zarówno wpływami Atlantyku, jak i Euroazji (z przewagą tego pierwszego). Występują tu mniejsze amplitudy temperatury, krótsze i łagodniejsze zimy, a okres wegetacyjny rozpoczyna się wcześniej i trwa dłużej niż na obszarach Polski Centralnej i Wschodniej.

Teren ten, zaliczany do dzielnicy rolniczo-klimatycznej Lubuskiej, charakteryzuje się średnią roczną temperaturą $+8^{\circ}\text{C}$ i półroczną letniego $+14,2^{\circ}\text{C}$. Najchłodniejszym miesiącem jest styczeń: średnia temperatura $-1,5^{\circ}\text{C}$, najniższe temperatury występują w lutym: -30°C , maksymalne w sierpniu: $+38^{\circ}\text{C}$. Okres

wegetacyjny trwa średnio 220 dni (od końca marca do pierwszej dekady listopada). Pierwsze przymrozki występują między 12 a 17 października, a ostatnie – wiosenne – od 20 do 30 kwietnia. Czas trwania okresu bez przymrozków wynosi 160-170 dni. Półrocze letnie ma większą liczbę opadów niż półrocze zimowe. Największe zachmurzenie występuje w grudniu, a najmniejsze we wrześniu. W porze zimowej przeważają wiatry z północnego zachodu i południowego wschodu, z maksymalnym udziałem wiatru zachodniego, natomiast latem z zachodu, północnego wschodu i południowego wschodu. Pokrywa śnieżna utrzymuje się około 55 dni.

Uwzględniając podział Polski na regiony klimatyczne, Park i jego okolice wchodzą w granice Regionu Lubuskiego, obejmującego ziemię lubuską i sięgającego po pojezierza Poznańskie i Leszczyńskie. Stosunkowo wyraźnie jego granice rysują się w części zachodniej, południowej i częściowo wschodniej. Mniej wyraźne granice klimatyczne oddzielają ten region od Kotliny Gorzowskiej. Region Lubuski jest obszarem, na którym stosunkowo często mogą pojawiać się gorące dni. Średnio w roku występuje tutaj co najmniej jeden dzień z temperaturą średnią dobową przekraczającą 25°C i częściej cechuje go pogoda słoneczna bez opadów niż pochmurna (również bez opadów). Do względnie licznych, w porównaniu z innymi regionami kraju, należą dni bardzo ciepłe (temperatura średnia dobową 15,1-25,0°C, temperatura dobową minimalna i maksymalna powyżej 0°C) z dużym zachmurzeniem (zachmurzenie średnie dobowe równe lub powyżej 80%) i bez opadów (dobowa suma opadu poniżej 0,1 mm). Mniejsza niż w innych regionach klimatycznych jest liczba dni bardzo chłodnych z przymrozkami (temperatura średnia dobową 0,1-5,0°C, temperatura dobową minimalną poniżej lub równą 0°C, maksymalna powyżej 0°C), słonecznych lub z małym zachmurzeniem (zachmurzenie średnie dobowe mniejsze lub równe 20%) i bez opadów (dobowa suma opadu poniżej 0,1 mm). Średnia roczna liczba dni z burzami przekracza 20. Największe prawdopodobieństwo wystąpienia burzy jest związane z napływem powietrza z sektora południowo-zachodniego i wschodniego. Najrzadziej występowanie burz warunkuje napływ mas powietrza z kierunku północnego. Najwięcej burz występuje w lipcu.

Średnie opady roczne dla obszaru Parku i jego okolicy wyliczone dla wielolecia 1961-2000 wynoszą 562 mm. Roczna suma

opadów w roku suchym (1982) wynosiła 363 mm, natomiast w roku wilgotnym (1967) – 807 mm. Najniższe średnie miesięczne sumy opadów atmosferycznych w wieloleciu 1961-2000 przypadają na luty (30 mm), następnie wzrastają w kolejnych miesiącach, osiągając maksimum w lipcu (72 mm). W roku suchym najniższe wartości miesięcznych sum opadów zanotowano w lutym (8 mm) oraz we wrześniu (1 mm), natomiast maksimum wystąpiło w czerwcu (65 mm). W roku wilgotnym (w układzie roku hydrologicznego) najniższe miesięczne sumy opadów odnotowano w listopadzie (31 mm) oraz w kwietniu (39 mm), a najwyższe w czerwcu (134 mm), co stanowiło 16,6% sumy rocznej opadów. Suma opadów rocznych w roku wilgotnym stanowiła 143,5% sumy opadów w roku normalnym, natomiast opady w roku suchym stanowiły zaledwie 64,5% opadów roku normalnego. Zdecydowanie większe odchylenia miesięcznych sum opadów w stosunku do wartości przeciętnych obserwuje się w okresie roku suchego aniżeli wilgotnego.

Wody powierzchniowe

Obszar Parku i jego okolic w całości należą do dorzecza Warty, stąd działy wodne wyznaczone dla jej dopływów należą do III rzędu. Na ogół są one dobrze zaznaczone w rzeźbie terenu, z wyjątkiem terenu pradoliny. Prawie cały teren Parku położony jest w zlewni III rzędu Obry od wodowskazu Trzciel do dopływu z Bielenia. Jedynie fragmenty północnej jego części i okolic wchodzi w obręb zlewni II rzędu Warty od Welny do Obry; w części północno-zachodniej – do zlewni III rzędu dopływu z Lubikowa; i północno-wschodniej – do zlewni III rzędu dopływu z Kamiennej i dopływu z Dormowa.

Do doliny Warty, w kierunku północnym spływają wody Kamionki i Strugi Dormowskiej. Wody odpływające z partii źródłiskowych Strugi Lubikowskiej kierują się na południe i dalej na północ do Warty. Większe obszary bezodpływowe występują w dwóch rejonach – na południowy zachód od Wierzbna oraz w strefie wododziałowej Strugi Dormowskiej i Kamionki na południe od Głazewa. Liczne, drobne zagłębienia bezodpływowe występują na całym obszarze Parku.

Główną rzeką Parku jest **Obra**, lewobrzeżny dopływ Warty uchodzący w km 90,7 (dł. 254 km).

Rzeka Obra pod Rybojadami

Lewym dopływem Obry jest Paklica (dł. ok. 40 km), wypływająca z jeziora Paklicko Małe i uchodząca do Obry w Międzyrzeczu.

Prawym dopływem Obry jest Czarna Woda (dł. 34 km), wypływająca z łąk koło wsi Konin (gmina Lwówek). Wody dorzecza Czarnej Wody pobierane są na potrzeby stawów rybnych, zlokalizowanych w okoli-

cach miejscowości Jabłonka Stara, Miedzichowo i Stary Folwark. W odróżnieniu od większości dopływów Obry, charakteryzujących się niską jakością, jakość wód Czarnej Wody jest zadowalająca.

Kamionka (Kamionna) (dł. 21,5 km), lewobrzeżny dopływ Warty wypływa z okolic Lewic i płynie dnem rynny polodowcowej aż po Międzychód. Przepływa w pobliżu Krzyżkówka, przez Mnichy i Kamionkę oraz położone na północ od Parku jeziora Kludno, Koleńskie i Bielskie; do Warty wpada w pobliżu Międzychodu. Dolina Kamionki jest wąską, głęboko wciętą rynną polodowcową (dł. 20 km), przebiegającą w kierunku południkowym, od Lewic do Międzychodu, na południowo-zachodnim krańcu Pojezierza Sierakowsko-Międzychodzkiego. Początek doliny usytuowany jest na terenie piaszczy-

stego sandru lewickiego, dalej na północ – od Krzyżkówka do Mnich, przecina ona pagórki moreny czołowej, a od Mnich do jeziora Kludno i Jeziora Kolskiego – utwory moreny dennej.

Struga Lubikowska (Dłuska) (dł. 12,6 km) odprowadza wody z Jeziora Lubikowskiego do Warty, płynąc w częściowo zabagnionej rynnie lodowcowej, rozcinającej morenę czołową. Ciek omija

Elektrownia wodna na rzece Czarna Woda niedaleko Miedzichowa

Lubikowo, przepływa przez jeziora Mniszek, Przytoczno i Nadolne, kierując się ku Warcie. Wpada jako Męcinka do starorzecza Warty w pobliżu Krasnego Dłuska.

W Parku i okolicy rozwinięta jest także lokalna sieć hydrologiczna, zbierająca np. przez Popówkę – lewobrzeżny dopływ Obry (dł. ok. 5,6 km) wpadający do niej na północ od Rańska – wody z łąk i rowów melioracyjnych.

Na terenie Parku szczególnie liczne są jeziora pochodzenia lodowcowego. Formy mis jeziornych powstały w rezultacie wytapiania brył martwego lodu, bezładnej akumulacji osadów lodowcowych, drażącej działalności wód topniejącego lądolodu oraz wyrzeźbienia obniżen przez przesuwający się lód. Wyróżnić można następujące typy jezior: rynnowe, moreny dennej i czołowej, sandrowe, przyozowe, oczka oraz zaporowo-rynnowe. Występują także starorzecza (jeziora zakolowe) i zbiorniki sztuczne, m.in. stawy.

Najlichnieszą grupę jezior występujących w Parku stanowią **jeziora rynnowe**. Są to zbiorniki o wydłużonym kształcie, przypominające niekiedy doliny rzeczne. Wyróżniają się znacznymi głębokościami, na ich dnie występują liczne głęboczki oddzielone progami i wypłyceniami. Jeziora rynnowe najczęściej tworzą skupienia, ułożone w charakterystyczne ciągi, ściśle związane z przebiegiem moren czołowych. Na terenie Parku przeważają dwa kierunki przebiegu jezior rynnowych – z północnego zachodu na południowy wschód i z północy na południe. Do powstania takich jezior przyczyniły się procesy towarzyszące postojowi i topnieniu lodowca oraz późniejsza erozyjna działalność rzek. Największa gęstość rynien występuje w Obniżeniu Obrzańskim (rynny: pszczewska, bukowiecko-wyszanowska z odcinkiem żółwińskiej) oraz w szerokiej strefie moren czołowych w północnej i północno-wschodniej części tego obszaru (w dolinie Strugi Lubikowskiej, Dormowskiej i Kamionki), a także w **dolinie Paklicy**. Najdłuższą (ok. 18 km) jest rynna pszczewska rozciągająca się między dwoma równoległymi pradolinami – Pradolina Notecką i Warciańsko-Odrzańską. Biegnie od Strugi Lubikowskiej na północy przez wschodnią część Jeziora Lubikowskiego w kierunku południowo-wschodnim ku dolinie Obry. W tym ciągu leżą następujące jeziora: Czarne, Stołuń, Białe, Szarcz, Pszczewskie, Chłop, Wędromierz i północna zatoka jeziora Rybojady. Szerokość **rynny pszczewskiej** w poszczególnych odcinkach wynosi 750 m – w części południowej, 900-1200 m – w części środkowej

i 1800 m – w części północnej; głębokość wynosi od 6 do 50 m. Największa głębokość (bez uwzględnienia głębokości jezior) występuje w odcinkach przecinających obszar moren czołowych.

W rymnie pszczewskiej znajduje się 10 jezior większych od 1 ha o łącznej powierzchni 710,0 ha. Lustro wody zalega w nich na wysokości 51,0-55,8 m n.p.m. i stanowi poziom dna rymny. Nachylenie stoków zależne jest od głębokości i szerokości rymny i zmienia się w granicach od 3° do 35°. Największe wartości nachyleń są na zboczach przecinających strefę moren czołowych oraz w pobliżu ozów. Silnie urzeźbione dno urozmaicają liczne zagłębienia wytopiskowe oraz progi zbudowane z warstw piasków i żwirów stanowiących osady wód pochodzących z topnienia lodowców. Północny odcinek rymny od jeziora Szarcz odwadniany jest przez Strugę Lubikowską do Warty, natomiast południowy od Jeziora Pszczewskiego przez jeziora Chłop, Wędromierz i Rybojady do Obry.

Najdłuższym (4150 m) jeziorem w rymnie pszczewskiej jest jezioro Chłop. Charakteryzuje się silnie wygiętą osią i dobrze rozwiniętą linią brzegową, z licznymi zatokami i półwyspami, z których największy w południowo-wschodniej części nosi nazwę Jelenia Głowa. Wzdłuż wschodnich wysokich brzegów występują wzgórza ozowe, których kulminacje dochodzą do 100 m n.p.m. (Góra Wysoka 101,2 m n.p.m.). Dno o bogatej rzeźbie urozmaicają trzy głęboczki występujące w południowej (gł. 16,2 m), środkowej (gł. 23,0 m) i północnej (gł. 12,5 m) części, tworząc charakterystyczne baseny, rozdzielone progami. Między południowym i środkowym głęboczkiem znajduje się niewielkie owalne wypłylenie („podwodna góra”) z wierzchołkiem na głębokości 3,6 m. Dwa wypłylenia występują także w północnej części jeziora. Zlewnia całkowita charakteryzuje się rozbudowaną siecią hydrologiczną. Główny dopływ w północnej zatoce niesie wody z Jeziora Pszczewskiego, a dwa kolejne dopływy prowadzą wody z jezior Proboszczowskiego i Trzy Tonie. Czwarty zbiera wody z okolicznych łąk i wpada do zatoki na wysokości półwyspu Jelenia Głowa.

Trzema dopływami z położonych w pobliżu jezior: Chłop, Silna Duża i okresowo Stobno zasilane jest jezioro Wędromierz. Odpływ do jeziora Rybojady znajduje się w południowej części tego zbiornika.

Położone na północ od jeziora Chłop (w tej samej rymnie) Jezioro Pszczewskie zasila jeden dopływ stały (ujście w północnej

zatoce) oraz kilka mniejszych okresowych spływających z okolicznych pól i łąk. Odpływ znajduje się w południowo-zachodniej części jeziora i kieruje się na południe do jeziora Chłop.

Jezioro Szarcz, położone na północny zachód od zabudowań Pszczewa, jest najbardziej atrakcyjnym pod względem turystycznym i krajobrazowym w Parku. Dno urozmaicają dwa głęboczki (północny – 14,5 m i południowy – 13,8 m) oddzielone progiem. W północnej części dna znajduje się owalne wypłylenie („podwodna górka”). Jezioro w niewielkim stopniu zasilane jest przez kilka drobnych cieków okresowych spływających z okolicznych pól i łąk. Odpływ (latem przeważnie suchy) znajduje się w północnej zatoce. Wody z jeziora Szarcz odprowadzane są do zlewni Jeziora Lubikowskiego i dalej Strugą Lubikowską do Warty. Jeszcze w końcu XIX w. występował, nieistniejący już, odpływ w południowej części jeziora w kierunku jeziora Chłop i Obry. Został zlikwidowany w czasie budowy nasypu kolejowego w 1885 r. Nad brzegami jeziora znajduje się kilka ośrodków turystyczno-wypoczynkowych, pole biwakowe, plaża z kąpieliskiem oraz wiele domków letniskowych. W znacznie mniejszym stopniu rekreacyjnie wykorzystywane jest pobliskie Jezioro Pszczewskie.

Zagłębienia w północnej części rynny pszczewskiej wypełniają jeziora: Białe, Czarne i Stołuń oraz wschodnia część Jeziora Lubikowskiego. Rynnie pszczewskiej po obu stronach w bliższej lub dalszej odległości towarzyszą liczne jeziora ukryte wśród kemów i ozów porośniętych lasami, np. jeziora: Cegielniane i Proboszczowskie położone na wschód od ozu pszczewskiego lub jeziora Piecniewo, Przydrożne, Mały i Duży Gołyń, leżące wśród kemów na zachód od jeziora Chłop.

Mocno zarośnięte jezioro Mały Gołyń, otoczone stromymi pagórkami kemowymi jest przykładem zbiornika zamkniętego – bez dopływu i odpływu powierzchniowego. Podobnie nie posiada dopływu i odpływu jezioro Duży Gołyń.

Leżące w otulinie jezioro Głębocek znajduje się na południe od Jeziora Lubikowskiego w pobliżu Kalska. Niewielki dopływ z Jeziora Lubikowskiego zlikwidowany został w latach 70. XX w. Drobne cieki okresowo zasilające jezioro pochodzą z okolicznych pól i łąk. Odpływ (dł. ok. 3,3 km) znajduje się w północno-zachodniej części i kieruje się na południe do jeziora Żółwin. Częściowo zasilany jest wodami z rowów melioracyjnych.

Rzeka Obrza pod Żółwinem

Także położone w otulinie Parku jezioro Żółwin mieści się w bliskim sąsiedztwie silnie meandrującej tu Obrzy. Wyróżnia się charakterystycznie wydłużonym kształtem prostopadłe skierowanym do koryta rzeki i grubą warstwą osadów dennych. Wpływ na ukształtowanie się misy jeziornej wywarło sąsiedztwo Obrzy, do której odprowa-

dzane są wody z jeziora. Przypuszcza się, że pierwotny poziom wody w jeziorze był ok. 1,5 m wyższy od obecnego.

Jezioro Bobowicko leży ok. 4 km na wschód od Międzyrzecza w miejscu zejścia się dwu rynien jeziornych w dorzeczu środkowej Obrzy. Wykształcone ma dwa głęboczki (14,5 m i 13,3 m). Charakterystyczny zespół rynnowo-ozowy tworzą dwa małe jeziorka: Tylne i Rozdrożne-Małe oraz północna część Jeziora Bobowickiego. Pod Bobowickiem zespół ten zbiega się z drugim ciągiem ozowo-kemowym. Od północy tworzą go: Oz Obrzycki (60,1 m n.p.m) oraz grupa pagórków kemowych wzdłuż zachodniego brzegu jeziora. Dalsza część rynny od załamania biegnie w kierunku południowo-wschodnim. Dno tego odcinka stanowią podmokłe łąki odwadniane przez okresowo wysychający ciek wpadający do Jeziora Bobowickiego.

Jeziora Bobowickie i Rozdrożne-Małe przez wiele lat były odbiornikami ścieków ze wsi położonej na wschodnim brzegu zbiornika. Problem ten częściowo rozwiązano w drugiej połowie lat 70. XX w., gromadząc ścieki częściowo w zbiornikach bezodpływowych, a następnie wywożąc na pobliskie tereny rolnicze. Ostatecznie kwestia została rozwiązana dopiero w latach 1995-2000. Od tego czasu ścieki (ok. 60 m³ na dobę) są odprowadzane do miejskiej sieci kanalizacyjnej i oczyszczalni w Międzyrzeczu.

Do nielicznych w Parku jezior moreny dennej – o urozmaiconej linii brzegowej, zróżnicowanych głębokościach i płaskich brzegach – należy Jezioro Brzeskie w pobliżu wsi Brzeźno. Zbiornik mocno zarasta – w ciągu ostatnich 50 lat jego powierzchnia zmalała o 34% (z 43 do 28,5 ha).

Wklęsłe zagłębienia powstałe po wytopieniu brył martwego lodu położone po wewnętrznej stronie moren czołowych wypełniają **jeziora moreny czołowej**. Na terenie Parku są one także nieliczne; występują na wschód od Pszczewa w pobliżu Łowynia i Dormowa.

W zagłębieniach powstałych na powierzchniach sandrowych w wyniku wytapiania brył martwego lodu występują **jeziora sandrowe**, zwykle małe i płytkie. Zbiorniki tego typu znajdują się na południowy zachód od rozproszonych zabudowań wsi Rańsko, w pobliżu drogi Bobowicko-Trzciel. Wody jezior w okolicach Rańska (Czarne, Długie, Białe) wypełniają podłużne i owalne zagłębienia powstałe podczas procesu tworzenia się ozów. Owalne Jezioro Czarne otoczone jest przez północny odcinek Ozu Rańskiego, stromo opadający w kierunku zbiornika. Nie ma ono dopływu i odpływu powierzchniowego, zasilane jest przez opady atmosferyczne i wody podziemne. Mocno zarośnięte i wypłycone Jezioro Długie przylega do północnego zbocza Ozu Rańskiego, przebiegającego z północnego zachodu ku południowemu wschodowi – od Jeziora Czarne do Jeziora Białego. W najmniejszym Jeziorze Białym (Rdzawe, Trzewie) hoduje się obecnie karpie, a jego otoczenie dostosowane jest do potrzeb wędkarzy.

Jeziora o złożonym procesie formowania mis i różnych kierunkach ich przemian nazywane są **jeziorami korytowymi**. W dolinie środkowej Obry są to m.in. jeziora: Młyńskie, Konin, Wielkie i Rybojady. Jezioro Konin zasilane jest niewielkim dopływem okresowo uzupełnianym wodami z rowów melioracyjnych, znajdującym się na wschodnim brzegu. Na południowy wschód od jeziora Konin w odległości ok. 270 m leży zamknięte (bez dopływu i odpływu) Jezioro Żydowskie. Jezioro Młyńskie wypełnione jest grubą warstwą osadów. Jezioro Wielkie wyróżnia się dobrze **rozwiniętą linią brzegową**, wieloma płytkimi i mocno zarośniętymi zatokami oraz trzema wyspami: Dębową, Małą i Świerkową. Strefa przybrzeżna jest słabo wykształcona, a płaskie dno przykrywa gruba warstwa osadów dennych. Z jeziorem Rybojady Jezioro Wielkie łączy się w północno-wschodniej części wzdłuż nurtu Obry. Jezioro Rybojady o wydłużonym kształcie (dł. ok. 1500 m) i słabo **rozwiniętej** linii brzegowej jest ostatnim, przez które częściowo **przepływa** Obra. Rzeka płynie wzdłuż południowego brzegu w kierunku północno-zachodnim. Do zatoki w północnej części jeziora

ra Rybojady wpływają dwa ciekі płynące z jezior Wędomierz i Chłop. Na wschód od jeziora Rybojady leżą dwa mniejsze zbiorniki: Głębokie i Proboszczowskie, a wypływające z nich strumienie zasilają Jezioro Wielkie. Nieco dalej na wschód od Jeziora Proboszczowskiego znajdują się kompleksy stawów rybnych Królewiec I i Królewiec II.

Wskutek zatamowania odpływu wód roztopowych łądolu na zapleczu moreny czołowej powstały **jeziora zaporowo-rynnowe** o różnorodnych kształtach, na ogół znacznych głębokościach oraz dobrze rozwiniętej linii brzegowej. Występują one na ogół równolegle do osi podłużnej wałów morenowych. Przykładem takiego typu jezior są Lubikowskie i Rokitno.

Jezioro Lubikowskie jest największym i najgłębszym w Parku. Nie jest typowym jeziorem zaporowym, ponieważ w części wschodniej obejmuje fragment rynny polodowcowej o kierunku prostopadłym do osi jeziora. Leży w szerokiej rynnie rozcinającej wysoczyznę morenową w kilku kierunkach. Na północ od jeziora rozciąga się wysoczyzna morenowa pochodzenia akumulacyjnego, a na południe i południowy wschód strefa pagórków kemowych. Zachodni odcinek zagłębienia wypełnia jezioro Rokitno. Jezioro Lubikowskie wyróżnia się wydłużonym kształtem i bardzo dobrze rozwiniętą linią brzegową. Ma wiele zatok i półwyspów oraz wyspę (pow. 5,6 ha). Na dnie misy jeziornej pomiędzy głęboczkami występują owalne wypłylenia („podwodne górkі”), progi i piaszczysto-żwirowe ławice z głazami. Zatokę południowej części jeziora rozcina w całości półwysp (Góra Czarownic – 77,7 m n.p.m.). Jezioro ma jeden dopływ stały z Jeziora Czarnego oraz trzy niewielkie ciekі okresowe. Odpływem jest Struga Lubikowska (Przytoczna), przepływająca przez jeziora Mniszek, Przytoczno i Nadolno i wpadająca do Warty. Do drugiej połowy lat 70. XX w. jezioro miało jeszcze drugi odpływ na południe przez jeziora Głęboczek i Żółwin do Obry. Został on zasypany po likwidacji stawów. Zlewnia całkowita Jeziora Lubikowskiego (62,5 km²) obejmuje zlewnie cząstkowe następujących jezior: Szarcz, Jeziorko (Mały Szarcz), Grzebynek, Białe, Stołuń i Czarne. Południowy odcinek zlewni jest równocześnie granicą działu wodnego Obra-Warta.

Jezioro Rokitno w dawnych latach stanowiło część zachodniej zatoki Jeziora Lubikowskiego. Zatokę przedzielono w największym miejscu w trakcie budowy drogi z Kalska do Rokitna i dla odciętej części jeziora przyjęto nazwę Rokitno.

Na południowy zachód od Ozu Rańskiego po obu stronach drogi powiatowej nr 137 rozciąga się obszar występowania kemów. Między pagórkami znajdują się różnej wielkości **zagłębienia bezodpływowe** okresowo wypełniane wodą. W różnych miejscach Parku występuje także wiele drobnych podłużnych zagłębień, będących pozostałościami po rynnach wypełnionych wodą; obecnie są suche i zarosnięte.

Na północ od Pszczewa, na południe od Lubikowa oraz na północ i południe od Jeziora Głębokiego licznie występują tzw. **oczka**. Są to małe owalne jeziorka, przeważnie płytkie i bezodpływowe wypełnione wodą w zimie i na wiosnę, latem i jesienią zwykle suche. Występują zarówno na terenie moreny dennej, jak i czołowej; brak ich zupełnie w dolinach i pradolinach. Zbiorniki te szybko zanikają w wyniku procesów lądowania, a na terenach rolniczych są likwidowane przez człowieka.

Charakterystycznym elementem krajobrazu doliny Obry są **starorzecza** (łachy) powstające w wyniku odcięcia zakoli od głównego koryta rzeki, głównie w okresach wezbrań. Początkowo są one wypełnione wodą, jednak z biegiem czasu stopniowo są zasypywane, zamulane i zarastają. Często są to tylko płytkie i podmokłe zagłębienia w dolinie rzecznej, rzadziej głębsze wydłużone zbiorniki. Płaskie na ogół dno doliny na odcinku od Rybojad do Policka często bywa zalewane w okresie wiosennych i jesiennych wezbrań. Szeroko rozlewają się wody Obry zwłaszcza na północ od Siercza i Rańska.

W różnych miejscach występują niewielkie różnego rodzaju **zbiorniki poeksploatacyjne** (stawy, doły) powstałe w wyniku pozyskiwania surowców mineralnych (gliny, żwiru, kredy jeziornej, torfu). Do celów gospodarczych utworzono **stawy** do chowu ryb, głównie karpia. Szczególnie licznie występują one w gminie Międzyrzecz i Trzciel. Do celów hodowlanych wykorzystywane są także zbiorniki poeksploatacyjne. W gminie Trzciel duży zespół stawów rybnych (pow. 52 ha) znajduje się w Świdwowiec w pobliżu obwodnicy Trzciela. Hodowlą ryb na kilku mniejszych stawach przyzagrodowych (0,10-6,42 ha) zajmują się także właściciele gospodarstw rolnych (agroturystycznych), m.in. w Sierczu. Największy kompleks stawów hodowlanych powstał w gminie Miedzichowo. Niewiele stawów rybnych jest w gminach Pszczew (2,0 ha) i Przytoczna (48 ha). Chociaż najważniejszą rolą tych zbiorników wodnych jest hodowla ryb w celach konsumpcyjnych, to jednak stawy rybne

oprócz znaczenia gospodarczego spełniają bardzo ważną funkcję w retencjonowaniu wody. Gromadzą wodę ze zlewni wiośną, kiedy jest jej nadmiar, a oddają jesienią, w okresie niskich stanów w rzekach. Ponadto wpływają łagodząco na mikroklimat i podnoszą poziom wód gruntowych. Stawy stanowią też ostoję rzadkich i zagrożonych gatunków roślin i zwierząt, których naturalne siedliska zostały już silnie zmienione lub całkowicie zniszczone.

W Parku i jego okolicy znacząco zmieniono zostały stosunki wodne. Melioracje, głównie odwodnieniowe, objęły doliny rzeczne, podmokłe zagłębienia i niewielką część terenu użytków rolnych. W rezultacie nastąpiło odwodnienie obszaru, likwidacja części terenów podmokłych, wydłużenie stanów niżówkowych, a nawet okresowy zanik wody w mniejszych ciekach. Część wód rzecznych wykorzystywana jest do napełniania stawów hodowlanych, np. Struga Dormowska, Kamionka. Zanieczyszczenie wód spowodowane jest najczęściej zrzutem nieoczyszczonych lub częściowo oczyszczonych ścieków komunalnych lub rolniczych, spływami powierzchniowymi chemicznych środków uprawy roślin z pól uprawnych, zrzutami wód ze stawów hodowlanych oraz ściekami przesiakającymi z nieszczelnych przydomowych zbiorników bezodpływowych. Ułatwieniem dla spływu niewykorzystanych nawozów z terenów uprawowych jest gęsta sieć rowów melioracyjnych w dolinach rzecznych i urządzenia drenarskie na terenach wyżej położonych.

Dużym zagrożeniem dla wód powierzchniowych jest rozwój rekreacji, zwłaszcza zabudowa letniskowa nad jeziorami. Warunkiem poprawy jakości wód powierzchniowych jest uporządkowanie gospodarki wodno-ściekowej w obrębie wszystkich miejscowości. Dotyczy to również rekreacyjnie użytkowanych terenów w bezpośrednim otoczeniu jezior. Dla poprawy stanu **czystości wód powierzchniowych obszaru niezbędne jest** rozbudowanie sieci kanalizacji sanitarnej, **lepsze** wykorzystanie istniejących oczyszczalni ścieków **oraz zmodernizowanie** systemu melioracyjnego prowadzące do ograniczenia ilości wody odprowadzanej ze zlewni rolniczej bezpośrednio do wód powierzchniowych. Wiele jezior nie **jest** jednak nadal w stanie uporać się z nadmiarem wprowadzonych **przed** laty zanieczyszczeń. Procesy samooczyszczania jezior **przebiegają** bardzo wolno, a wiele powstałych niekorzystnych zmian już się utrwaliło.

Wody Parku udostępnione są wędkarzom⁵. W Rejonie Wodnym Warty obwody rybackie obejmujące jeziora i cieki Parku i jego okolicy wyznaczone zostały w zlewni Warty na odcinku od ujścia Welny do ujścia Obry oraz w zlewni Obry. Głównym kryterium podziału jezior na typy rybackie jest skład gatunkowy ryb, wydajność rybacka i wybrane elementy środowiska, w jakim żyją ryby. W oparciu o takie kryteria wyróżnione zostały następujące typy jezior: sielawowe (Lubikowskie), sielawowo-leszczowe (Szarcz, Chłop), sandaczowe (Wielkie, Wędromierz, Rybojady, Żółwin, Głęбочек, Silna Duża, Proboszczowskie), leszczowe (Rokitno, Bobowickie, Stobno, Głębokie, Czarne koło Stołunia, Długie koło Rańska), leszczowo-płociowe (Pszczewskie), szczupakowo-linowe (Trzy Tonie), karasiowe (Łowyńskie, Płytkie, Głębokie, Pąchowskie), linowo-płociowe (Stołuńskie), szczupakowe (Duży Gołyń).

Jezioro Pszczewskie należy do typu sielawowego w kierunku leszczowo-płociowym. W Obrze poławiać można klenie i jazie.

W czystych i dobrze natlenionych wodach jeziora Rokitno jeszcze do niedawna występował rak szlachetny (rzeczny, szerokoszczypcowy). Odławiany przez rybaków w celach konsumpcyjnych (m.in. na eksport do Francji) zniknął zupełnie pod koniec lat 70. XX w., do czego przyczyniła się duża podatność tego gatunku na dżumę raczą oraz ekspansja introdukowanego w Europie z Ameryki Północnej raka amerykańskiego (pręgowanego), odpornego na niekorzystne warunki środowiska i dżumę raczą.

Jeziora Pszczewskie Parku Krajobrazowego i jego okolicy

Nazwa jeziora	Powierzchnia zwierciadła wody [ha]	Objętość [tys. m ³]	Głębokość [m]	
			maksymalna	średnia
Lubikowskie	314,6	34842,1	35,5	11,0
Chłop	227,8	20579,6	23,0	9,0
Wielkie	217,3	4087,1	3,7	2,1
Szarcz	169,8	13465,8	14,5	7,9
Konin (Konińskie)	93,5	1982,5	4,3	2,1
Gorzyńskie	76,2	13197,5	35,0	17,0

Nazwa jeziora	Powierzchnia zwierciadła wody [ha]	Objętość [tys. m ³]	Głębokość [m]	
			maksymalna	średnia
Wędomierz	73,8	3653,5	11,8	4,9
Pszczewskie (Ochle, Miejskie)	68,7	6532,2	17,8	9,5
Rokitno	61,5	3133,5	10,2	4,9
Białe koło Stołunia	55,6	3162,8	11,5	5,6
Rybojady (Rybojadło)	55,3	574,2	2,0	1,1
Brzeskie	43,0			
Żółwin (Żółwińskie)	42,9	1001,1	4,5	2,5
Bobowickie	36,5	2815,1	14,5	7,7
Stobno	29,1	1404,0	12,0	5,2
Trzy Tonie	28,8	729,8	9,0	4,1
Głębokie	28,3	1900,0	17,0	6,4
Łowyńskie	27,0	432,0	6,0	1,6
Duże Dormowskie	25,0	1620,0	12,7	6,0
Czarne koło Stołunia	24,0	629,0	11,0	3,7
Głęboczek	24,0	883,2	9,5	4,6
Stołuńskie	21,3	1715,5	17,9	8,5
Przydrożne	19,0		23,0	
Pieczewo	18,0		11,5	
Silna Duża	18,3	419,2	3,2	1,6
Przytoczno	17,5			
Proboszczowskie	15,4	85,0	2,9	0,5
Duży Gołyń	12,0		3,5	
Płytkie	11,5	5402,5	5,9	3,5
Mały Szarcz	11,2			
Głębokie	11,1	610,5	13,1	5,5
Pąchowskie	10,0	111,1	2,1	1,1
Żydowskie	9,2			
Rozdrożne (Małe)	9,0		2,5	

Nazwa jeziora	Powierzchnia zwierciadła wody [ha]	Objętość [tys. m ³]	Głębokość [m]	
			maksymalna	średnia
Długie koło Rańska	8,0			
Cegielniane	7,9		10,0	
Proboszczowskie	7,2		4,0	
Rokitno Małe	4,7			
Gorzycko	3,7			
Mniszek	3,4			
Żabno (Żabie II)	3,4			
Żabno (Żabie III)	3,4			
Silna Mała	3,1			
Żabno (Żabie I)	2,8			
Małe	2,6			
Grzebynek	2,5			
Mały Gołyń	2,4			
Czarne koło Rańska	2,1			
Jesieniówek	1,8			
Rojewo	1,2			
Tylne	1,0		1,5	

Lasy, zadrzewienia i parki

Zgodnie z podziałem Polski na krainy i dzielnice przyrodniczo-leśne, Park i jego okolice położone są w III Krainie Wielkopolsko-Pomorskiej, na pograniczu 6 Dzielnic Pojezierze Lubuskie i 7 Dzielnic Nizina Wielkopolsko-Kujawska.

Na terenie Krainy Wielkopolsko-Pomorskiej najliczniej występują bory sosnowe reprezentowane głównie przez suboceaniczny bór świeży. Najwyższe wzniesienia, często wydmy, pokryte są śródlądowym borem suchym. Bory mieszane reprezentują zespół dąbrowy oraz, bardziej charakterystyczny dla tego obszaru, kontynentalny bór mieszany. Ponadto dość często

Młodnik w borze sosnowym

spotykany jest zespół świetlistej dąbrowy. Najżyźniejsze siedliska reprezentuje grąd środkowoeuropejski oraz mniej licznie występujące na tym terenie lasy bukowe. W sąsiedztwie większych rzek spotykane są spore fragmenty łągów: jesionowo-olszowego i wiązowo-jesionowego. Olsy, związane z żyznymi glebami

organicznymi, występują jako zespół olsu torfowcowego oraz olsu porzeczkowego.

Lesistość przekracza 30%. Lasy skupiają się głównie w północnej i zachodniej części krainy. Zasobność drzewostanów jest niższa od średniej krajowej i kształtuje się na hektarze lasu poniżej 200 m³. Ponieważ lasy w Krainie III utrzymały się na glebach uboższych, głównie bielicowych i rdzawych, ponad połowę siedlisk leśnych zajmuje bór świeży.

Głównym gatunkiem lasotwórczym, występującym na każdym niemal siedlisku, jest sosna zwyczajna. Powierzchniowy udział drzewostanów z przewagą sosny jest bardzo duży i wynosi ponad 89%. Na ubogich siedliskach sosna tworzy lite drzewostany, natomiast na siedliskach żyzniejszych występuje razem z dębem, brzozą oraz świerkiem. Na siedliskach żyznych (las świeży) spotykana jest jako gatunek domieszkowy w drzewostanach dębowych, rzadziej bukowych. Na ubogich siedliskach wilgotnych i bagiennych może tworzyć lite drzewostany lub z domieszką brzozy, natomiast na nieco żyzniejszych może występować razem z brzozą, świerkiem i olszą.

Świerk występuje poza granicami naturalnego zasięgu i nie ma dużego znaczenia lasotwórczego. Drzewostany bukowe osiągają bardzo wysoką zasobność, jednak zajmują niewielkie powierzchnie. Buk znajduje się tutaj w granicach swojego rozproszanego zasięgu i nie ma większego znaczenia lasotwórczego. Występuje na żyznych siedliskach lasu świeżego, gdzie może tworzyć lite drzewostany lub z domieszką dębu. Większe znaczenie wśród gatunków liściastych ma dąb szypułkowy. Drzewostany dębowe z udziałem graba spotykane są na żyznym siedlisku lasu świeżego. W lesie łągowym dąb tworzy

drzewostany z udziałem lipy, jesionu i wiązu, a na siedlisku lasu wilgotnego z udziałem brzozy i olszy. Natomiast dąb bezszypułkowy występuje jako domieszka w drzewostanach sosnowych na siedliskach nieco uboższych i mniej wilgotnych. Olsza czarna rośnie na żyznych siedliskach bagiennych i wilgotnych. Lite drzewostany tworzy na siedlisku olsu, natomiast na siedlisku olsu jesionowego towarzyszy jej jesion wyniosły. Najpospolitszym gatunkiem domieszkowym jest brzoza brodawkowata spotykana w drzewostanach niemal na każdym siedlisku, lecz z rozmaitym udziałem. Na siedliskach wilgotnych może występować jednocześnie z brzozą omszoną. Brzoza występuje najliczniej w drzewostanach sosnowych na wilgotnych siedliskach borowych.

Do najważniejszych gatunków drzew w Parku i jego okolicy należą: sosna, dąb, buk, olsza i jesion. Sosna jest najbardziej rozpowszechnionym i najważniejszym gatunkiem lasotwórczym. Jej udział w składzie drzewostanów wynosi tutaj około 95%; gatunek ten panuje we wszystkich borowych typach lasów obszaru. W borach mieszanych sosna występuje z domieszką dębu i niekiedy buka. W lasach mieszanych utrzymuje jeszcze rolę gatunku panującego lub współpanującego z dębem i bukiem. Jej udział jest jednak często zbyt wysoki. Spośród gatunków liściastych najważniejszym drzewem jest dąb, stanowiący ponad 5% składu drzewostanu. Buk ma niewielką rolę lasotwórczą, zajmując tylko około 2% powierzchni leśnej. Jesion spotykany jest w postaci domieszek w olsie i lesie wilgotnym. Olsza czarna jest pospolita na siedliskach bagiennych. Występujące w lasach Parku i jego okolic: brzoza, grab, świerk, lipa, osika, klon, jawor, modrzew, wiąz i topola mają niewielkie znaczenie gospodarcze.

Większość lasów na terenie Parku została wprowadzona i ukształtowana w sposób sztuczny, ponieważ tereny te były wykorzystywane rolniczo aż do połowy XIX w. Wskazują na to m.in. głowiaste wierzby rosnące obecnie w niektórych miejscach wzdłuż leśnych duktów, a przed laty znajdujące się na skrajach pól i na miedzach. Spośród siedlisk na terenie Parku i w jego okolicy występują różne bory suche i mieszane, lasy mieszane, łęgi oraz olsy i torfowiska, rozwinięte głównie w dolinach i dnach rynien.

Podstawowymi zbiorowiskami leśnymi są tutaj bory sosnowe, zazwyczaj z dobrze rozwiniętą warstwą mchów. W runie

rosną m.in.: strzęplica polska, wężymord, gruszycki (mniejsza, okrągłolistna, zielonawa), a także pasożytująca na korzeniach sosen korzeniówka pospolita. Efektowną rośliną rosnącą w borach jest kwitnący wiosną na żółto żarnowiec. Gatunek ten masowo rozprzestrzenia się również na zrębach sosnowych, a po odnowieniu lasu długo utrzymuje się w drzewostanach. Najbardziej suche powierzchnie wydmy porasta bór chrobotkowy, w runie którego występują różne gatunki porostów. W okolicy wsi Mnichy i Krzyżkówko znajdują się dobrze zachowane fragmenty grądów i olsów.

W strefie oddziaływania wód powierzchniowych, w siedliskach stale podtopionych, w dolinach rzek, a także na bagiennych terenach torfowisk niskich, występują żyzne lasy olszowe i zarośla wierzbowe. W najżyźniejszym olsie porzeczkowym rośnie olsza czarna. W pobliżu olsów często kształtują się łęgi jesionowo-olszowe, których drzewostan stanowią: jesion pospolity, czeremcha, wiąz, klon, leszczyna. Podszycie jest bujne i tworzą je oprócz podrostów drzew, krzewy porzeczki czerwonej, trzmieliny zwyczajnej oraz nieliczny wawrzynek wilczelyko.

W dolinie Kamionki występują rzadkie na terenie parku grądy, w których przeważającym gatunkiem jest dąb szypułkowy, rosnący obok buka, grabu i jaworu; występują pojedyncze okazy cisa. Strome zbocza doliny porastają stare buczyny, w runie których kwitną wiosną przylaszczki i zawilce. Kompleksy leśne na wschód doliny Obry w przeważającej części stanowią siedliska boru świeżego. Większe kompleksy siedlisk boru mieszanego świeżego występują na wschód (leśniczówka Leśny Folwark) i północny zachód (osady Silna i Pąchy) od Jeziora Pąchowskiego oraz w bezpośrednim sąsiedztwie południowej części jeziora Chłop. Siedliska boru suchego występują między Jeziorem Pąchowskim a Miedzichowem. Na zachód od doliny Obry występuje głównie siedlisko boru świeżego z domieszką boru mieszanego świeżego, boru suchego, a w obniżeniach dolinnych – olsu. Charakterystyczna mozaika siedlisk leśnych występuje w kompleksie leśnym na zachód od północnego krańca jeziora Lutol. Są to siedliska boru suchego świeżego, mieszanego świeżego, lasu mieszanego oraz olsu i lasu łęgowego.

Gospodarka leśna jest to działalność w zakresie urządzania, ochrony i zagospodarowania lasu, utrzymania i powiększania zasobów i upraw leśnych, gospodarowania zwierzyną, pozyskiwania m.in.: drewna, żywicy, choinek, kory, igliwia, zwierzy-

ny i płodów runa leśnego, oraz realizacji pozaprodukcyjnych funkcji lasu. Do podstawowych zasad gospodarki leśnej należą: powszechna ochrona lasu, trwałość utrzymania lasu, ciągłość i zrównoważone wykorzystanie wszystkich funkcji lasów, powiększanie zasobów leśnych.

W lasach parku krajobrazowego nadleśnictwa prowadzą trwale zrównoważoną gospodarkę leśną, będącą działalnością zmierzającą do ukształtowania struktury lasów i ich wykorzystania w sposób zapewniający trwałe zachowanie ich bogactwa biologicznego, wysokiej produktywności oraz potencjału regeneracyjnego, żywotności i zdolności do wypełniania, obecnie i w przyszłości, wszystkich ważnych ochronnych, gospodarczych i socjalnych funkcji na poziomie lokalnym, narodowym i globalnym, bez szkody dla innych ekosystemów.

Gospodarka ta jest realizowana z uwzględnieniem następujących celów:

- zachowanie ciągłości i trwałości lasów oraz ich korzystnego wpływu na klimat, powietrze, wodę, glebę, warunki życia i zdrowie człowieka oraz równowagę przyrodniczą;
- ochrona lasów, zwłaszcza ekosystemów leśnych stanowiących naturalne lub półnaturalne fragmenty rodzimej przyrody lub lasów szczególnie cennych ze względu na zachowanie różnorodności przyrodniczej, leśnych zasobów genetycznych, walorów krajobrazowych i potrzeby badań naukowych;
- ochrona gleby i terenów szczególnie narażonych na zniszczenie lub uszkodzenie oraz o specjalnym znaczeniu społecznym;
- ochrona wód powierzchniowych, głębinowych i retencji zlewni;
- produkcja drewna oraz surowców i produktów ubocznego użytkowania lasu na zasadzie racjonalnej gospodarki.

Niezbędne jest zachowanie naturalnego składu gatunkowego zbiorowisk leśnych, podwyższenie wieku rębności drzewostanów oraz zakładanie i uzupełnianie istniejących zadrzewień wyłącznie gatunkami rodzimymi.

Gospodarkę leśną w lasach Parku i jego okolic prowadzą nadleśnictwa: Trzciel, Międzyrzecz, Międzychód i Bolewice – podstawowe jednostki gospodarcze i organizacyjne Państwowego Gospodarstwa Leśnego Lasy Państwowe – działające w ramach Regionalnej Dyrekcji Lasów Państwowych w Szczecinie.

Lasy zarządzane przez nadleśnictwa są zagospodarowane z poszanowaniem Zasad Dobrej Gospodarki Leśnej. Lasy w Parku będące w zarządzie nadleśnictw zajmują 7732 ha (63%).

W nadleśnictwach przeważają lasy gospodarcze (ponad 90%), udział lasów ochronnych (glebochronnych, wodochronnych) jest niewielki, a lasów chronionych w rezerwach przyrody – znikomy.

Powierzchnia **Nadleśnictwa Trzciel**⁶ wynosi 20 280 ha, w tym 19 489 ha lasów, natomiast powierzchnia Parku w nadleśnictwie zajmuje 3,9 tys. ha, a otuliny – 4,5 tys. ha.

Największy udział w powierzchni leśnej nadleśnictwa zajmuje sosna (87,5%), następnie olsza (4,6%), brzoza (4,0%) i dąb (1,8%). Udział świerka, modrzewia, grabu, jesionu, buka i osiki jest niewielki. Stan drzewostanów uzależniony jest od hodowli lasu, która poprzez selekcję i nasiennictwo, szkółkarstwo, właściwe odnowienie lub zalesienie, a następnie pielęgnowanie w różnych fazach rozwojowych, pozwala kreować przyszły kształt i wartość każdego drzewostanu. Dla potrzeb hodowli lasu w nadleśnictwie występuje wiele obiektów selekcyjnych: drzewa doborowe, wyłączone drzewostany nasienne, gospodarcze drzewostany nasienne, uprawy pochodne (tj. stanowiące genetyczne potomstwo utworzonej w Lasach Państwowych selekcyjnej bazy nasiennej) i uprawy wiadomego pochodzenia uzyskane z nasion o znanym pochodzeniu, ale spoza bazy nasiennej.

W szkółce leśnej Jasieniec (Leśnictwo Jasieniec) produkowane są sadzonki lasotwórczych gatunków drzew oraz licznych gatunków krzewów. W leśnictwie tym znajduje się także 0,5 ha uprawy żywotnika olbrzymiego (drzewa ok. 120-letnie, wys. do 28 m, obw. do 2,5 m). Maksymalna dopuszczalna do pozyskania ilość drewna wynosi dla nadleśnictwa rocznie 90 tys. m³ grubizny i 6 tys. m³ drobnicy.

Gospodarkę łowiecką na większości powierzchni nadleśnictwa prowadzą myśliwi z Polskiego Związku Łowieckiego, zrzeszeni w kołach łowieckich Jeleń i Ponowa z Międzyrzecza, Żuraw z Grójec i Gon z Poznania. Gospodarują one pod nadzorem nadleśnictwa na dzierżawionych przez siebie obwodach łowieckich o powierzchni od 4 do 6 tys. ha. Na wyłączonym z dzierżawy obwodzie o powierzchni 13 tys. ha nadleśnictwo prowadzi Ośrodek Hodowli Zwierzyny, który służy wdrażaniu nowych racjonalnych metod gospodarowania zwierzętami łownymi.

W Leśnictwie Jesieniec znajduje się kwatera łowiecka nadleśnictwa (22 miejsca noclegowe w komfortowo wyposażonych pokojach 1-, 2- i 3-osobowych z łazienkami)⁷.

Większość lasów **Nadleśnictwa Bolewice**⁸ położona jest na terenie województwa wielkopolskiego w gminach Międzybóże i Międzybóże. Pozostała część położona jest w województwie lubuskim w gminie Pszczew. Powierzchnia ogólna wynosi 18 998 ha, w tym powierzchnia leśna stanowi 96,5%. Park zajmuje obszar nadleśnictwa o powierzchni ok. 2,5 tys. ha, a otulina około 7,5 tys. ha. Lesistość wynosi 64%.

Wśród siedliskowych typów lasów pod względem zajmowanej powierzchni przeważa bór mieszany świeży (37,5%), las mieszany świeży (26,2%) i bór świeży (25,6%). Znacznie mniejszy jest udział lasu świeżego, lasu mieszanego wilgotnego, lasu wilgotnego i olsu jesionowego (łącznie 10,42%). Powierzchnie boru suchego, olsu jesionowego, olsu, lasu mieszanego bagienno-borowego, boru mieszanego wilgotnego i boru mieszanego bagienno-borowego mają najmniejszy udział – łącznie mniej niż 0,5%.

W skład bazy nasiennej nadleśnictwa wchodzi głównie drzewa mateczne, drzewostany nasienne (sosna pospolita, dąb bezszypułkowy). Pozyskuje się także nasiona modrzewia, sosny czarnej, daglezi zielonej, brzozy brodawkowatej, dębu szypułkowego, olchy czarnej, lipy drobnolistnej, garbu, klonu pospolitego i jaworu. W Leśnictwie Smolarnia na siedliskach lasu mieszanego wilgotnego znajduje się szkoła leśna.

Większość drzewostanów nasiennych to znane w całym kraju drzewostany z „sosną bolewicką”, uznaną za jedną z najcenniejszych z obszaru Polski. Ten ekotyp⁹ sosny, element bazy nasiennej o znaczeniu krajowym, charakteryzuje się wyśmienitymi przyrostami, bardzo dobrą jakością techniczną, idealnym pokrojem, zdolnościami adaptacyjnymi oraz dobrą zdrowotnością, w tym dużą odpornością na osutki sosen – choroby wywołane przez grzyby powodujące przebarwienia i przedwczesne opadanie igieł.

Nadleśnictwo Bolewice jest mikroregionem matecznym dla ekotypu „sosny bolewickiej” i ze względu na regionalizację nasienną nie może kupować nasion i sadzonek sosny pospolitej od innych jednostek. Słynie więc z prowadzenia prac nad zachowaniem i rozpowszechnieniem tego cennego ekotypu. W drugiej połowie lat 90. XX w. prowadzono tam także liczne prace nad wzbogacaniem i urozmaiceniem drzewostanów

rosnących na gruntach porolnych, stanowiących większość powierzchni leśnej jednostki.

Nadleśnictwo podzielone jest na 12 obwodów łowieckich dzierzawionych przez koła łowieckie z Międzychodu (Lis, Ryś), Poznania (Diana, Łoś, Ratusz, Drop, Gon), Kwilcza (Słonka), Nowego Tomyśla (Jeleń, Wycinek). Całość terenu nadleśnictwa zaliczono do rejonu hodowlanego południowego III.

W **Nadleśnictwie Międzyrzecz**¹⁰, którego powierzchnia wynosi 20 631 ha dominują siedliska borowe. Ponad 90% jego powierzchni leśnej stanowią bory suche, bory świeże i bory mieszane o niskiej produktywności. Położone jest w mezoregionie Ziemi Lubuskiej o jednej z największych w Polsce lesistości (52%). Powierzchnia Parku w zasięgu terytorialnym nadleśnictwa wynosi 749,6 ha, a powierzchnia otuliny – 882,5 ha.

Nadleśnictwo Międzychód¹¹ położone jest w województwie lubuskim (61,2%) oraz województwie wielkopolskim (38,8%). Gospodaruje na ogólnej powierzchni 28 411 ha, w tym powierzchni leśnej 27 619 ha. Dominują lasy wielofunkcyjne z przeważającym udziałem sosny (91,7%), przeciętny wiek drzewostanów – 59 lat, lasy ochronne stanowią 30% powierzchni Nadleśnictwa. W granicach Nadleśnictwa Międzychód znajduje się fragment Parku o powierzchni 750 ha, z czego powierzchnia leśna wynosi 699 ha.

Stan zdrowotny lasów Parku i jego okolic nie wykazuje znacześniejszych zaburzeń. Głównymi czynnikami powodującymi degradację są czynniki abiotyczne, biotyczne i antropogeniczne.

Czynniki abiotyczne stanowiące zagrożenie dla lasów to głównie: susze, zakłócenia stosunków wodnych, wiatry (zwłaszcza lokalne wiatry huraganowe) i późne przymrozki. Szczególnie groźny jest stale obniżający się poziom wód gruntowych, wpływający na spadek odporności drzewostanów. **Brak opadów, zwłaszcza w okresie wiosennym, przyczynia się do spadku udatności nowo zakładanych upraw. Susze przyczyniają się również do wzrostu zagrożenia pożarowego w lasach.**

Zagrożenia biotyczne powodowane są głównie przez niekontrolowany wzrost populacji owadów szkodliwych dla gospodarki leśnej, występowanie grzybów pasożytniczych oraz żerowanie zwierzyny łownej. W nadleśnictwach drzewostany sosnowe rosną na bardzo zróżnicowanych siedliskach, co stwa-

rza specyficzne warunki do rozrodu określonych szkodników liściożernych, zwłaszcza żerujących na sośnie. Większość drzewostanów zagrożona jest przez szkodniki pierwotne. W lasach występowały gradacje borecznika, barczatki sosnowki i brudnicy mniszki. Istotnym problemem jest występowanie pędraków chrabąszcza. Wśród groźnych pasożytów występujących na uprawach są różne gatunki grzybów (np. skręta sosnowy) oraz owady, np. chrząszcz ryjkowiec, szeliniak sosnowiec. Populacje niektórych szkodników drzew można ograniczyć, stosując odpowiednie zabiegi ochronne, np. kopanie rowków, ustawianie pułapek z feromonami.

Niszczenie masowo występujących szkodliwych owadów i grzybów wymaga najczęściej zwalczania chemicznego. Coraz częściej stosowane są także środki pochodzenia biologicznego, np. bakterie zabijające gąsienice motyli, lub grzyby (np. żylak olbrzymi) uniemożliwiające rozwój innych grzybów szkodliwych dla drzew, np. huby korzeniowej lub opieńki miodowej. Czynnikiem utrudniającym gospodarkę leśną jest występowanie na terenie nadleśnictw drzewostanów na gruntach porolnych. Nie są to siedliska naturalne leśne o stałej równowadze biologicznej, dlatego są podatne na rozwój wielu pasożytniczych grzybów glebowych atakujących drzewostany sosnowe. Prowadzone są także profilaktycznie kontrole występowania pędraków (larw chrabąszczy) w glebach, każdorazowo przed założeniem upraw. Zwalczanie pędraków prowadzi się głównie metodami bez użycia środków chemicznych.

Stosuje się zabiegi prowadzące do zwiększenia odporności drzewostanów na choroby grzybowe poprzez utrzymywanie ich dobrego stanu sanitarnego. Na terenach porolnych pniaki po ściętych drzewach zabezpiecza się biopreparatem. Zwiększa się bioróżnorodność poprzez wprowadzanie w powstałe luki gatunków liściastych, biocenotycznych, również wprowadza się do drzewostanów **podszyty i podsadzenia liściaste**. W nadleśnictwach rygorystycznie **przestrzegane są** założone terminy **wykonywania zabiegów** gospodarczych z **zakresu hodowli lasu, prac** zrywkowych i wywozowych, co sprzyja **lepszej** ochronie drzewostanów przed patogenami.

Szkody powodowane **przez ssaki**, głównie zwierzynę płową (jelenie, sarny) dotyczą **w szczególności** upraw, młodników **oraz** odnowień podokapowych. W skrajnych przypadkach **uniemożliwiają** one prawidłowy **rozwój młodego** pokolenia

lasu. Najczęściej szkody w uprawach powodowane są przez zgryzanie, a w młodnikach przez zdzieranie kory razem z łykiem (spalowanie). Zgryzane najchętniej są gatunki drzew liściastych, głównie dęby. Na spalowanie narażona jest zwłaszcza sosna.

Zagrożeniem dla różnorodności biologicznej lasów Parku są zabiegi związane z gospodarką leśną lokalnie zmniejszające udział martwego drewna oraz powierzchni starszych drzewostanów, co prowadzi do zubożenia fauny związanej z tymi siedliskami. Niekorzystna jest także izolacja terenów leśnych wskutek zabudowy nowych terenów oraz zabudowa korytarzy ekologicznych.

Do zachowania ciągłości produkcji drewna przez uzupełnianie drzew i drzewostanów ubywających z lasu wskutek użytkowania dąży się poprzez hodowlę lasu. Umożliwia ona zachowanie trwałości i wysokiej produktywności lasów oraz ciągłości ich rozwoju i stabilności. Najbardziej skuteczną formą ochrony narażonych na zgryzanie gatunków drzew leśnych jest grodzenie. Grodzone są głównie uprawy leśne z udziałem dębu. Ochronę realizuje się także poprzez utrzymywanie populacji zwierzyzny na poziomie dostosowanym do pojemności obwołu łowieckiego. Stosowane jest także zabezpieczanie drzewek środkami odstraszającymi oraz zakładanie osłonek przeciwko spalowaniu. Prowadzona jest również ochrona lasu poprzez: zakładanie remiz, wywieszanie budek lęgowych, ogradzanie mrowisk, wykładanie pułapek na owady, korowanie drewna zasiedlonego przez owady, różnicowanie składu gatunkowego drzewostanów, wprowadzanie krzewów, pozostawianie drzew dziuplastych oraz zaniechanie wypalania resztek poeksploatacyjnych.

Jednym z najważniejszych działań w zakresie ochrony leśnej różnorodności biologicznej jest ochrona stojącego i leżącego martwego drewna, wykrotów, karpów i złomów. Usuwanie martwego drewna w wyniku cięć sanitarnych i wszystkich innych zabiegów prowadzonych nie tylko w lasach, ale także w parkach, bezpośrednio prowadzi do zubożenia fauny z nim związanej, szczególnie bezkręgowców, które się nim odżywiają.

Niezbędnym warunkiem zachowania leśnej bioróżnorodności jest ciągła dostawa świeżego drewna, równoważąca proces jego rozkładu. Na świeżo obumarłym drzewie zaczyna się sukcesja zasiedlających je organizmów. Kolejno zmieniają się gatunki, ich liczebność oraz miejsca żerowania. Jedno drzewo,

od obumarcia do pełnego rozkładu (kilkanaście-kilkadziesiąt lat) zasiedla od kilkudziesięciu do kilkuset gatunków grzybów, roślin i zwierząt. Dlatego konieczne jest pozostawianie w lesie i parkach drzew obumierających i martwych, zwłaszcza starych drzew liściastych, szczególnie dziuplastych z rozwiniętym próchnowiskiem, stanowiącym murszejące fragmenty drewna na żywych stojących drzewach (np. gnijące wnętrza drzew, obumarłe i obumierające tkanki drzewne wewnątrz dziupli).

Prowadzone są działania ograniczające powstawanie różnych form degradacji ekosystemów leśnych, zwłaszcza procesów borowacenia, wynikającego ze zbyt dużego udziału sosny i świerka w górnej warstwie drzewostanu na siedliskach boru mieszanego, lasu mieszanego i lasu liściastego, neofityzacji wynikającej ze sztucznej uprawy lub samoistnego wnikania gatunków obcych drzew i krzewów oraz monotypizacji związanej z ujednoliceniem gatunkowym i wiekowym drzewostanów, uproszczeniem struktury warstwowej i zubożeniem gatunkowym.

W lasach Parku prowadzona jest stopniowa eliminacja obcych gatunków inwazyjnych (dąb czerwony, robinia biała, czeremcha amerykańska). Poprzez odpowiednie zabiegi gospodarcze ochrania się stanowiska chronionych gatunków roślin oraz śródleśnych zbiorników wodnych i mokradeł. Przez stopniowe zalesianie dąży się do tworzenia zwartych kompleksów leśnych. Szczególnie ważne jest zalesianie terenów łączących kompleksy leśne, które mogą stanowić szlaki migracyjne dla zwierząt.

Czynniki antropogeniczne degradujące lasy to zwłaszcza wywóz odpadów do lasów, niszczenie runa i wydeptywanie podłoża przez ludzi.

Na terenie Parku nie ma większych emitorów pyłów i gazów powodujących zanieczyszczenie powietrza w stopniu mogącym osłabić drzewostany. Na terenach zabudowanych w Parku i jego okolicy występują tylko skupiska źródeł niskiej emisji gazów i pyłów, których wpływ na drzewostan jest niewielki. Są to lokalne źródła zanieczyszczeń powietrza.

Lasy nadleśnictw zaliczane są do I kategorii zagrożenia pożarowego (duże zagrożenie) głównie ze względu na przewagę siedlisk borowych i jednolitych drzewostanów sosnowych oraz drzewostanów w I, II i III klasie wieku¹². Największe zagrożenie pożarowe istnieje wiosną w pobliżu łąk i pastwisk często wypalanych przez miejscowych rolników. Przez pozostałą część roku

bardzo duże zagrożenie występuje przy szlakach komunikacyjnych, jak również w pobliżu zbiorników wodnych intensywnie penetrowanych przez turystów i wędkarzy. W nadleśnictwach dla zabezpieczenia przeciwpożarowego wykorzystuje się pasy przeciwpożarowe, zlokalizowane wzdłuż dróg publicznych i torów kolejowych, przebiegających przez lasy. W ramach prewencji przeciwpożarowej wykorzystuje się system kamer telewizji przemysłowej, dostrzegalnie przeciwpożarowe, samoloty patrolowe, patrole naziemne oraz system łączności alarmowej. Walki z ogniem i likwidacji skutków pożarów sprzyjają korzystne warunki wodne i gęsta sieć dróg. Rzeki wraz z licznymi bagnami, jeziorami i sztucznymi ciekami wodnymi tworzą niezwykle istotną barierę przeciwpożarową, pełniąc jednocześnie funkcję naturalnych punktów czerpania wody.

Na terenie Parku występują także różnego rodzaju zadrzewienia. Stosunkowo liczne są liniowe zadrzewienia olchy czarnej, które powstały wzdłuż zarastających rowów oddzielających od siebie kompleksy łąk, założonych na dawnych torfowiskach. W zadrzewieniach śródpolnych oraz wzdłuż dróg często występują brzozy. Pasy zieleni pełnią ważną funkcję w krajobrazie Parku, ponieważ lokalnie modyfikują mikroklimat, zwiększają magazynowanie wody w glebie, chronią wody gruntowe i powierzchniowe oraz wyraźnie ograniczają erozję gleby powodowaną przez wiatr. Stanowią także lokalne korytarze ekologiczne, umożliwiające migrację różnych gatunków roślin grzybów i zwierząt. Dlatego niekorzystnym zjawiskiem jest występująca niekiedy wycinka zadrzewień i zakrzewień śródpolnych w celu zwiększenia powierzchni gruntów lub ich komasacji oraz niszczenie siedlisk w wyniku wycinki drzew i krzewów wzdłuż dróg i cieków.

Pozostałościami dawnych lasów mieszanych i dąbrów na terenie obecnego Parku są stare, okazałe drzewa gatunków liściastych i iglastych. Występują w parkach podworskich (np. Lewice, Mniszki, Mnichy), w luźnych skupieniach i pojedynczo na obrzeżach pól i lasów, wśród zabudowań wiejskich, przy drogach i kanałach. W parkach występują cenne gatunki drzew, krzewów i runa. Wokół nadjeziornych ośrodków wypoczynkowych wprowadzona jest różnego typu zieleni urządzona. Występuje ona także, w różnym stanie, na cmentarzach.

Kształtując zieleni na terenie Parku (np. drogi), należy preferować gatunki rodzime (klon jawor, klon polny, jesion wyniosły,

dąb szypułkowy, lipa drobnolistna) i eliminować gatunki obcego pochodzenia (np. mieszańce europejsko-amerykańskich gatunków topoli, tawlina jarzębolistna, robinia biała, bez lilak, śnieguliczka biała, dereń biały, jaśminowce, czeremcha amerykańska, dąb czerwony).

Na terenach leśnych wyznaczone są różnego rodzaju szlaki turystyczne (piesze, rowerowe) oraz miejsca, w których można wypocząć, posilić się i zorganizować piknik. Służą temu zorganizowane w leśnictwach parkingi i miejsca postoju pojazdów oraz zadaszenia z miejscem na ognisko.

Oferta edukacyjna nadleśnictw obejmuje prowadzenie lekcji terenowych, także na leśnych ścieżkach edukacyjnych, spotkania z leśnikami w szkołach, prelekcje, pogadanki, wykłady (poza szkołami), konkursy oraz akcje i imprezy okolicznościowe.

Rośliny i grzyby

Zgodnie z geobotanicznym podziałem Polski obszar Parku leży w granicach Państwa Holarktydy, Obszaru Eurosyberyjskiego, Prowincji Niżowo-Wyżynnej-Środkowoeuropejskiej, w Dziale Bałtyckim, Poddziale Pas Wielkich Dolin, w Krainie Wielkopolsko-Kujawskiej, na pograniczu dwóch Okręgów Lubuskiego i Poznańsko-Gnieźnieńskiego. To położenie powoduje, że Park jest poza granicami naturalnego zasięgu świerka pospolitego, jodły pospolitej i dębu bezszypułkowego, ale w zasięgu buka zwyczajnego. Potencjalna roślinność naturalna to głównie siedliska środkowoeuropejskiego grądu w postaci nizinno-wyżynnej oraz subkontynentalnych mieszanych borów dębowo-sosnowych.

Dotychczas wykazano występowanie w Parku i jego okolicy około 800 gatunków roślin naczyniowych, w tym ponad 40 gatunków chronionych, bardzo rzadkich i zagrożonych wyginięciem i kilkadziesiąt gatunków roślin zarodnikowych. Znaczną grupę stanowią rośliny zagrożone nie tylko w Wielkopolsce, ale także na obszarze całego kraju, np.: kruszczyk błotny, rojownik pospolity, groszek błotny. Na terenie Parku występuje dużo gatunków związanych z wpływami klimatu oceanicznego. Do tej grupy należą m.in.: bluszcz zwyczajny i, związana ze zbiornikami wodnymi, kłoc wiechowata.

W lasach spotykane są rzadkie gatunki widłaków (spłaszczony, jałowcowaty, cyprysowy), stanowiących pozostałość najstarszej linii rozwojowej roślin naczyniowych zachowanej do czasów współczesnych. Dzięki istnieniu dużych kompleksów lasów dobrze zachowały się torfowiska niskie i przejściowe. W dolinie Kamionki, we wschodniej części Parku, występują rzadkie torfowiska źródłiskowe. Dość liczne są rośliny owadożerne, zwłaszcza rosiczki rosnące na torfowiskach oraz pływacz.

W przełomowej dolinie Kamionki występują zbiorowiska leśne i zespoły roślin szuwarowych, łąk trawiastych i muraw kserotermicznych. Najcenniejszą jednak wartością przyrodniczą doliny są fragmenty naturalnych lasów liściastych, które w postaci grądów i olsów zachowały się w pobliżu miejscowości Mnichy i Krzyżówko. W grądach rosną m.in. liczne buki i pojedyncze cisy. W runie leśnym występują m.in.: buławnik czerwony, listera jajowata, przytulia leśna, miodunka ćma, gwiazdnica wielokwiatowa, wawrzynek wilczelyko i bluszcz pospolity. W olsie warstwę drzew tworzą olsze czarne, a w podszyciu znajdują się porzeczką czarna, wierzba szara i uszata. Runo jest bardzo bujne, złożone z różnych gatunków roślin kwiatowych, paproci oraz czermieni błotnej i niecierpka pospolitego.

Bardzo dobrze rozwinięte są w Parku siedliska związane z naturalnymi eutroficznymi zbiornikami wodnymi z podwodnymi łąkami rdestnic (przeszyta, połyskująca, grzebieniasta), wywłóczników (kłosowy, okółkowy), rogatka sztywnego, ramienic i roślinnością o liściach pływających po powierzchni wody (grzybień biały, grązel żółty, rdest ziemnowodny). Wszystkie zbiorniki wodne, które znajdują się w Parku, należą do tego typu siedliska, choć są w różnych stadiach sukcesji – od akwenów głębokich z wykształconymi strefami roślinności po zbiorniki niemal całkowicie zarośnięte trzcinowiskami i wypłycone. Na wszystkich jeziorach, wzdłuż brzegów, dobrze rozwinięte są zbiorowiska wysokiej roślinności szuwarowej (pałki: szerokolistna i wąskolistna, trzcina pospolita, kłoc wiechowata, różne gatunki jeżogłówek), których szerokość wynosi często kilkadziesiąt metrów.

Bogatą pod względem gatunków grupę stanowią rośliny pól uprawnych (segetalne) oraz roślinność przydroży i okolic siedlisk ludzkich (ruderalne). W wielu miejscach widoczna jest naturalna sukcesja roślinności leśnej na porzuconych dawnych polach uprawnych. Na terenach użytkowanych rolniczo wystę-

puje wyraźne upraszczanie mozaikowatej struktury siedlisk i szaty roślinnej na skutek wzrostu intensywności zabiegów rolniczych oraz zamiany trwałych użytków zielonych na grunty orne. Z powierzchniami różnego rodzaju upraw rolnych w Parku związane są zbiorowiska chwastów polnych, które rozwinięte są w zależności od typu gospodarki rolnej prowadzonej w danym miejscu. Liczne gatunki chwastów występują zwłaszcza na niewielkich pod względem powierzchni polach prywatnych rolników oraz w niepielęgnowanych ogródkach i działkach przydomowych, na przydrożach i miedzach. W młodnikach, a także w drzewostanach starszych, występują liczne gatunki porostów, m.in.: pospolita pustulka pęcherzykowata, mąklik otrębiasty, mąkla tarniowa, płucnik modry, różne gatunki chrobotków. W Leśnictwie Borowy Młyn w Nadleśnictwie Trzciel rośnie rzadki gatunek porostu brodaczka zwyczajna.

W lasach licznie występują gatunki grzybów wielkoowocnikowych (ok. 80), w tym pospolite gatunki jadalne, m.in.: borowik szlachetny (prawdziwek), koźlarze, maślaki, podgrzybki, czubajka kania, gaska zielona, pieczarki, opieńki. Występują także rzadkie w Polsce gatunki grzybów, m.in.: szmaciak gałęzisty (siedzuń sosnowy, kozia broda), soplówka jeżowata. W parkach (rzadziej w lasach) spotykana jest purchawica (purchawka) olbrzymia.

Spośród roślinnych gatunków inwazyjnych największym zagrożeniem dla flory Parku jest wstępowanie gatunków obcych, np.: czeremchy amerykańskiej, dębu czerwonego, robinii białej. Inwazyjnym gatunkiem jest także pochodzą-

Borowik szlachetny

Szmaciak gałęzisty

cy z Azji niecierpek gruczołowaty. Gatunkami obcymi są także świerk pospolity i modrzew europejski. Zostały one sztucznie wprowadzone do upraw leśnych poza naturalnym zasięgiem ich występowania.

Dla ochrony roślin, grzybów oraz ich siedlisk niezbędne jest utrzymanie powierzchni występowania rzadkich, zagrożonych i chronionych gatunków, ograniczenie rozprzestrzeniania się populacji gatunków obcych geograficznie (w tym szczególnie zagrażających rodzimym), utrzymanie lub wznowienie uprawy tradycyjnych gatunków i odmian roślin użytkowych oraz tradycyjnych sposobów prowadzenia upraw.

Konieczne jest m.in. także: ograniczenie zarastania muraw, pastwisk i łąk, pozostawianie kęp drzew i krzewów w dolinach cieków, niezalesianie wielu środowisk łądowych, niedopuszczanie zmiany trwałych użytków zielonych na grunty orne, ochrona i wyłączenie z użytkowania miedz, muraw kserotermicznych, zadrzewień i zakrzaczeń śródpolnych, ochrona śródpolnych i śródleśnych oczek wodnych, bagien i torfowisk, kęp drzew i krzewów oraz terenów źródliskowych.

Niezbędne są także: objęcie ochroną czynną najcenniejszych i najlepiej zachowanych półnaturalnych zespołów roślin oraz stanowisk gatunków roślin naczyniowych, zachowanie korytarzy ekologicznych łączących różne siedliska, utrzymanie obecnie istniejących łąk świeżych, wilgotnych i turzycowisk jako trwałych użytków zielonych, utrzymanie i zwiększenie siedlisk mszaków i porostów (ochrona przydrożnych alei drzew liściastych, zwiększenie udziału martwego drewna w lasach liściastych), całkowite wyeliminowanie zabudowy brzegów jezior, obszarów łąk i turzycowisk oraz stopniowe wznowienie użytkowania pastwisk.

Zwierzęta

Mozaikowość i duże zróżnicowanie siedlisk na terenie Parku wpływają na występowanie wielu nisz ekologicznych, co przyczynia się do bogactwa i różnorodności fauny. Szczególnie licznie, zarówno pod względem liczby gatunków, jak i ich liczebności, zwierzęta występują w dolinach cieków, rynnach jezior i na terenach podmokłych. Obok pospolitych, szeroko pod względem geograficznym rozmieszczonych gatunków, spotyka-

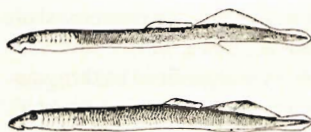
ne są również zwierzęta rzadkie i zagrożone, zarówno w skali Wielkopolski, jak i całego kraju, a nawet Europy.

Na terenie Parku i w jego okolicy żyje większość bezkręgowców glebowych i wodnych znanych z różnych środowisk środowiskowej części Wielkopolski. Atrakcyjność tego terenu dla tych zwierząt jest uwarunkowana bardzo dużym zróżnicowaniem mikrosiedlisk glebowych i wodnych. Wśród bezkręgowców glebowych w granicach otuliny, z uwagi na znaczne antropogeniczne (rolnicze) przekształcenia środowiska przyrodniczego, przeważają gatunki różnych grup związanych z glebami użytkowanymi rolniczo (głównie: dżdżownice, wazonkowce, nicienie, roztocze). Na terenie samego Parku przeważa natomiast fauna bezkręgowców typowa dla środowisk leśnych, a w środowiskach wodnych typowa dla ekosystemów jeziorowych, rzecznych i drobnych zbiorników wodnych Wielkopolski. Szczególnie mocno różnorodna jest fauna bezkręgowców w dolinach cieków, gdzie występują bardzo zróżnicowane pod względem siedliskowym środowiska lądowe i zbiorniki wodne.

Na uwagę zasługują lądowe ślimaki: przydrożny, zaroślowy, ogrodowy, gajowy i winniczek, pozbawione muszli (tzw. nagie ślimaki) pomrówiowate i ślinikowate oraz związane z różnymi wodami, błotniarka stawowa, zatoczek rogowy i zatoczek pospolity. W środowiskach wilgotnych w pobliżu zbiorników wodnych, cieków i mokradeł występują ślimaki bursztynki.

Duża różnorodność zbiorowisk roślinnych na mozaikowo rozmieszczonych siedliskach, na ogół o niewielkich powierzchniach, sprzyja bogactwu gatunkowemu owadów (błonkówki, pluskwiaki, chrząszcze, prostoskrzydłe, chruściki, muchówki, pszczołowate) i pajęczaków (kosarze, pająki, roztocze). Występują także wije (krocionogi, pareczniki) oraz ważki. Na otwartych przestrzeniach wiosną i latem widoczne są liczne gatunki motyli (bielinki, zorzynki, cytrynki, pazie królowej) i różne gatunki rusałek, wśród których na szczególną uwagę zasługują rusałka pawik, rusałka admirał i rusałka żałobnik. Liczne są drapieżne gatunki chrząszczy, m.in. biegacze (skórzasty, ogrodowy, wręgaty, zielono-żółty) i żyjące w wodzie pływak żółto-brzeżek i różne gatunki krętaków.

W rzece Kamionce występuje minóg strumieniowy – prymitywny kręgowiec wodny (bezzuchwowiec) z rodziny minogowatych. Obecnie gatunek ten jest rzadki w całej Polsce, dawniej był pospolity i wręcz masowo odławiany.

Minóg strumieniowy

W jeziorach i rzekach Parku i jego okolic występuje obecnie 26 gatunków ryb: amur, boleń, ciernik, jazgarz, jaz, jelec, karaś, karp, kielb, kleń, krąp, leszcz, lin, miętus, okoń, płoć, sandacz, sieja, sie-

lawka, sum, sumik karłowaty, szczupak, tołpyga, ukleja, węgorz, wzdręga. Pośród nich rzadko spotykany jest kleń, podobnie jak jazgarz, ciernik i kielb, których populacje w wodach Parku do połowy lat 90. XX w. były ogromne. Stosunkowo powszechny w latach 80. i 90. XX w. boleń spotykany jest obecnie bardzo rzadko w jeziorach przepływowych (Rybojady, Wielkie, Młyńskie, Lutomskie) oraz w Obrze. Prawdopodobnie w wodach Parku nie występuje już koza, spotykana w dawnych latach w wielu jeziorach i w Obrze. Przypuszczalnie zanikły już również pospolite w latach 90. XX w. populacje piskorza.

W Parku występuje 10 lub 12 gatunków płazów: żaba trawna, żaba śmieszka, żaba jeziorkowa, żaba wodna, żaba moczarowa, rzekotka drzewna, ropucha paskówka, ropucha szara, kumak nizinny, traszka zwyczajna; prawdopodobne jest występowanie (w okolicach Pszczewa) ropuchy zielonej i grzebiuszy ziemnej.

Kumak nizinny jest stosunkowo liczny i częsty na obszarze całego Parku i otuliny. W Parku gatunek ten występuje w mokradłach (okolice Jeziora Brzeskiego, rejon Pszczewa), torfowiskach (okolice Jeziora Lubikowskiego), stawach rybnych (folwark Helena, na północ od Jeziora Białego), dystroficznych zbiornikach wodnych (np. koło Stołunia), jeziorach (Czarne, Stołuńskie, Grzebynek, Cegielniane, Chłop), rozlewiskach (w dolinie Obry, na południe od Jeziora Wielkiego), stawach. Dla populacji kumaka nizinnego w Parku bardzo ważne są Moczary Brzeskie, skąd stosunkowo licznie występujące kumaki zasiedlają inne stanowiska. W otulinie występowanie kumaka nizinnego stwierdzono m.in. w okresowo wysychającym jeziorze Małe Rokito, w śródpolnych zagłębieniach i oczkach wodnych, w moczarach Smolniki i stawach rybnych w okolicach Trzciela. Największym zagrożeniem dla populacji kumaków nizinnych jest zanik zbiorników wodnych i mokradeł w wyniku suszy, np. mokradeł w okolicach Jeziora Lubikowskiego (w tzw. Lubikowskim Lesie), zbiorników na północ od Jeziora Brze-

skiego. Brak możliwości rozrodu powoduje wymieranie populacji. Sporadycznie kumak występuje i rozmnaża się w miejscach powstawania podtopień użytków zielonych i okresowych rozlewisk, np. na zachód od jeziora Szarcz. Tego typu środowiska są jednak często likwidowane przez rolników.

Rzekotka zielona występuje nielicznie w śródpolnym stawie (tzw. Jeziernik) w okolicach Pszczewa i w Moczarach Brzeskich. Prawdopodobne jest występowanie tego gatunku nad jeziorami. Poza Parkiem występuje w Nowym Gorzycku w sąsiedztwie Villa Toskania.

Nadal prawdopodobne jest występowanie w Parku traszki grzebieniastej. Mimo że stanowiska, gdzie traszki żyły w latach ubiegłych, zostały zniszczone w wyniku suszy, to zwierzęta mogły przenieść się do innych zbiorników.

Spośród gadów w Parku i okolicy wykazano występowanie zaskronca zwyczajnego, gniewosza plamistego, padalca zwyczajnego, jaszczurki zwinki, jaszczurki żyworodnej i żmii zygzakowatej. Szczególnie pospolitym i liczny gadem jest zaskroniec zwyczajny, najczęściej spotykany w pobliżu wód. Wymarłym gatunkiem, o spotykaniu którego na tym terenie pojawiało się w dawnych latach dużo mniej lub bardziej wiarygodnych informacji, jest żółw błotny. Jako miejsce występowania żółwi wskazywano okolice wsi Lutol Mokry, Jezioro Brzeskie i pobliskie oczka wodne, Moczary Brzeskie, mokradła w okolicach wsi Brzeźno, stawy w okolicach wsi Krzyżówko, torfowisko w północnej części jeziora Pieceniowo. W końcu lat 90. XX w. obserwowano żółwie w oczku wodnym między jeziorami Białym i Stołuńskim. Za wymarłe od lat stanowisko żółwia błotnego uznane jest także jezioro Żółwin koło Żółwina.

Duże zróżnicowanie krajobrazu Parku i jego otuliny sprzyja występowaniu licznych gatunków ptaków. Jak dotąd stwierdzono obecność 208 gatunków, z czego ptaki 132 gatunków gniazdujących, 31 prawdopodobnie **gniazdujących**, a 45 gatunków **przebywa** na tym terenie tylko podczas migracji. Szczególnie wiele gatunków ptaków związanych jest z wodami powierzchniowymi i obszarami podmokłymi, np. Jezioro Wielkie, dolina Obry. Licznie **zasiedlane** są także środowiska zmienione przez **działalność** gospodarczą, np. jezioro Szarcz wykorzystywane **w** celach turystyczno-rekreacyjnych lub łąki (okolice Stołunia, **Pszczewa**, Zielomyśla). Słabo poznana jest natomiast fauna **ptaków** **związana** z polami, **obszarami zabudowanymi i lasami**.

Dziuple wykute przez dzięcioły

Rynna jezior pszczewskich i dolina Obry jest dla wielu gatunków wiosennym miejscem lęgowym, letnim pierzowiskiem, jesiennym przystankiem w czasie migracji i zimowiskiem. Szczególnie ważne dla ochrony ptaków jest występowanie na tym terenie takich gatunków, jak: bąk, bielik, błotniak stawowy, bocian biały, bocian czarny, derkacz, dzięcioł czarny, jarzębata, gąsiorek, kania czarna, kania ruda, lerka, orlik krzykliwy, trzmielojad, zimorodek, żuraw. Regularnie występującymi ptakami mi-

grującymi są m.in.: czernica, gągoł, głowienka, krzyżówka, łyśka, nurogęś i perkoz dwuczuby.

Wyróżniającą się ptasią ostoją jest Jezioro Wielkie i jego okolice. W latach 80. i 90. XX w. obserwowano tutaj występowanie w czasie migracji wielotysięcznych stad ptaków wodnych, m.in. do 2 tys. krzyżówek, do 1,5 tys. łysek, do 1,5 tys. gęsi zbożowej i białoczelnej, do 0,3 tys. głowienki, do 0,6 tys. czernicy, do 0,1 tys. gągoła. Obecnie koncentracje są od kilku/kilkunastu lat wyraźnie mniejsze. Spośród ptaków drapieżnych występują tutaj m.in.: błotniaki (stawowy, zbożowy), myszołów, pustułka, kania (ruda, czarna), trzmielojad, kobuz. Gatunkami zalatującymi są: bielik, rybołów, orlik krzykliwy, jastrząb, myszołów włochaty, srokosz, krogulec. Występuje tutaj także kolonia kormoranów i czapli siwych.

Duże zgrupowania ptaków, zimowe i wiosenne, można również obserwować na jeziorach Lubikowskim i Chłop. Mniejsze koncentracje (ok. kilkuset osobników) występują na jeziorze Szarcz (krzyżówki, czernice, nurogęsi, gegawy); mniej liczne są gągoły i bardzo rzadka hełmiatka. Szacuje się, że w okresie wiosennych przelotów lub zimą liczba ptaków na jeziorach Parku może przekraczać jednorazowo kilka tysięcy. Na ogół jesienne koncentracje są mniejsze.

W okresie wiosennym część migrujących gatunków na lęgi wybiera teren Parku i jego okolice, np. gągoł i gegawa. Kacz-

ka gągoł występuje na jeziorach: Wielkim, Rybojady, Pszczewskim, Lubikowskim, na Dużym Gołyniu, na Wędomierzu i Chłopie oraz licznie na rzece Obrze. Gęgawa gniazduje na Jeziorze Wielkim, mniej licznie na jeziorach: Lubikowskim, Konin, Chłop, Czarnym, a także na Obrze. W szuwarach występują i odbywają lęgi m.in.: trzcinnik, trzcinniczek, łożówka, remiz. Rzadkie są podróżniczek i wąsatka.

Bardzo ważnym środowiskiem dla ptaków, jako miejsca żerowania, godów i lęgów oraz postojów w czasie wędrówek, są łąki i pastwiska. Dla ich ochrony utworzono w południowej części Parku kompleks użytków ekologicznych o nazwie Łąki zalewowe nad Obrą. Wśród gatunków lęgowych tego obszaru występują m.in.: płaskonos, cyranka, krakwa, krzyżówka, bąk, kropiatka, krwawodziób, czajka, świerszczak, strumieniówka. Wiosną, przy wysokich stanach Obry i powstających płytkich zalewach łąk i pastwisk, występuje także wiele innych gatunków, m.in. gęgawa, sieweczka obrożna, świstun – rzadki w Polsce gatunek kaczki. Na łąkach można obserwować również duże zloty ptaków. Na rozległych łąkach i pastwiskach między Pszczewem i Stokami oraz na północ od jeziora Chłop i nad Obrą wczesną wiosną i późnym latem gromadzą się czajki. Na wielu z tych łąk odbywają także lęgi. Jesienią na łąkach i pastwiskach Parku i otuliny nocują stada (od kilkunastu do kilkudziesięciu osobników) żurawi.

W lasach okolic Pszczewa, Rybojad i Łowynia obserwowane były bociany czarne, które być może znowu staną się na tym terenie gatunkiem lęgowym.

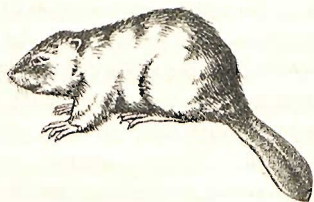
W Parku i jego okolicy stwierdzono dotąd występowanie około 50 gatunków ssaków. Wiele z nich to gatunki pospolite w kraju: jeż zachodni, kret, ryjówki (aksamitna, malutka), rzęsosek rzeczny, zając szarak, dziki królik, wiewiórka pospolita, bóbr europejski, badylarka, myszy (leśna, zaroślowa, polna, domowa), szczur wędrowny, nornica ruda, norniki (zwyczajny, bury, północny), karczownik, piżmak, lis, wydra, gronostaj, łasica, tchórz, borsuk, kuny (leśna, domowa), dzik, jelen, sarna, daniel. Wiele małych gatunków ssaków występuje w Parku i otulinie okresowo, zatrzymując się na tym terenie w czasie migracji. W okolicach jezior pszczewskich spotykano także wędrujące pojedyncze losie.

W Parku i otulinie stwierdzono występowanie 12 gatunków nietoperzy: nocki (duży, Bechsteina, Nattera, rudy), mrocz-

ki (pozłocisty, późny), karliki (malutki, większy), borowiec wielki, gacki (brunatny, szary), mopek. Prawdopodobnie na terenie Parku i jego otuliny mogą występować także nocek wąsatek, nocek łydkowłosy i borowiaczek. Gatunki te żyją w położonych 15 km na południowy zachód rezerwatach przyrody Nietoperek i Nietoperek II, znajdujących się w obrębie Międzyrzeckiego Rejonu Umocnionego, będącego ostoją nietoperzy o znaczeniu europejskim, oraz w położonym 1,6 km na północny wschód Sierakowskim Parku Krajobrazowym.

Spośród gatunków obcych obserwowano w Parku pochodzącą z Ameryki Południowej nutrię, jenota, którego pierwotnym obszarem występowania był Daleki Wschód oraz pochodzące z Ameryki Północnej norkę amerykańską i prawdopodobnie szopa pracza. Gatunki te były w ubiegłych latach aklimatyzowane w różnych miejscach Europy, skąd zaczęły się rozprzestrzeniać.

W 1983 r. we wschodniej części obecnego Parku, koło leśniczówki Papiernia, po raz pierwszy została przeprowadzona introdukcja bobra europejskiego. Wypuszczona wtedy para bobrów zapoczątkowała powstanie dobrze rozwijającej się w następnych latach lokalnej populacji. W końcu lat 80. XX w. był to już prawdopodobnie gatunek osiadły na tym terenie, chociaż traktowano go nadal jako gatunek migrujący. W górnym biegu Kamionki żyje obecnie kilkadziesiąt bobrów. Do zachodniej części obecnego Parku bóbr wrócił spontanicznie. Główną drogą migracji była bez wątpienia Warta, a dalej Obra i Struga Lubikowska. W połowie lat 90. bobry przemieszczały się wzdłuż cieków i jezior północnej części Parku. Strugą Lubikowska dotarły do jezior: Lubikowskiego, Czarnego, Białego, Stołuńskiego oraz Stołunek i Mały Szarcz. Zasiadliły jezioro Białe i okoliczne stawy oraz kanał melioracyjny w śródpolnej olszynie pod Zielomyślem. Stwierdzano także obecność bobrów na małych je-

Bóbr europejski

ziorach bezodpływowych, na przykład na Jeziorze Gorzyckim. Pierwszych obserwacji bobrów na Obrze dokonano w początkach lat 90. XX w. Różne ślady działalności bobrów w Parku i jego otulinie obserwowano od 2000 r., głównie na przepływowych

jeziorach Obry: Rybojady, Wielkim, Miejskim i Lutol. Od 2003 r. bobry występują na jeziorze Szarcz.

Dziś polska populacja bobrów kształtuje się prawdopodobnie na poziomie około 50 tys. osobników. Bóbr po wielowiekowej nieobecności m.in. w Wielkopolsce, przy pomocy stosowania biernych i czynnych metod ochrony przeszedł już krytyczny okres adaptacji. Wytworzyły się nowe populacje o zmienionych właściwościach ekologiczno-etologicznych, przystosowane do życia we współczesnych (w znacznym stopniu zmienionych na skutek działalności człowieka) warunkach środowiskowych. Gatunek zasięgiem występowania obejmuje 61% nadleśnictw i 68% parków narodowych, a blisko połowa krajowej populacji bobrów zamieszkuje obszar północno-wschodniej Polski.

Dość liczna w Parku wydra występuje obecnie w miejscach związanych z Obrą i jej jeziorami, Strugą Lubikowską i północnymi zbiornikami rynny jezior pszczewskich, Strugą Dormowską i Kamionką, a także z Jeziorem Długim koło Rańska i jeziorem Głębocek na północ od Kuligowa. Często spotykana jest na stawach rybnych.

Na terenie Parku i w jego okolicy nie ma już wilków. Najbliższy szlak migracyjny i miejsca występowania nielicznych przedstawicieli tego gatunku to Puszcza Notecka położona około 9 km na północ od granic Parku.

Częścią historii łowiectwa w okolicach Międzyrzecza i symbolicznym upamiętnieniem obecności na tym terenie wilków jest pomnik nawiązujący do wydarzeń 18 lipca 1952 r., kiedy myśliwy z Lusowa, Jan Unger, ustrzelił ostatniego wilka w powiecie międzyrzeckim. Upolowano go dzięki dużej obławie zorganizowanej przez myśliwych i chłopów z Bukowca, Wyszczanowa i Bobowicka. Wilk, który miał wyrządzać duże szkody wśród zwierząt hodowlanych w okolicznych wioskach, przywędrował prawdopodobnie z południowo-zachodniej Wielkopolski. W miejscu upolowania zwierza wdzięczni mieszkańcy postawili obelisk z kamieni w kształcie wysokiej na 3 m piramidy. Na jednej ze ścian bocznych umieszczono tablicę z wrytym wierszowanym napisem w języku niemieckim. Obszar lasu, gdzie stał pomnik do 1945 r. mieszkańcy Międzyrzecza nazywali „borem wilka” (*Wolfsheide*).

Pomnik, który stoi około 6 km na południowy wschód od Międzyrzecza na terenie Nadleśnictwa Trzciel w Leśnictwie Wyszczanowo (oddz. 33a) przy granicy z Nadleśnictwem Międzyrzecz, zachował się, ale był mocno zniszczony. W 2005 r. z inicjatywy obu nadleśnictw pomnik został odnowiony w pierwotnej formie. Odtworzono także tablicę zawierającą dawny tekst niemiecki uzupełniony o dość dowolne tłumaczenie w języku polskim: *Tu zakończył Kompan życie, który owiec zżera płód Johan Unger należycie zaspokoił jego głód.*

Przeobrażenia środowiska przyrodniczego Parku i otuliny, szczególnie intensywnie zachodzące w ciągu ostatnich 20-30 lat, są przyczyną postępujących zmian w stanie fauny tego terenu. Dla wielu gatunków bezkręgowców, płazów i ptaków, zwłaszcza gatunków wodno-błotnych, podstawowym zagrożeniem jest obniżanie się poziomu wód gruntowych powodujące m.in. wysychanie bagien, mokradeł i małych zbiorników wodnych oraz obniżanie się poziomu wody w jeziorach, przy jednoczesnym osuszaniu i zasypywaniu (także odpadami) małych zbiorników wodnych.

W przypadku ptaków niekorzystne procesy są dobrze widoczne na Obrze i jeziorach przepływowych, w tym w Jeziorze Wielkim. Od lat obserwowane jest stopniowe zmniejszanie się koncentracji ptaków podczas lęgów oraz mniejszy niż w dawnych latach sukces lęgowy gatunków, zwłaszcza takich, które dawniej były uważane za pospolite i niczym niezagrożone. Już od drugiej połowy lat 90. XX w. rzadko spotykane są bardzo duże, wielotysięczne stada migrujących i zimujących na tym jeziorze ptaków: łysiek, krzyżówek, gęsi, czernic, gągołów. Ocenia się, że duży wpływ na zmniejszanie się niektórych gatunków (np. łyski) mają także drapieżniki obcych dla tego terenu gatunków – jenor i norka amerykańska.

W przypadku Jeziora Wielkiego i wielu innych jezior przepływowych dodatkowym zagrożeniem jest zanieczyszczenie Obry bezpośrednio wpływające na masowe wymieranie małży, zwłaszcza racicznicy zmiennej. W dawnych latach kolonie tego małża licznie pokrywały wypłyca jeziora, stanowiąc podstawową bazę pokarmową m.in. łyski. Wymieranie racicznicy, spowodowane odsłanianiem się płycizn jezior w wyniku opadania poziomu wody oraz zanieczyszczeniami wody, ma bezpośredni wpływ na liczebność wielu gatunków ptaków. Małże występu-

jące jeszcze w jeziorze Szarcz stanowią ważną bazę pokarmową dla żyjących na tym zbiorniku stosunkowo dużych stad głowienki i czernicy. Zanikanie racicznicy zmiennej, inwazyjnego małża pochodzącego z wybrzeży Mórz Czarne, Azowskiego i Kaspijskiego, zaobserwowano w wielu zbiornikach w Polsce, w tym także w zbiornikach Parku, w drugiej połowie XX w. W ciągu kolejnych 20 lat następowało zmniejszanie się obszaru i zasięgu pionowego jej występowania oraz zmniejszanie się liczebności. Związane to jest głównie ze wzrostem trofii zbiorników oraz stałym przekształcaniem w jeziorach strefy litoralu, niszczeniem roślinności wodnej, zabudową brzegów i zrzućtem ścieków.

Aktywne formy ochrony pomagają zachować wiele zagrożonych gatunków. W przypadku ptaków związane są one np. z pomocą w lęgach poprzez montaż skrzynek lęgowych lub sztucznej wyspy i platform na Jeziorze Wielkim oraz prowadzeniem szeroko zakrojonej działalności edukacyjnej.

Ośrodek Edukacji Przyrodniczej w Pszczewie udziela także pomocy poszkodowanym ptakom. Chore i ranne zwierzęta znajdowane przez mieszkańców i przyniesione do Ośrodka znajdują tam przystanek przed przekazaniem do specjalistycznej placówki rehabilitacji.

Jedną z najbardziej zagrożonych wymarciem grup ssaków są nietoperze. Ocenia się, że w ciągu ostatnich 40 lat liczebność niektórych gatunków nietoperzy w Polsce spadła o około 90%. Podstawowym czynnikiem wpływającym na ten proces jest niszczenie ich bazy pokarmowej, wynikające z wycinania lasów liściastych i zastępowania ich monokulturami sosnowymi o mniejszej różnorodności owadów. Wycinanie starych, dziuplastych drzew jest równoznaczne z utratą miejsc schronienia i rozrodu. Poważnym zagrożeniem jest także stosowanie chemicznych środków owadobójczych na polach uprawnych i w lasach oraz toksycznych dla nietoperzy środków chemicznych zabezpieczających konstrukcje drewniane przed owadami na strychach kościołów i w budynkach mieszkalnych, gdzie nietoperze często się osiedlają.

Na zanik żółwia błotnego w Parku i jego okolicy podstawowy wpływ miała gospodarka człowieka. Straty całych populacji powoduje niszczenie najważniejszych siedlisk tego gatunku, osuszanie terenów bagiennych, regulacje rzek, zasypywanie i zanieczyszczanie małych zbiorników wodnych. Zalesianie

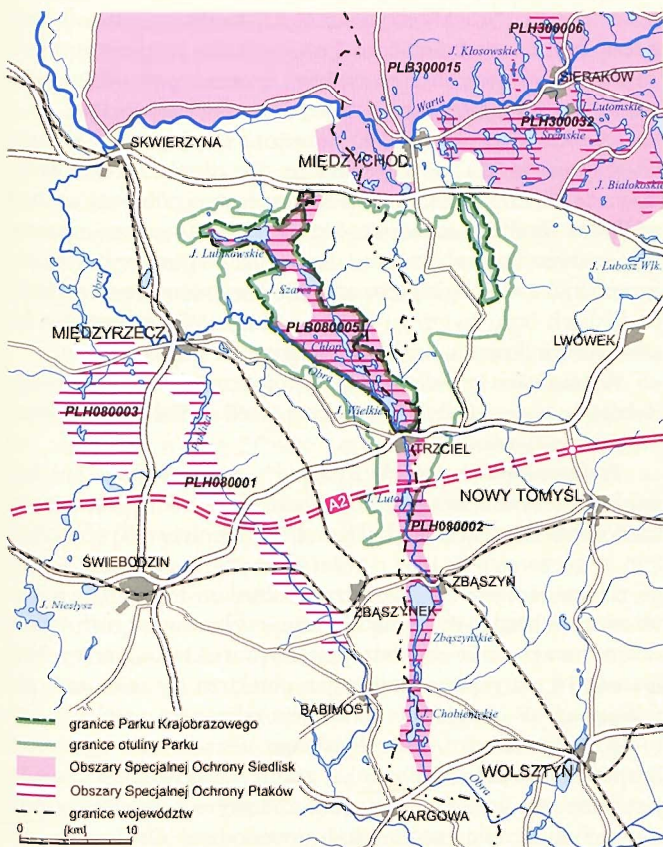
nieużytków ekologicznych w obrębie ostoi żółwia prowadziło do niszczenia łęgówisk. Żółwie ginęły również w bezpośrednim kontakcie z człowiekiem: ich jaja były wyorywane i niszczone, osobniki dorosłe wpadały w rybackie sieci pułapkowe i topiły się, łapane były na wędkę, ginęły pod kołami samochodów. Duże straty w populacji spowodowało odławianie osobników do hodowli lub na sprzedaż.

Żółw błotny, podobnie jak traszka grzebieniasta i kumak nizinny są przykładem tzw. gatunków parasolowatych (osłonowych), czyli o dużych wymaganiach siedliskowych i terytorialnych. Ich ochrona i występowanie ściśle wiąże się z dużą liczbą współwystępujących rzadkich gatunków. W rezultacie działania ochronne powodują zachowanie zarówno wielu rzadkich i ginących roślin i zwierząt wodnych (pijawki, mięczaki, owaady, ryby, płazy), jak i zagrożonych siedlisk roślinnych. Podobnym gatunkiem jest bóbr europejski, którego rola środowiskotwórcza w Parku i otulinie ma podstawowe znaczenie. Gatunek ten, dostosowując środowisko do swoich potrzeb, może doprowadzić do głębokich i trwałych zmian w konfiguracji terenu, stosunkach wodnych, chemizmie wód i gleb, a w konsekwencji również faunie dużych obszarów.

Formy ochrony przyrody

Cele ochrony przyrody są realizowane przez obejmowanie zasobów, tworów i składników przyrody formami ochrony, a także przez prowadzenie działalności edukacyjnej, informacyjnej i promocyjnej. Różnorodność biologiczna dotyczy nie tylko bogactwa gatunkowego roślin i zwierząt, ale także innych poziomów organizacji przyrody, w tym krajobrazowego. Ochrona musi być realizowana w sposób kompleksowy. Z tego względu na obszarze Parku i w jego bezpośrednim sąsiedztwie **niezależnie chronione** są także **różne cenne obszary i obiekty przyrodnicze o znaczeniu lokalnym, krajowym i europejskim**: obszary chronionego krajobrazu, rezerваты przyrody, obszary Natura 2000, użytki ekologiczne, pomniki przyrody, **ostoje** przyrody oraz wybrane **gatunki roślin, zwierząt i grzybów**. Działania takie umożliwiają zachowanie siedlisk przyrodniczych, w tym **szczególnie rzadkich, zagrożonych i objętych ochroną prawną, oraz poprawę stanu naturalnych i półnaturalnych siedlisk**.

Gospodarowanie zasobami dziko występujących roślin, zwierząt i grzybów powinno zapewniać ich trwałość, optymalną liczebność i ochronę różnorodności genetycznej. Naturalne i półnaturalne ekosystemy utrzymuje się lub racjonalnie zagospodarowuje; należą do nich m.in.: lasy, torfowiska, bagna, murawy, linie brzegów wód, doliny rzeczne, rzeki i jeziora oraz siedliska i ostoje roślin, zwierząt i grzybów. Tworzone są warunki do rozmnażania i rozprzestrzeniania zagrożonych wyginięciem roślin, zwierząt i grzybów oraz do ochrony i odtwarzania ich siedlisk i ostoi, a także ochrony tras migracyjnych zwierząt.

Pszczewski Park Krajobrazowy i obszary Natura 2000

Park położony jest w bezpośrednim sąsiedztwie sieci obszarów chronionego krajobrazu, łączących wszystkie cenne obiekty przyrodnicze w Wielkopolsce i w przyległych regionach. Zarówno Park, jak i jego otulina, graniczą z Obszarami Chronionego Krajobrazu: Miedzichowskim, Międzyrzecz-Trzciel I, Międzychód H.

Miedzichowski Obszar Chronionego Krajobrazu (powierzchnia: 5572 ha) rozciąga się na terenie powiatu nowotomyskiego, w gminie Miedzichowo. Teren gminy to głównie lasy, zajmujące aż 70% jej powierzchni, oraz podmokłe łąki.

Obszar Chronionego Krajobrazu Międzyrzecz-Trzciel I (powierzchnia: 34 168 ha, w tym gminy: Przytoczna 7,8%, Pszczew 18,6%, Trzciel 17,3%, Międzyrzecz 46,3%, Bledzew 10%) położony jest na południe od wschodniej części Parku. Na dużą atrakcyjność krajobrazową obszaru wpływa urozmaicona rzeźba terenu, w tym rozległe pola kemów, wydmy, ozory oraz jeziora.

Obszar Chronionego Krajobrazu Międzychód H (powierzchnia: 14 333 ha, w tym gminy: Drezdenko 62,6%, Skwierzyna 34,5%, Przytoczna 2,9%) położony jest na północny zachód od Parku. Na dużą atrakcyjność krajobrazową wpływa urozmaicona rzeźba terenu, w tym rozległe pola kemów, wydmy, ozory, jeziora i cieków. Ubogie gleby zajmują bory sosnowe na słabych siedliskach boru świeżego i boru suchego (95% wszystkich lasów), niewielki jest udział lasów mieszanych i olsów.

W granicach Parku znajduje się pięć rezerwatów przyrody: Rybojady, Jeziora Gołyńskie, Jezioro Wielkie, Dąbrowa na Wyspie, Dolina Kamionki.

Torfowiskowy rezerwat Rybojady (powierzchnia: 5,61 ha) położony jest w lesie w otulinie Parku około 5 km na północny zachód od Trzciela (Obręb Trzciel, Nadleśnictwo Trzciel). Celem utworzonego w 1954 r. rezerwatu jest zachowanie jednego z największych na Pojezierzu Lubuskim torfowiska przejściowego o bardzo dużej różnorodności zbiorowisk roślinnych, w którym aktualnie zachodzi **jeszcze** proces torfotwórczy. Torfowisko to **jest** reprezentatywnym obiektem dla mokradel powstających w ubogich w substancje odżywcze nieckach wytopiskowych sandru Niżu Polskiego. Płaszczyzna sandrowa bezpośrednio przy wschodniej granicy torfowiska Rybojady **jest** przecięta wysokim walem wydmy o przebiegu północ-południe, tworzącym lokalny wododział. Odcina on torfowisko od doliny Obry. Z pozostałych trzech stron torfowisko

otoczone jest płaszczyzną o niewielkim nachyleniu w kierunku południowo-wschodnim.

Torfowisko powstało w zagłębieniu wytopiskowym o pierwotnej głębokości około 10 m. Ma owalny kształt, jego dłuższa oś wykazuje kierunek wschód–zachód. Powierzchnia torfowiska leży obecnie około 2-3 m poniżej powierzchni otaczających go piaszczystych gruntów. Nie jest ono powiązane z Obrą ani siecią rowów odwadniających użytki rolne wsi Rybojady. Z trzech stron otoczone jest lasami sosnowymi, a od zachodu na niewielkim odcinku graniczy ze słabo użytkowanymi gruntami ornymi. Wzdłuż wschodniego i północnego skraju złoża przebiega droga gruntowa o małym nasileniu ruchu. Oddziaływanie antropogeniczne jest tu niewielkie.

W zbiorowiskach roślinnych rozwiniętych na torfowisku trwa proces torfotwórczy prowadzący do powstania warstwy torfu mszarnego i mszarno-turzycowego. Stanowi to o szczególnej wartości przyrodniczej obiektu. Niecka jest otoczona i podścielona przez utwory piaszczyste. Całe złożo torfowiska buduje torf turzycowo-mszysty o miąższości 2,2-3,2 m, która zmniejsza się w kierunku południowym. Pod torfem zalega brunatna gytia organiczna o galaretowatej konsystencji, o miąższości w części północnej i środkowej złoża około 5 m, a w części południowej do 1,2 m.

Poziom wody gruntowej w roku normalnym utrzymuje się powyżej powierzchni torfowiska, natomiast w roku suchym na głębokości 0,1-0,3 m. Wyraźnie jest płytszy po stronie północnej, skąd odbywa się główne zasilanie w wodę. Dopływające wody pochodzą z suchych piaszczystych lasów sosnowych i są bardzo ubogie w składniki pokarmowe. Od strony zachodniej widoczny jest proces stopniowej eutrofizacji torfowiska. Brak odpływu powierzchniowego.

Początkowo było tutaj niewielkie, głębokie jezioro, które ulegało stopniowemu wypłycaaniu przez tworzące się pokłady gytii. Po wypłycaeniu o około 5 m nastąpiło dodatkowo obniżenie poziomu wody w całym sandrze. W takiej sytuacji powstały warunki dla rozwoju zbiorowisk traw i mchów. Na torfowisku występuje znaczne zróżnicowanie szaty roślinnej. W południowej jego części znajdują się zarośla brzoź (brodawkowatej i omszonej) oraz sosny pospolitej. Na przeważającym obszarze, głównie w części centralnej, dominują zbiorowiska turzycy bagiennej, rosiczki długolistnej, wełnianki wąskolistnej i przy-

gielki białej. W suchszej części wschodniej przeważają zbiorowiska z licznie występującą turzycą nitkowatą i znacznym udziałem żurawiny i modrzewnicą. Część zachodnią torfowiska zajmują łany trzciny pospolitej. Licznie rozwinięte są różne gatunki mchów. W brzeżnej partii występują torfowce, frędzlowaty i nastroszony, oraz płonnik pospolity i porost knotnik zwisły. W centralnej części złoża przeważają torfowce błotny i pierzasty, z udziałem próchniczka błotnego, płonnika właściwego oraz torfowców frędzlowatego i brodawkowatego. W zachodniej części występują mchy brunatne: złocieniec gwiazdkowaty, mokradłosz olbrzymi, sierpowiec odgięty, mokradłoszka zaostrzona i skorpionowiec brunatny.

Utrzymanie obecnego stanu zbiorowisk roślinnych w rezerwacie wymaga głównie ustabilizowania stosunków wodnych oraz ograniczenia ingerencji człowieka. Największym zagrożeniem dla torfowiska jest obniżenie poziomu wody gruntowej w znajdujących się od strony zachodniej użytkach rolnych. Dla zbiorowisk mchów największym zagrożeniem jest rozwój drzew, zwłaszcza szybkie rozrastanie się brzoź, które poprzez nadmierne zacienienie doprowadzić mogą do likwidacji roślinności torfotwórczej. Ogółem w rezerwacie stwierdzono występowanie 36 gatunków roślin naczyniowych i 16 gatunków roślin zarodnikowych, w tym 11 gatunków chronionych.

Florystyczny rezerwat Jeziora Gołyńskie w leśnictwie Borowy Młyn (Nadleśnictwo Pszczew) (powierzchnia: 3,10 ha) utworzony w 1972 r., obejmuje fragment rynny jeziornej porośniętej przez las wilgotny ze stanowiskiem rzadkiej rośliny, wełnianeczki alpejskiej. W rynn timer znajdowało się dawniej Jezioro Gołyńskie, obecnie częściowo osuszone przez znaczną ekspansję lasu (olsza czarna, brzozy, dęby, sosna pospolita) i zmienione w słabo zmineralizowane torfowisko niskie położone na łożach jeziornych. Roślinność porasta gleby bagienne, wilgotne na znacznej głębokości. W runie występują także: rosiczki okrągłolistna i długolistna, mchy, turzyce, mietlica, trzcinnik, wierzbowka, przetacznik ożankowy, kłoc wiechowata, wełnianka pochwowata, przygielka brunatna oraz storczyk wątek błotny. Ogółem stwierdzono tutaj występowanie 63 gatunków roślin naczyniowych i dwóch gatunków roślin zarodnikowych, w tym 12 gatunków chronionych. W latach 70. XX w. roślinność torfowiskowa rezerwatu była stosunkowo dobrze zachowana. Już w drugiej połowie lat 90. XX w. zaobserwowano w rezer-

wacie zanik wielu gatunków. W kolejnych latach po utworzeniu rezerwatu na chronionym torfowisku zaczęły rozwijać się drzewa i krzewy, które zasłoniły runo torfowiska. Jednocześnie nastąpiło przesuszenie górnych warstw torfu. Wkraczający na torfowisko las eliminował przedmiot ochrony w rezerwacie i znacznie zmniejszał różnorodność gatunków. Sukcesja lasu nasiliła się w kilka lat po utworzeniu rezerwatu.

Utworzony w 1991 r. ornitologiczny rezerwat Jezioro Wielkie (powierzchnia: 236,30 ha) obejmuje Jezioro Wielkie oraz przyległe do niego obszary lasu, bagna i trzcinowiska położone w gminie Trzciel (Nadleśnictwo Trzciel), w tym fragment doliny Obry przylegający do jeziora od strony południowej. Teren wokół jeziora jest silnie wyniesiony i pagórkowaty. Niezagospodarowane turystycznie brzegi Jeziora Wielkiego prawie w całości otoczone są lasami. Tylko przy ujściu Obry graniczy ono (poprzez szeroki pas trzcin) z nieużytkowanymi łąkami i pastwiskami porośniętymi zwartym szuwarem trzcinowym i turzycami. W zbiorniku stwierdzono występowanie 60 gatunków roślin naczyniowych, w tym trzy gatunki chronione. Celem ochrony jest zachowanie środowisk lęgowych oraz miejsc żerowania i odpoczynku ptaków wodnych. W rezerwacie można prowadzić gospodarkę rybacką, jednak bez prawa korzystania z agregatów prądotwórczych. Jezioro Wielkie, do którego Obra wnosi dużo związków organicznych i mineralnych, jest zbiornikiem silnie zeutrofizowanym, w okresie wegetacji woda traci przejrzystość, przybierając zielone zabarwienie. Jezioro miejscami porośnięte jest przez grzybienie białe i grązele żółte, w większych wypłyceńiach występują zbiorowiska trzciny pospolitej z pałkami, szerokolistną i wąskolistną, oraz szuwały z kosaćcem żółtym.

Na jeziorze znajdują się trzy wyspy (powierzchnia: 2,34 ha): Dębowa, Mała i Świerkowa. Na największej, Dębowej, usytuowanej w północnej części jeziora od strony Rybojad, rośnie stary, ponaddwustuletni mieszany drzewostan z przewagą dębów o charakterze naturalnym. Na wyspie Świerkowej rosną wysokie, smukłe daglezie zielone. Wyspa Mała znajduje się na środku jeziora, żyje na niej kolonia kormoranów, które założyły tutaj pierwsze gniazda w 1988 r. Kolonia rozwijała się tak szybko, że w 1994 r. zabrakło już miejsca na wyspie i ptaki zabudowały gniazda na olszach rosnących na brzegu jeziora (od strony wschodniej).

Jezioro Wielkie jest dogodnym miejscem do bytowania i rozmnażania się wielu gatunków ptaków; występuje tutaj około 140 gatunków, w tym 80 lęgowych. Większość z nich podlega ochronie prawnej, 32 to gatunki zagrożone w skali kraju. Znaczna część występuje licznie, tworząc jedne z największych populacji na ziemi lubuskiej, a nawet w zachodniej Polsce. Rezerwat przyrody ma również **bardzo ważne znaczenie** jako miejsce pierzenia się ptaków, a także odpoczynku i koncentracji w okresie jesiennych i wiosennych przelotów. W szczycie przelotów liczebność ptaków wodnych dochodzi do 6 tys. osobników (głównie gęsi i kaczek). Wśród gatunków lęgowych najbardziej liczne są: kaczka krzyżówka, łyska, kormoran czarny, czapla siwa, perkoz dwuczuby i gęś gęgawa. W szuwarach porastających strefę przybrzeżną przeważają ptaki wróblowate: trzcinniczek, potrzos i trzciniak. Z gatunków rzadziej w Polsce występujących gnieźdzą się w rezerwacie: bąk, bączek, kania czarna, błotniak stawowy, gągoł, płaskonos i głowienka; zalatuje tutaj także orzeł bielik.

W szuwarach rezerwatu znajdują schronienie dziki, sarny i jelenie, zwłaszcza w okresie grzybobrania, kiedy zwierzęta są niepokojone przez ludzi chodzących po lesie. W 1987 r. Jezioro Wielkie wpisane zostało na listę europejskich ostoi ważnych dla zachowania wielu gatunków ptaków wodnych i wodno-błotnych oraz wykazane w liście europejskich terenów podmokłych.

Bogata jest również fauna ryb rezerwatu. Najliczniejszymi gatunkami są: płoć, leszcz, krąp, wzdregą, tołpyga, sandacz, węgorz i okoń. Mniej licznie występują karp, szczupak i sum.

Leśny rezerwat Dąbrowa na Wyspie (powierzchnia: 4,40 ha), położony 12 km na północny wschód od Międzyrzecza w gminie Przytoczna, obejmuje wyspę na Jeziorze Lubikowskim oraz południowo-wschodnią część jeziora. Celem utworzonego w 1995 r. rezerwatu jest zachowanie rzadko spotykanego lasu liściastego z przeważającą świetlistą dąbrową, w którego runie występują m.in. wiechlina gajowa, ciemiężyk białokwiatowy i konwalia majowa.

W 2004 r. za rezerwat Dolina Kamionki uznano obszar lasu (powierzchnia: 59,18 ha) położony w gminie Międzychód w Leśnictwie Papiernia (Obręb Lewice, Nadleśnictwo Bolewice). Dolina rzeki Kamionki jest wąską, głęboko wciętą rynną polodowcową, przebiegającą w kierunku południkowym, od Lewic do Międzychodu. Jej długość wynosi około 20 km, szerokość od kil-

kudziesięciu do kilkuset metrów. Początek doliny usytuowany jest na terenie piaszczystego sandru lewickiego, dalej na północ – od Krzyżkówka do Mnich, przecina ona pagórki moreny czołowej, a od Mnich do jeziora Kludno – utwory moreny dennej. Bogata rzeźba terenu, różnorodność gleb, uwodnienia i specyficzny mikroklimat spowodowały, że wykształciła się tutaj bardzo zróżnicowana i unikalna szata roślinna. Rezerwat obejmuje fragment bardzo zróżnicowanej pod względem przyrodniczym doliny rzecznej, gdzie na różnych siedliskach wykształciło się 13 zespołów roślinnych, z gatunkami charakterystycznymi, chronionymi i rzadko spotykanymi oraz z licznymi okazałymi drzewami.

Jak dotąd stwierdzono tutaj występowanie 258 gatunków roślin naczyniowych i 25 gatunków roślin zarodnikowych, w tym 11 gatunków chronionych. Zróżnicowana rzeźba terenu, znaczna różnorodność gleb i uwodnienia oraz specyficzny mikroklimat sprawiły, że w dolinie Kamionki wykształciła się bogata gatunkowo szata roślinna. Wyróżniają się dobrze zachowane lasy, zwłaszcza grądy (m.in. z dużym udziałem buka w okolicy Mnich) i olsy w dnie doliny. Krawędzie doliny, w niektórych miejscach, porastają zbiorowiska roślin ciepłolubnych. W lasach rośnie wiele drzew o rozmiarach pomnikowych, głównie buków, grabów i jaworów. Między grądami i olsami występują zbiorowiska roślinności szuwarowej i łąkowej. Wiele drzew różnych gatunków liściastych i iglastych, często o wymiarach pomnikowych, rośnie także w parkach (Lewice, Mniszki, Mnichy).

Od końca lat 70. XX w., kiedy dolina rzeki Kamionki nie była objęta żadną ochroną prawną, zaszło wiele zmian. Przyczyną większości z nich były i nadal są rozmaite oddziaływania gospodarcze człowieka. Znaczny udział miały także wahania klimatyczne i zmienność zbiorowisk roślinnych. Początkowo zmiany, zwłaszcza w mało dostępnej środkowej części doliny, były niewielkie. Stosunki wodne kształtowane były głównie przez Kamionkę. Ze względu na duży spadek terenu tworzone w przeszłości spiętrzenia wody dla napędzania młynów. Ich pozostałością były dwa większe zbiorniki wodne przy Młynie Grzeszczaku i przy Wielkim Młynie oraz zabagniony teren na południe od wsi Kamionna.

Oddziaływanie gospodarcze człowieka ograniczało się tylko do niewielkich łąk w okolicy Mnich i Kamionny, sztucznych nasadzeń sosny pospolitej na obu krawędziach dolin w środo-

wej części tego odcinka oraz wypasania owiec i bydła na murawach porastających zachodnie zbocza doliny. Intensywnie zagospodarowany był natomiast północny odcinek doliny: od Kamionny do jeziora Ludno. Wylesione wysoczyzny i łagodne zbocza zajmowały pola uprawne, a trawiaste i turzycowe łąki były koszone lub wypasane. Doprowadziło to do powstania nieodwracalnych zniszczeń w środowisku przyrodniczym. Zmieniła się szata roślinna, zarówno pod względem naturalnym, jak i antropogenicznym.

Najważniejszą naturalną zmianą roślinności w tym okresie była znaczna ekspansja olszy czarnej na dnie doliny na odcinku od Lewic do Kamionny. W latach 70. XX w. udział olchy czarnej był znacznie mniejszy, zdecydowanie przeważały zbiorowiska turzyc i traw. Olcha mogła się rozprzestrzeniać, bowiem łąki w tej części doliny były w większości nieużytkowane. W północnej części doliny, gdzie łąki są dobrze zagospodarowane, olsza czarna występuje sporadycznie.

Inne znaczące zmiany to wiatrolomy (np. pomnikowych buków w grądzie koło Mních) oraz zarastanie muraw kserotermicznych przez zarośla śliwy tarniny, głogów, jedno- i dwuszyjkowego, oraz dzikiej róży. Na północ od Krzyżkówka wykopano kilkadziesiąt stawów rybnych oraz zalano dużą łąkę. Prace te spowodowały całkowitą zmianę krajobrazu, stosunków wodnych i roślinności jednego z piękniejszych odcinków doliny. Zniszczono całkowicie fragment grądu środkowoeuropejskiego, ok. 1 km na północ od Krzyżkówka, z licznie występującymi: wawrzynkiem wilczelyko, storczykami, listerą jajowatą i buławnikiem czerwonym oraz wieloma innymi rzadkimi gatunkami lasów grądowych; łąkę mszysto-turzycową z licznie występującym storczykiem kruszczykiem błotnym oraz wiele cennych pod względem przyrodniczym **okazałych drzew. Wybudowanie dróg dojazdowych do** stawów rybnych znacznie **zaburzyło ekosystem** tego **uprzednio** niedostępnego odcinka doliny.

Na południe od wsi Kamionna w wyniku prac ziemnych zniszczono ukształtowanie dna doliny, **roślinność kserotermiczną** i szuwarową oraz zmieniono stosunki wodne. **Znaczne** negatywne oddziaływania gospodarcze wystąpiły także **na** terenach **położonych** na południe od wsi Kamionna. **Zepchnięty** ze zboczy **grunt** zniszczył nie tylko **roślinność sucholubną** i szuwarową, **ale zmienił także** stosunki wodne. **Najważniej-**

szym obecnie problemem w ochronie przyrody doliny Kamionki jest zachowanie unikalnych siedlisk dna doliny i naturalnych stosunków wodnych. Ma to ogromne znaczenie, ponieważ po obu stronach doliny znajdują się wysoczyzny pozbawione jakichkolwiek zbiorników wodnych. Tylko dolina Kamionki jest dla nich naturalnym i niezbędnym zbiornikiem retencyjnym. Intensywna hodowla ryb prowadzona w kilku kompleksach stawów przyczynia się jednak do głębokich, sezonowych zmian hydrologicznych. Olbrzymi ładunek zanieczyszczeń odprowadzany ze stawów do rzeki degraduje jakość wody oraz eliminuje charakterystyczne dla czystych rzek gatunki roślin i zwierząt. Napełnianie stawów powoduje także okresowe braki wody w rzece.

Ze względu na duże wartości przyrodnicze różnych części Parku planuje się objąć ochroną rezerwatową starą dąbrowę nad Obrą, należące do Ozu Pszczewskiego wały ozowe na południe od Pszczewa i koło Świechocina oraz fragment wydm śródlądowych na wschód od Jeziora Wielkiego. W części południowej doliny Kamionki na południe od wsi Mniszki w pobliżu leśniczówki Papiernia (Nadleśnictwo Bolewice) projektowane jest utworzenie rezerwatu Papiernia chroniącego lasy olszowe z niezwykle różnorodnym i bogatym runem oraz fragmenty zboczy doliny z imponującymi okazami buków i dębów. Stwierdzono tutaj występowanie 273 gatunków roślin naczyniowych i 22 gatunków roślin zarodnikowych, w tym 11 gatunków chronionych.

Na uwagę zasługują także jezioro Piecniewo i Jezioro Przydrożne, leżące około 3 km na południowy zachód od Pszczewa. Położone jedno za drugim wzdłuż głębokiej rynny, której stoki porośnięte są borami i lasami mieszanymi, są bardzo atrakcyjne krajobrazowo. Na brzegach w pasie oczeretów rośnie kłoc wiechowata, w jeziorach występują zbiorowiska rdestnic i ramienic, a także coraz rzadsze gąbki słodkowodne. Istnieją plany, aby obszar zlewni Jeziora Brzeskiego, przylegający do wsi Brzezcie od zachodu, tworzący rozległe mokradła zwane Moczarami Brzeskimi, uznać za rezerwat florystyczno-faunistyczny. Stwierdzono tam bowiem występowanie 93 gatunków roślin naczyniowych, w tym cztery gatunki chronione.

Park jest częścią europejskiej sieci ekologicznej Natura 2000. Ponad 80% jego powierzchni znajduje się w zasięgu Obszaru Specjalnej Ochrony Ptaków Jeziora Pszczewskie i Dolina Obry oraz planowanego Specjalnego Obszaru Ochrony Siedlisk Jeziora

Pszczewskie i Dolina Obry. Specjalny Obszar Ochrony Siedlisk Dolina Kamionki znajduje się w całości we wschodniej części Parku. W sąsiedztwie Parku, około 28 km na wschód, znajduje się Obszar Specjalnej Ochrony Ptaków Jezioro Zgierzynieckie, którego granice pokrywają się w znacznym stopniu ze Specjalnym Obszarem Ochrony Siedlisk Ostoja Zgierzyniecka i około 7 km na północ – Obszar Specjalnej Ochrony Ptaków Puszcza Notecka. Na zachód od Parku położone są Specjalne Obszary Ochrony Siedlisk Dolina Leniwej Obry (12 km) i Nietoperek (19 km).

Wyznaczenie obszarów Natura 2000 nie oznacza ich wyłączenia z użytkowania gospodarczego. Ochrona składników przyrody, dla zachowania których obszar ten został wyznaczony (gatunków, siedlisk), może być bowiem realizowana z uwzględnieniem uwarunkowań gospodarczych. Nie podlega ograniczeniu działalność związana z utrzymaniem urządzeń i obiektów służących bezpieczeństwu przeciwpowodziowemu oraz działalność gospodarcza, rolna, leśna, łowiecka i rybacka, a także amatorski połów ryb, jeżeli nie zagrażają zachowaniu siedlisk przyrodniczych oraz siedlisk roślin lub zwierząt, ani w sposób istotny nie wpływają ujemnie na gatunki roślin i zwierząt, dla ochrony których dany obszar został wyznaczony.

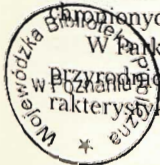
Obszar Specjalnej Ochrony Ptaków Natura 2000 Jeziora Pszczewskie i Dolina Obry obejmuje powierzchnię 14 793,3 ha, w tym 6796,5 ha znajduje się w województwie wielkopolskim na terenie gmin Miedzichowo (28,1%), Siedlec (26,7%) i Zbąszyń (45,2%) oraz 7996,8 ha w województwie lubuskim na terenie gmin Przytoczna (16,5%), Pszczew (62,7%), Trzciel (20,7%), Zbąszynek (>0,1%). Teren położony jest w regionie Bruzda Zbąszyńska, stanowiącym szerokie obniżenie pomiędzy Pojezierzem Łagowskim, a Pojezierzem Poznańskim. Obszar charakteryzuje się skomplikowanym układem hydrograficznym: Obrą wciną się w południkowo zorientowaną rynnę, **przepływa przez** wiele jezior, w tym przez największe Jezioro Zbąszyńskie. Jeziora są płytkie, eutroficzne, otoczone rozległymi obszarami torfowisk niskich i przejściowych, i lasami łęgowymi. W części północnej obszaru znajduje się ciąg jezior nieco głębszych i mniej zeutrofizowanych. **Lesistość** obszaru jest duża (ok. 45%), **przeważają** bory sosnowe. **Znaczne** są **powierzchnie** łąk i pastwisk. Zaludnienie jest niewielkie, a w **gospodarce** dominuje stosunkowo intensywne rolnictwo oraz hodowla ryb. W granicach obszaru występują różne formy ochrony przyrody: rezerwy przyrody

(Dąbrowa na Wyspie, Jezioro Wielkie, Wyspa na Jeziorze Chobienickim) oraz obszary chronionego krajobrazu wyznaczone w granicach województwa lubuskiego, m.in. w okolicach Międzychodu oraz między Międzyrzeczem a Trzcielem. Występują tam następujące chronione gatunki ptaków: zimorodek, orlik krzykliwy, bąk, bocian biały, bocian czarny, błotniak stawowy, derkacz, dzięcioł czarny, żuraw, bielik, gąsiorek, lerka, kania ruda, kania czarna, jarzębiatka, trzmielojad. W okresie lęgowym obszar zasiedla co najmniej 1% populacji krajowej bąka, jarzębiatki i kani czarnej. W stosunkowo znacznym zagęszczeniu występują błotniak stawowy, kania ruda i lerka. W okresie wędrówek występuje tutaj co najmniej 1% populacji szlaku wędrownego łyski. Stosunkowo duże koncentracje wędrówkowe osiągają takie gatunki, jak: czernica, gągoł, głowienka, krzyżówka, perkoz dwuczuby. Obszar ważny jest też dla fauny związanej z siedliskami wodno-błotnymi.

Planowany Specjalny Obszar Ochrony Siedlisk Jeziora Pszczewskie i Dolina Obry (powierzchnia: 15 305,2 ha), którego granice prawie w całości pokrywają się z Obszarem Specjalnej Ochrony Ptaków Jeziora Pszczewskie i Dolina Obry, choć nie zawsze z granicami Parku (niekiedy wykraczają poza Park i obejmują tereny obszarów chronionego krajobrazu). Granice obszarów Natura 2000 przebiegają przez miejscowości, włączając ich zwartą zabudowę w obszar chroniony, co może być źródłem wielu konfliktów.

Obszar Ochrony Siedlisk obejmuje różnorodne siedliska, wśród których przeważają starorzecza i naturalne eutroficzne zbiorniki wodne ze zbiorowiskami rdestnic i roślin o liściach pływających po powierzchni wody, łągi wierzbowe, topolowe, olszowe i jesionowe oraz olsy źródliskowe. Mniejszy udział mają niżowe i górskie świeże łąki użytkowane ekstensywnie, grąd środkowoeuropejski i subkontynentalny. Dominują siedliska lasów iglastych, następnie zbiorniki wodne, łąki i pastwiska, lasy mieszane i grunty orne; niewielki jest udział bagien, lasów liściastych, upraw i działek oraz terenów zabudowanych. Znikomy – pomorskiego kwaśnego lasu brzoźowo-dębowego oraz torfowisk przejściowych i trzęsawisk. Występuje wiele chronionych gatunków roślin.

W Parku i jego najbliższej okolicy występuje wiele siedlisk przyrodniczych, znacznie więcej niż opisano w oficjalnych charakterystykach obszarów Natura 2000. Istotnym siedliskiem są

torfowiska nakredowe z kłocią wiechowatą, uważane w krajach Wspólnoty za siedlisko priorytetowe, wymagające szczególnej ochrony. Siedlisko to obejmuje brzegi zbiorników wodnych i torfowiska typu niskiego na podłożu bardzo zasobnym w węglan wapnia i zasilanym przez wody bogate w wapń, porośnięte przez szuwały z kłocią wiechowatą. Gatunek ten obecnie stosunkowo licznie występuje w Parku i na obszarze Jeziora Pszczewskie i Dolina Obry. Spośród gatunków roślin mających znaczenie dla Unii Europejskiej buławnik czerwony, storczyk szerokolistny, kruszczyk błotny i pełnik europejski były jak dotąd znajdowane tylko we wschodniej części Parku, poza granicami obszaru Natura 2000 Jeziora Pszczewskie i Dolina Obry.

Poza chronionymi gatunkami ptaków na terenie obszaru występują gatunki zwierząt chronione w całej Europie: bóbr europejski, nietoperz nocek duży, płazy: grzebiuszka ziemna, ropucha zielona i rzekotka drzewna oraz wąż zaskroniec. Obszar ważny jest dla ochrony fauny siedlisk wodno-błotnych.

Specjalny Obszar Ochrony Siedlisk Dolina Kamionki (powierzchnia: 847,7 ha) obejmuje fragment rynny polodowcowej, której dnem płynie rzeka Kamionka, z wieloma siedliskami, spośród których przeważa grąd środkowoeuropejski i subkontynentalny. Mniejszy jest udział łągów wierzbowych,

topolowych, olszowych i jesionowych oraz olsów źródłiskowych, kwaśnych buczyn, pomorskiego kwaśnego lasu brzoźowo-dębowego oraz niżowych i górskich świeżych łąk użytkowanych ekstensywnie. Niewielki jest udział starorzeczy i naturalnych eutroficznych zbiorników wodnych ze zbiorowiskami rdestnic i roślin o liściach pływających na powierzchni wody. Przeważające gleby mineralne, na wysoczyznach, są opanowane przez drzewostany gospodarcze w różnych klasach wieku, głównie z sosną pospolitą.

Rzeka Kamionka

Najcenniejsze części obszaru to zbocza doliny porośnięte lasami liściastymi, głównie bukowymi, oraz usytuowane w dolinie siedliska wilgotne z podłożem organicznym wykorzystywane uprzednio jako użytki zielone. Dawne łąki stanowią ustępujący typ siedliska, gdyż w dużej mierze zostały porośnięte przez lasy olszowe w wyniku sukcesji wtórnej. Część dna doliny została przekształcona w stawy rybne o wzmożonych procesach eutrofizacji.

Zasługujące na ochronę pozostałości ekosystemów mających znaczenie dla zachowania różnorodności biologicznej, m.in. śródpolne i śródleśne oczka wodne, torfowiska, kępy drzew chronione są jako użytki ekologiczne. W centralnej części Parku, w pobliżu miejscowości Borowy Młyn, pomiędzy jeziorami Stobno i Gołyń Duży (Leśnictwo Borowy Młyn, Nadleśnictwo Trzciel) znajduje się użytek ekologiczny Jezioroko. Stanowi on niewielki śródleśny zbiornik wodny zarastający roślinnością torfowiskową. Otoczony jest wysokimi (do 70 m n.p.m.) wzgórzami morenowymi porośniętymi borami sosnowymi. Większą część użytku ekologicznego zajmuje lustro wody, przysłonięte licznie występującymi grzybieniami białymi. Wokół zbiornika tworzy się pierścień roślinności torfowiskowej o zróżnicowanej szerokości sięgającej od kilku do kilkunastu metrów. Główny udział w budowie nasuwającego na lustro wody pła mają mchy torfowce – magellański i kończysty. Mchom towarzyszą liczne gatunki roślin naczyniowych, m.in.: żurawina błotna, welnianki – pochwowata i wąskolistna oraz turzyce – dzióbkowata, długowłosa, siwa i bagienna, rosiczka okrągłolistna, bobrek trójlistkowy, krwawnica pospolita, wążkrota zwyczajna, gorysz błotny, czermień błotna oraz tojeść pospolita i bukietowa. Roślinność zarastająca użytek tworzy kilka bardzo pięknych aspektów: kwitnącej żurawiny (przełom czerwca i lipca), owocujących welnianek (lipiec, sierpień), owocującej żurawiny (wrzesień, październik). Na południowym krańcu, na torfowisku i w przylegającym borze sosnowym, rosną liczne krzewy bagna zwyczajnego. Wokół jeziora występują pojedyncze okazy brzozy omszonej; siewki i młode drzewka tego gatunku występują też na torfowisku. W części zachodniej, w runie lasu brzoźowego, rośnie w kępach trzęślica modra.

Wiele wartościowych pod względem przyrodniczym niewielkich powierzchni chronionych jest także jako użytki eko-

logiczne w Nadleśnictwach: Bolewice w gminie Miedzichowo (Leśnictwa: Królewiec, Smolarnia, Osetna Młyn, Leśny Folwark), Międzychód (Leśnictwo Papiernia), Pszczew (Leśnictwo Silna), Międzyrzecz (Leśnictwo Rojewo; Kalsko, Kwiecie, Łąki Rojewskie, Duże Bagno, Zalesienie Kalsko).

W Parku i jego okolicy znajduje się również wiele tworów przyrody, głównie pojedynczych drzew i grup drzew gatunków rodzimych, chronionych jako pomniki przyrody, m.in.: dąb szypułkowy, wiąz szypułkowy, buk zwyczajny, lipa drobnolistna, sosna zwyczajna. Duże (25–56 drzew) grupy buków chronione są jako pomniki przyrody w Leśnictwie Gorzyń (Nadleśnictwo Międzychód).

Fragment doliny Kamionki, zawierający rezerwat oraz położone powyżej niego stawy i tereny leśne (łącznie ok. 100 ha), objęty jest od 1996 r. przez Lubuski Klub Przyrodników (obecnie Klub Przyrodników) ze Świebodzina projektem ochrony ostoi przyrody.

Cały Park położony jest w granicach lub w bezpośrednim sąsiedztwie ważnych w skali regionu, kraju i Europy ostoi ptaków, będących miejscami o szczególnych warunkach sprzyjających występowaniu gatunków zagrożonych wyginięciem lub rzadkich.

Park i jego najbliższa okolica są częścią sieci ekologicznej Econet-Polska, stanowiąc dobrze zachowane korytarze ekologiczne o znaczeniu lokalnym (rynna jezior pszczewskich, dolina Obry) łączące położony na północy obszar węzłowy Międzyrzeczki (o znaczeniu międzynarodowym) z położonym na południu obszarem węzłowym Pojezierze Leszczyńskie (o znaczeniu krajowym) i dalej z doliną Odry (korytarzem ekologicznym o znaczeniu międzynarodowym). Wszystkie korytarze są miejscami umożliwiającymi migrację roślin, zwierząt lub grzybów.

Na terenie Parku występują liczne gatunki roślin, grzybów i zwierząt objętych ochroną prawną. Wiele z nich znajduje się także na listach gatunków zagrożonych z różnych przyczyn wyginięciem na terenie naszego kraju (*Polska czerwona księga roślin, Czerwona lista zwierząt ginących i zagrożonych w Polsce, Polska czerwona księga zwierząt*). Liczne z nich są gatunkami kwalifikującymi tereny Parku i jego najbliższego otoczenia do ochrony w ramach sieci obszarów Natura 2000.

Jak dotąd stwierdzono w Parku 44 gatunki, które podlegają w Polsce ochronie prawnej (około 6% dotychczas rozpo-

znanej flory parku): orlik pospolity, turzyca strunowa, turzyca bagienna, dziewięciśń pospolity, buławnik czerwony, kłóć wiechowata, storczyk plamisty, storczyk szerokolistny, wawrzynek wilczelyko, goździk piaskowy, widłak spłaszczony, rosiczka okrągłolistna, kruszczyk szerokolistny, kruszczyk błotny, śnieżyczka przebiśnieg, przylaszczka pospolita, rokitnik zwyczajny, rojnik pospolity, bagno zwyczajne, śnieżyczka wiosenna, listera jajowata, widłak jałowcowaty, widłak goździsty, pióropusznik strusi, podkolan biały, paprotka zwyczajna, cis pospolity, pełnik europejski, pływacz średni, pływacz pospolity, turzyca piaskowa, konwalia majowa, kruszyna pospolita, marzanka wonna, bluszcz pospolity, kocanki piaskowe, bobrek trójlistkowy, grążel żółty, grzybień biały, pierwiosnka wyniosła, pierwiosnka lekarska, porzeczka czarna, kalina koralowa, barwinek pospolity. Status ochrony ścisłej posiada 30 gatunków, a ochroną częściową objęte jest 14 gatunków. Zarówno na terenie Parku, jak i w otulinie, znajdują się liczne stanowiska kłoci wiechowatej, natomiast największe stanowiska rosiczki okrągłolistnej występują poza Parkiem w otulinie.

W środowisku wodnym bardzo interesującym gatunkiem jest kłóć wiechowata, występująca w litoralu wielu jezior Parku (11) oraz na niektórych torfowiskach (2), rosnąc zarówno na podłożu wapiennym (kreda jeziorna), jak piaszczystym. Kłóć występuje głównie w jeziorach mezotroficznym (np. Bulikowskie, Przydrożne), jak i eutroficznym (np. Szarcz). Nie obserwowano jej natomiast na jeziorach hipertroficznym (np. Jezioro Wielkie, jezioro Konin), przez które przepływa Obra. Gatunek ten najczęściej tworzy zwarty, często jednogatunkowy szuwar, ale w jeziorach rośnie także w małych przybrzeżnych kępach, lub zgrupowaniach nielicznych pędów. Na terenie Moczarów Brzeskich niewielkie kępy kłoci wiechowatej występują razem z gatunkami roślin typowych dla torfowisk przejściowych, m.in. turzyca nitkowata, bobrek trójlistkowy, siedmiopalecnik błotny, mchy torfowce.

Wśród roślin Parku znajduje się 60 gatunków, które zostały wpisane na czerwoną listę roślin Wielkopolski. Największą grupę stanowią rośliny zagrożone w Wielkopolsce (29 gatunków), a wśród nich są także gatunki zagrożone w Polsce, np. kruszczyk błotny, rojownik pospolity, groszek błotny, kukulka plamista. Mniejszą grupę w parku stanowią gatunki roślin rzadko występujące w Wielkopolsce (15) i wymierające (9).

Wiele gatunków roślin, związanych głównie z siedliskami podmokłymi (torfowiska, małe zbiorniki wodne), wyginęło już całkowicie na terenie Parku, np. pływacz mniejszy, przygiętka brunatna, wąż błotny, roszciska pośrednia, roszciska długolistna, brzoza niska.

W Parku występuje wiele chronionych gatunków bezkręgowców, zwłaszcza chrząszczy i motyli. W wodach spotykane są rzadkie już obecnie na wielu terenach gatunki ryb, np.: koza, sielawa (gatunki narażone), minóg strumieniowy (gatunek bliski zagrożenia), piskorz, sieja (gatunki zagrożone) i węgorz (gatunek całkowicie zależny od ochrony). Z punktu widzenia działań ochronnych Wspólnoty szczególne znaczenie ma ochrona w Parku i jego okolicy: bolenia, kozy, minoga strumieniowego i piskorza.

Park jest także ważną ostoją w skali regionu i kraju różnych gatunków płazów. Wszystkie z nich ze względu na specyficzne wymogi bytowania, postępujący spadek liczebności w całym kraju oraz znaczną wrażliwość na czynniki środowiskowe wymagają szczególnej ochrony. Dążyć należy zwłaszcza do zachowania miejsc rozrodu tej grupy zwierząt. Na terenie Parku na szczególną uwagę zasługują głównie stanowiska występowania: rzekotki drzewnej, traszki grzebieniastej, ropuchy zielonej, grzebiuszki ziemnej i kumaka nizinnego. Gatunki te są chronione w całej Europie. Do grupy zagrożonych wyginięciem należą wszystkie gatunki gadów żyjące w Parku.

Około 130 gatunków ptaków, zamieszkujących Park i jego okolice, objętych jest ochroną. Wiele z nich (24) ma znaczenie dla Wspólnoty. Prowadzone są działania ochrony czynnej ptaków, m.in. edukacja dzieci i młodzieży, zabiegi pomocy w lęgach (w tym budowa sztucznej wyspy i platform dla ptaków w rezerwacie Jezioro Wielkie, montaż skrzynek lęgowych), zachowanie otwartych powierzchni łąk i pastwisk w dolinie Obry (okresowe koszenie i wypas), pomoc dla ptaków poszkodowanych udzielana przez Ośrodek Edukacji Przyrodniczej w Pszczewie.

Występuje tam też wiele zagrożonych w skali kraju i kontynentu ptaków, a wśród nich także gatunki objęte ochroną strefową (bielik, rybołów, bocian czarny, kania czarna, kania ruda). Strefy ochronne wyznacza się w promieniu 500 m od miejsca rozrodu lub regularnego występowania gatunku – w takim miejscu w okresie rozrodu zabroniona jest wszelka ingerencja

człowieka. Planowane jest także utworzenie strefy ochrony dla stanowiska porostu brodaczkki zwyczajnej (Leśnictwo Borowy Młyn, Nadleśnictwo Trzciel).

W Parku i jego okolicy licznie występują wydra i bóbr, które chociaż nie są gatunkami zagrożonymi w skali naszego kraju, to jednak ze względu na niszczenie ich siedlisk w całej Europie wymagają ochrony, głównie w ramach sieci obszarów Natura 2000. Spośród gatunków ssaków występujących w Parku aż 29 objętych jest ochroną prawną.

Zabudowa brzegów jezior, niszczenie roślinności wynurzonej, zanieczyszczenie wody, obniżanie się poziomu wód (m.in. w torfowiskach) i nadmierna penetracja ludzi jest największym zagrożeniem dla wielu gatunków roślin i zwierząt, zwłaszcza ptaków wodno-błotnych. Dla ochrony tych gatunków niezbędne jest zachowanie istniejących stanowisk, ostoi i siedlisk, utrzymanie populacji poszczególnych gatunków na poziomie liczebności umożliwiającym ich przetrwanie, ograniczenie rozprzestrzeniania się populacji gatunków obcych geograficznie (zwłaszcza zagrażających gatunkom rodzimym), utrzymanie w Parku dotychczasowej mozaiki środowisk, utrzymywanie i kształtowanie korytarzy ekologicznych umożliwiających przemieszczanie się roślin, grzybów i zwierząt oraz przywracanie walorów przyrodniczych najcenniejszym pod względem florystycznym i faunistycznym siedliskom, które zostały przekształcone przez gospodarkę człowieka.

Dla zachowania różnorodności biologicznej Parku niezbędna jest zwłaszcza ochrona jezior ze wszystkimi strefami roślinności oraz terenów otwartych, zajętych przez łąki, pastwiska i turzycowiska, rozrzuconych na całym obszarze. Celowe jest prowadzenie niezbędnego zarybienia dla utrzymania stałego poziomu liczebności gatunków ryb szczególnie eksploatowanych przez wędkarzy.

Z dziejów – walory kulturowe

Osadnictwo na terenach obecnego Parku i w jego okolicy zaczęło rozwijać się już w okresie paleolitu, co najmniej około 10 tys. lat temu. Wiele związków kulturowych świadczy o kontynuacji osadnictwa w różnych miejscach Parku. W okolicach Żółwina odkryto obozowiska z okresu paleolitu i neolitu (5400-

-1800 p.n.e.), osady kultury łużyckiej (1200-800 p.n.e.) i z okresu wczesnego średniowiecza (od końca V do końca X w.). Ślady osadnictwa mezolitycznego i neolitycznego, w tym kultury pucharów lejkowatych (3700-1900 p.n.e.), z okresu wpływów rzymskich (I-IV w. n.e.) i z okresu wczesnego średniowiecza stwierdzono także w okolicach Pszczewa (Borowy Młyn). W okresie wpływów rzymskich wąskim przejściem między jeziorami Pszczewskim i Szarcz biegł trakt zdążający na wschód i na północ, w pobliżu którego powstawały grody i osady. Początki osadnictwa ciągłego w rejonie Pszczewa sięgają I w. n.e. Znalezione tutaj także wiele pochodzących z tego okresu pozostałości po metalurgii żelaza i osadach zajmujących się wytopem tego metalu z występującej na tym terenie rudy darniowej (skały osadowe o niewielkiej ilości żelaza powstającej na terenach podmokłych).

Już w latach 90. IX w. istniał **gród** na półwyspie Katarzyna przy południowo-wschodnim brzegu Jeziora Pszczewskiego. Miał on duże znaczenie strategiczne w X-XI w., stanowiąc ważne ogniwo w systemie obronnym kształtującego się państwa Słowian. Po zniszczeniu w 1005 r. gród ze względu na strategiczne znaczenie został szybko odbudowany, ale w 1157 r. podczas najazdu wojsk Fryderyka I Rudobrodego (Barbarossy) został ponownie spalony. Zaniechano już wtedy odbudowy, bowiem ważniejszy już wówczas był gród kasztelański w Międzyrzeczu. W XI-XIII w. grody kasztelańskie, będące miejscem zamieszkania urzędników i załogi książęcej oraz ludzi przeznaczonych do ich obsługi, stanowiły największe skupisko ludności w całej okolicy i okręgu administracyjnym. W naturalny sposób przyciągały mieszkańców kasztelanii, przybywających na sąd, celem złożenia danin lub do kościoła, często jedyne całej kasztelanii.

Już w XII-XIII w. zaczęły się wykształcać **ośrodki miejskie**, głównie Kamionna i Międzyrzecz. W XIII w. Kamionna była nawet centrum dystryktu *Camone*, być może tzw. czołem opola, czyli głównym ośrodkiem wspólnoty sąsiedzkiej na tym terenie. Prowadzone od XIII do XV w. różne lokacje były częścią ogólnoeuropejskiego zjawiska odradzania się i ekspansji życia miejskiego, pogrążonego w upadku już od wczesnego średniowiecza. W 1485 r. król Kazimierz II Jagiellończyk nadał miastu Międzyrzecz prawo magdeburskie. Na podstawie przywileju królewskiego zapewniono mieszczanom uwolnienie od władzy sądowniczej urzędników państwowych i przekazano ją wójto-

wi. Odwołanie od wyroków wydawanych przez sąd wójtowski można było wnosić tylko do sądu królewskiego. Władzom miejskim wydano zgodę na pobieranie opłat targowych i miastowych. Nadano również wiele uprawnień cechom rzemieślniczym, m.in. sukiennikom. Ważnym wydarzeniem w dziejach Międzyrzecza było uchwalenie w 1791 r. Konstytucji 3 Maja. Mieszczanie uzyskali m.in. prawo zakupu dóbr ziemskich, obejmowania stanowisk państwowych oraz zgłaszania postulatów w Sejmie. Konstytucję 3 Maja zaprzysięgli w Międzyrzeczu 29 lipca 1791 r. burmistrz Johann Gottlieb Stiller, 247 uprawnionych do tego mieszczan oraz starosta międzyrzecki Antoni Barnaba Jabłonowski. Wybrany nowy zarząd miejski złożył wniosek o zaliczenie Międzyrzecza do Związku Miast Królewskich.

Historia parafii w różnych miejscowościach Parku sięga XII w., np. w Kamionnie, chociaż potwierdzona w dokumentach jest dopiero od 1405 r. (w 1402 r. wspomniane jest po raz pierwszy wójtostwo, czyli sołectwo lenne). W XVI w. obejmowała aż 13 miejscowości. W 1580 r. do parafii Kamionna, poza samym miastem, należały także wsie: Tuczępy, Gralewko, Głazewo, Dormowo, Skrzydlewo, Gorzyń, Gorzycko, Bielsko, Kolno, Popowo, Prusim i Mnichy. W takim kształcie parafia była jeszcze w końcu XIX w. Księgi parafialne sięgały 1700 r. Już w 1632 r. powstało bractwo różańcowe, które istniało jeszcze w 1888 r. Dokumenty z 1863 r. wspominają także o bractwie Anioła Stróża, raz z 1725 r. o szpitalu (zakładzie opieki nad starcami).

Tereny obecnego Parku w ciągu wieków często niszczone były w wyniku prowadzonych w Europie **wojen**, a zwłaszcza przemarszu wojsk. W XVII w., który był dla państwa okresem wojen w dużym stopniu przyczyniających się do jego upadku, były to wojska szwedzkie i podążające za nimi wojska polskie. W 1631 r. szwedzkie wojska najechały Pszczew i okolice, plądrując i paląc miasto oraz zabijając mieszkańców. W okolicy doszło do kilku zbrojnych potyczek, w których Szwedzi zostali rozbici. W pobliżu wsi Silna 27 listopada 1656 r. stoczono zwycięską dla polskiego pospolitego ruszenia bitwę z wojskami brandenburskimi. W XIX w. przechodziły tędy wojska napoleońskie i rosyjskie. Wszystkie te przemarsze zawsze wiązały się z powszechnymi grabieżami, kontrybucjami, paleniem domów i zabijaniem ludności.

Większość obszarów obecnego Parku w dawnych wiekach było podmokłych, co znacznie utrudniało rozwój osadnictwa

i rolnictwa. **Kolonizację** terenów okolic Miedzichowa rozpoczęli cystersi z Paradyża (obecnie Gościkowo). Już w XIV w. zbudowano tutaj pierwszy młyn; w XVIII i XIX w. było ich 11. Dzięki energii wytwarzanej przez młyny działały także inne zakłady, np. kuźnie, tartaki.

W wyniku niszczących wieloletnich wojen oraz częstych epidemii w XVI i XVII w. wiele terenów Wielkopolski, m.in. Pszczew i okolice, zostało znacznie wyludnionych. Szczególnie groźne były epidemie dżumy w 1709 r. i 1711 r., które spowodowały wymieranie całych wsi. Uniemożliwiło to dalszy rozwój gospodarczy, głównie prowadzenie uprawy ziemi i zagospodarowywanie terenów leśnych i bagiennych. Potrzebni byli nowi osadnicy. Właściciele ziemscy, zarówno szlachta, jak i biskupi, rozpoczęli werbunek **olędrów** i lokacje nowych wsi na prawie olęderskim.

Terenem intensywnego osadnictwa w XVII-XVIII w. były m.in. okolice Trzciela i Pszczewa. W 1743 r., prawdopodobnie w Pszczewie, sekretarz biskupi Jan Sigismund Tolzemitt, przedłożył biskupowi poznańskiemu, Teodorowi Kazimierzowi księciu Czartoryskiemu (1704-1768), do podpisu dokument umożliwiający lokowanie w dobrach kościelnych parafii pszczewskiej olędrów. Akt lokacyjny wskazał miejsce zasiedlenia, którym był obszar znajdujący się między wsiami Jabłonka i Lewice. Zasiedlone zostały w ten sposób dwie wsie: Olędry Nowosileńskie i Olędry Pacheńskie. Osadnikom zapewniono specjalne przywileje i obowiązki spisane w umowie osadniczej. Warunkiem osiedlenia się na gruntach biskupich było przyjęcie wszystkich postanowień lokacyjnego kontraktu.

W Wielkopolsce osadnictwo na prawie olęderskim rozpoczęło się w 1597 r., a jego intensyfikacja nastąpiła po zakończeniu wojen ze Szwedami w 1660 r. i trwała do 1793 r. (II rozbiór Polski). Koniec osadnictwa olęderskiego na ziemiach polskich pod zaborem pruskim związany był z wprowadzeniem przez Prusy jednolitego samorządu gminnego i regulacją stosunków wiejskich w 1823 r. Osadnicy przybywający do Wielkopolski pochodzili z: sąsiednich obszarów Nowej Marchii, Pomorza, Brandenburgii, Śląska, krajów niemieckich, czeskich, ale również rekrutowali się spośród polskiej ludności, która w XVIII w. stanowiła ok. 35-38% ogółu mieszkańców olędrów. Słowo „olęder” stało się po pewnym czasie synonimem osadnika i prze-

stało oznaczać wyłącznie imigranta z Holandii. Olęder był to ktoś, kto zakładał gospodarstwo na karczunku wśród lasu, na podmokłych nieużytkach z dala od siedzib ludzkich. Chodziło o szczególny model gospodarowania i organizacji społecznej – gospodarstwa czynszowego wolnych rolników. Prawem olęderskim określano dzierżawną umowę czynszową oraz sam proces lokowania nowych miejscowości i nowych gospodarstw. Gospodarstwa prowadzone przez olędrów odznaczały się znacznie większą wydajnością, nowoczesnością, lepszą organizacją pracy w porównaniu z gospodarstwami chłopów pańszczyźnianych. Stąd też sprowadzenie osadników na tereny dotąd leżące odłogiem wiązało się z dużymi korzyściami dla właścicieli.

W początkowym okresie osadnictwa olęderskiego ziemię przekazywano osadnikom w dzierżawę czasową, najczęściej na kilkanaście lat. Po osiedleniu się olędrzy otrzymywali okres tzw. wolnizny, czyli zwolnienia od wszelkich świadczeń na rzecz pana. Przez 5-7 lat nie płacili czynszu. Zobowiązani byli w tym czasie do wzniesienia budynków mieszkalnych, wykarczowania nieużytków i stworzenia systemu rowów melioracyjnych. Olędrzy byli ludźmi wolnymi. Nie byli zobowiązani do odrabiania pańszczyzny na rzecz właściciela wsi. Płacili jedynie czynsz, którego wysokość określona była proporcjonalnie do posiadanej ziemi. Jednostką powierzchni, w której mierzone przyznawaną osadnikom ziemię, była w części przypadków huba, licząca około 30 mórg brandenburskich, tj. dzisiejszych 17 ha¹³.

Wspólnota olęderska posiadała rozbudowany samorząd, miała możliwość zakładania szkół i budowy kościołów. Miała prawo do własnej pieczęci, a nawet godła. Władzę administracyjną i sądowniczą w gminie olęderskiej sprawowali wybierani przez mieszkańców wsi sołtysi i ławnicy. Przysługiwało im prawo niższego sądownictwa, nakładanie oraz egzekwowanie zasądzonych kar. Olędrzy mieli wolność rozporządzania swoim majątkiem. Dzięki odmiennemu systemowi gospodarowania, dużej niezależności i samorządności kolonistów ich gospodarstwa zaczęły wyróżniać się pośród innych, po pewnym czasie także zamożnością. Olędrzy inwestowali głównie w zabudowania gospodarcze z kamienia i cegły. Domy mieszkalne były natomiast drewniane, niekiedy obłożone gliną. Osadnicy sprowadzili nowoczesne sposoby uprawy ziemi, nowe rasy

zwierząt hodowlanych (np. czarno-białe bydło), nowe odmiany drzew owocowych, różne rodzaje narzędzi ręcznych, do zaprzęgów konnych (plugi, radła, **opylacze**, brony, kosiarki), a także **maszyn** rolniczych (kierat, **sieczkarnia**, młocarnia, wialnia). Uprawiali: wiklinę, żyto, owies, **pszenicę**, jęczmień, sara-delę, lubin, rycynus i len na olej. Nie sprzedawali zboża; żyto przeznaczone było do wyrobu mąki, a pozostałe służyło jako pasza dla zwierząt. Sprzedawano tylko nadwyżki lubinu i sara-deli. Tworzono ogrody i sady. Obecnie pozostałości starych sadów wśród lasów są często jedynymi już śladami po dawnych gospodarstwach. We wsiach olęderskich nie było rzemieślników. Osadnicy korzystali z ich usług w Silnej, Pszczewie, Łowyniu i w Międzychodzie. Przełom wieków XIX i XX przyniósł osadom olęderskim stabilizację. Liczba gospodarstw, jak i ich lokalizacja, nie zmieniały się. Dopiero w latach 30., 40. i 50. XX w. zaszły radykalne zmiany i większość gospodarstw popadła w ruinę.

Centralnym ośrodkiem życia kulturalnego we wsi była karczma (gościniec). Osadnicy olęderscy przez lata zachowali wiele odrębności i wyróżniali się w społeczności okolic Pszczewa. Jeszcze w latach 30. XX w. potomków osadników olęderskich z Nowej Silnej można było poznać po ubiorze. Odświętny strój stanowiło czarne ubranie, czarne skórzane trzewiki, czarny płaszcz z wysokim kołnierzem i wysoki czarny kapelusz. Na co dzień mężczyźni nosili wysokie buty z cholewami o drewnianych spodach, z przodu sznurowane lub zapinane na klamry (zwane popularnie klunkrami). Zimą buty podbijano gumą. Każdy olęder miał jeden lub dwa kozuchy i w zależności od mrozu ubierał się w krótki lub długi. Kobiety nosiły przeważnie czarne płaszcze z kołnierzami z futra kuny lub lisa, a w zimie futra z lisów lub karakułowe. Na co dzień kobiety chodziły w skórzanych pantoflach z drewnianymi spodami. Obuwie skórzane nosiły tylko w czasie świąt kościelnych i rodzinnych. Boże Ciało oraz niektóre uroczystości kościelne odbywały się z udziałem własnej orkiestry dętej i chóru kościelnego.

Miejscowości Parku i jego okolic nie były jednorodne pod względem **etnicznym**. Zamieszkiwali je, zwłaszcza w zachodniej części obecnego Parku, Niemcy, Polacy i Żydzi. Obok kościołów i cmentarzy katolickich były także świątynie protestanckie (zbozy) i cmentarze ewangelickie oraz dzielnice żydowskie,

synagogi (bożnice) i cmentarze żydowskie. Żydzi pojawili się w Międzyrzeczu i okolicy prawdopodobnie w połowie XIV w.

Gmina żydowska z Międzyrzecza założyła cmentarz na Górze Żydowskiej (przy drodze do Skwierzyny, ok. 2 km na północ od centrum miasta) należącej do wsi Święty Wojciech, która w średniowieczu wchodziła w skład klucza majątków pszczewskich. Na cmentarzu tym pochowany został m.in. pochodzący z Piły rabin Meir ben Elisakim Goetz, zmarły podczas ucieczki z pogromu dokonanego przez wojska hetmana Stefana Czarneckiego w Międzyrzeczu w 1656 r. Cmentarz został zniszczony w połowie XX w., zwłaszcza po 1947 r., kiedy rozpoczęto przebudowę drogi z Międzyrzecza do Skwierzyny. Do modernizacji odcinka drogi między Międzyrzeczem i Jeziorem Głębokim użyto nagrobków (macew) i żwiru pozyskiwanego na cmentarzu. W latach 1955-1956 żwir z cmentarza używany był także do budowy plaży nad Jeziorem Głębokim. Szczątkami pochowanych mieszkańców Międzyrzecza praktycznie nikt się nie zajmował, a granitowe i marmurowe nagrobki rozkradziono. W 1965 r. nakazano porządkowanie w okolicy „poniemieckich” cmentarzy, za które praktycznie uznawane były także cmentarze żydowskie. Najczęściej oznaczało to ich likwidację; po wielu obiektach nie ma obecnie żadnych śladów. Nieliczne, zdewastowane i zaniedbane cmentarze ewangelickie sprzed 1945 r. znajdują się jeszcze na terenach leśnych (np. Obręb Lewice). W 1969 r. teren pocmentarny całkowicie przeznaczono na eksploatację żwiru. W powstałym wyrobisku w latach 70. XX w. miejsce po nieistniejącym już wzgórzu przeznaczono na składowisko złomów betonowych oraz wysypisko odpadów komunalnych. Na początku lat 90. XX w. nastąpiła rekultywacja tego terenu, który przeznaczono pod budowę miejskiej obwodnicy. Przebiega ona obecnie przez środek nieistniejącego cmentarnego wzgórza. Do dzisiaj zachowało się tylko 7 macew; jedna z nich znajduje się w Muzeum w Międzyrzeczu, pozostałe na prywatnych posesjach przy ul. Moniuszki i w Międzyrzeczu-Obrzycach. We wschodniej części cmentarza, w kierunku dawnej drogi Międzyrzecz-Skwierzyna zachowały się dotąd nieliczne kamienne i metalowe elementy grobowców, a także fragmenty macew z czytelnymi fragmentami inskrypcji. W bezpośrednim sąsiedztwie nieistniejącego już cmentarza

żydowskiego znajduje cmentarz żołnierzy radzieckich, który powstawał mniej więcej czasie, kiedy trwała już likwidacja cmentarza żydowskiego.

Wydzielona kwatera żydowska znajdowała się także na terenie przyszpitalnego cmentarza w zakładzie dla psychicznie chorych w Międzyrzeczu-Obrzycach. Na planie szpitala z lat 30. XX w. kwatera żydowska na przyszpitalnym cmentarzu znajduje się na północ od części ewangelickiej i katolickiej. Chowani byli na niej Żydzi, pacjenci szpitala. Jeszcze w latach 60. XX w. znajdowały się tam pojedyncze nagrobki. Do ok. 1935 r. w jednym z pomieszczeń budynku administracyjnego szpitala odbywały się żydowskie nabożeństwa. W 2004 r. na terenie cmentarza postawiono pomnik upamiętniający pomordowanych pacjentów szpitala. Symbolika pomnika odwołuje się również do judaizmu, upamiętniając w ten sposób ofiary pochodzenia żydowskiego.

W latach 1815-1913 Międzyrzecz należał do grupy miast o zdecydowanej przewadze liczebnej ludności niemieckiej nad polską. W 1846 r. mieszkańców mówiących tylko po niemiecku było 77%, mówiących tylko po polsku 11%, a posługujących się językiem polskim i niemieckim 12%; w 1910 r. mieszkańców mówiących po polsku było 23%, pozostali posługiwali się tylko językiem niemieckim. Wielu Polaków działało w organizacjach patriotycznych, zwłaszcza Związku Polaków w Niemczech¹⁴. Wobec dyskryminacyjnej i wrogiej polityki Niemiec głównym zadaniem związku było wywalczenie dla Polaków pełnych praw mniejszości narodowej i obrona ich interesów we wszystkich dziedzinach życia gospodarczego.

Miejscowością polską była natomiast Kamionna. Nie było jednak żadnych przeszkód, aby osiedlali się w niej także protestanci, którzy do Wielkopolski zaczęli napływać ze Śląska po 1683 r. Przywilej dla Kamionny z 1642 r. ustalał kary dla osób, które przeszkadzałyby protestantom w praktykach religijnych. W 1871 r. w Kamionnie mieszkało tylko 93 protestantów (12% mieszkańców), w 1885 r. – 166 (20%), w 1905 r. – 107 (12%). Wszyscy protestanci byli w 1905 r. Niemcami, natomiast aż 660 katolików (73%) uważało się za Polaków. Mieszkali tu też wyznawcy innych religii chrześcijańskich (1885 r. – 7, 1905 r. – 6). Pod koniec XIX w. w Kamionnie mieszkało zaledwie kilku Żydów. Od 1905 r. nie znajdujemy żadnych wzmianek świad-

czących o obecności Żydów na tym terenie (w dokumentach z 1901 r. wspomniana jest tylko łąka Żydowskie Błoto).

Tereny obecnego Parku położone były na ważnych międzynarodowych **szlakach handlowych**. Już w XIII w. istniał szlak prowadzący z Niemiec przez Frankfurt nad Odrą i Międzyrzecz do Poznania i Gniezna, a dalej do ziem litewskich i ruskich. Handel na tym szlaku wyraźnie ożywił się w XV w. i stał się podstawą rozkwitu w kolejnych latach wielu miast wielkopolskich. Z Niemiec przywożono różne produkty rzemieślnicze, zwłaszcza sukno i drobne przedmioty metalowe. Handel odbywał się etapami, bowiem proste środki transportu, stan dróg oraz ryzyko napaści na podróżujących kupców powodowały, że na ogół niechętnie podejmowali oni dalekie wyprawy. Zwykle towary wieziono do niezbyt odległego miasta i sprzedawano tamtejszym kupcom, którzy ruszali z nimi w dalszą drogę. Duża liczba pośredników podnosiła końcową cenę towarów. W 1580 r. w podziale Lewic wspomniano drogę Kamieńską; obecnie jest to droga Kamionna-Tuczepy-Kaliska. Trakty miały ważne znaczenie nie tylko w okresie średniowiecza, ale prawdopodobnie jeszcze wcześniej, być może także w okresie imperium rzymskiego. Świadczyć o tym mogą znaleziska archeologiczne odkryte wzdłuż traktu poznańsko-lubuskiego, nazywanego także frankfurckim, na odcinku od Silnej do Pszczewa.

Traktem tym miał podążać z Czech do Poznania i dalej na Pomorze św. Wojciech. Historyczne zapisy sugerują, że także tędy w 1000 r. podróżował orszak rzymsko-niemieckiego cesarza Ottona III wracający ze Zjazdu Gnieźnieńskiego. W 1005 r. natomiast wojska niemieckie, które zdążyły w kierunku Poznania.

Wieś Silna powstała przy starym trakcie komunikacyjnym wiodącym z Poznania przez Pniewy, Lewice, Pszczew, Międzyrzecz, Sulęcín do Lubusza, Frankfurtu na Odrą i dalej do Berlina i Hamburga. Przez wieś prowadził także trakt komunikacyjny ze Śląska przez Krosno Odrzańskie i Świebodzin do Santoka i dalej na Pomorze. W XIX w. trakt poznańsko-lubuski stracił znaczenie z powodu wybudowania nowych dróg. Na południe od Silnej przeprowadzono drogę biegnącą z zachodu na wschód przez Trzciel, a na północ drogę od Kostrzyna przez Skwierzynę i dalej do Poznania. Drogę tę rozpoczęto budować

w 1833 r. i ukończono przed 1849 r. W 1846 r. określono ją jako gościniec bity berliński, w końcu XIX w. – gościniec poznańsko-berliński, a przed 1920 r. – Reichstraße 114, obecnie jest to droga krajowa nr 24. Przez Silną przebiegała także trasa pocztowa z Polski na zachód Europy. Początkowo była to działająca okresowo poczta królewska, a następnie regularnie funkcjonujący dyliżans.

Na początku XIX w. zwykle dyliżanse przewożące przesyłki pocztowe między Warszawą a Berlinem kursowały trzy razy w tygodniu w jedną i drugą stronę; dyliżanse ekstrapocztoty mogły przewieźć przesyłki szybciej, podobnie jak posłańcy konni (poczta konna). Dyliżans konny w zależności od warunków pogodowych pokonywał w ciągu dnia dystans około 100 km. Na trasie dyliżansu na odcinkach 30-40 km urządzone były stacje przepręgowe, składające się z gospody lub karczmy oraz stajni. Trasa z Poznania do Berlina była podzielona na 10 odcinków różnej długości. Kolejne stacje jakie urządzono przy trasie dyliżansu, powstały m.in. w Silnej i w Międzyrzeczu. W 1833 r., po wybudowaniu bitej drogi z Kostrzyna przez Skwierzynę do Poznania, poprowadzono tamtędy trasę dyliżansu z Warszawy do Hamburga. Wieś Silna nie znalazła się na trasie dyliżansu, a stacja przepręgowa znajdowała się w Kamionnie. Już w 1846 r. podawano, że stacja przeniesiona została do Gorzynia. Połączenia pocztowe z 1851 r. wykazują jednak, że Kamionna znowu była stacją przepręgową między Skwierzyną a Pniewami. Przejazdem w Silnej w 1828 r. był Fryderyk Chopin, kiedy w dyliżansie w trakcie jego podróży do Berlina zmieniano konie; jechał także m.in. przez Pszczew i Międzyrzecz.

Gęstość sieci dróg w okolicach Międzyrzecza w 1902 r. wynosiła na 100 km² powierzchni – 11,5 km, a na 10 tys. mieszkańców – 26,6 km.

Rozwój gospodarczy miał ścisły związek z budową **linii kolejowych**. Ich intensywna rozbudowa rozpoczęła się w końcu drugiej połowy XIX w. Wychodzące z Międzyrzecza normalotorowe linie kolejowe uruchomione zostały w 1885 r. (Zbąszyń–Międzyrzecz), 1892 r. (Międzyrzecz–Sulęcín), 1897 r. (Międzyrzecz–Skwierzyna) i w 1909 r. (Toporów–Międzyrzecz). W 1913 r. korzystając z kolei, wyjechało z Międzyrzecza 127 tys.

osób. W latach 80. XIX w. zaczęły powstawać w prowincji poznańskiej także wąskotorowe linie kolejowe, których budowę prowadziły głównie cukrownie. Pierwszą w Wielkopolsce linię kolei wąskotorowej uruchomiono w 1886 r. na odcinku (dł. 10,7 km) przebiegającym z Opalenicy do Głuponia, który w następnych latach przedłużono do Trzciela. Jej eksploatacją zajmowała się w późniejszym okresie związana w 1896 r. spółka Opalenitzer Kleinbahn-Gesellschaft (Opalenickie Towarzystwo Kolei Wąskotorowej).

Duże miejscowości wymagały wielu **prac komunalnych** wynikających z ich odbudowy i rozbudowy. W pierwszej połowie XIX w., podobnie jak i w wiekach ubiegłych, pożary powodowały niszczenie drewnianej zabudowy; w 1824 r. w Międzyrzeczu w wyniku pożarów zniszczone zostały 222 budynki. W 1893 r. uruchomiono tutaj wodociąg.

Niemiecka administracja w 1816 r. wprowadziła nakaz stosowania od 1817 r. pruskiego **systemu miar i wag**, który jako jedyny obowiązywał na tym terytorium od 1828 r. Jego wprowadzeniu towarzyszyło stopniowe zakładanie urzędów legalizacji; w Międzyrzeczu niemiecki urząd legalizacji miar i wag istniał już w 1820 r.

W większych miejscowościach Parku od lat odbywały się jarmarki. W Kamionnie w 1846 r. były cztery jarmarki kramne i na bydło (22 marca, 18 kwietnia, 20 czerwca, 19 września); tyle samo jarmarków było jeszcze w latach 80. XIX w. Rozwinięte było rzemiosło; w 1582 r. mieszkało tutaj trzech szewców, dwóch krawców, kowal, rzeźnik i kuśnierz. W 1582 r. działał browar, a w końcu XIX w. w okolicy były dwie gorzelnie. W pobliżu wsi w dolinie Kamionki znajdował się młyn, którego tradycje sięgają XVI w. W 1508 r. i w 1582 r. wspomniano młyn o dwóch kołach; w latach 40. istniał młyn parowy.

Przed rozbiorami powstał w Międzyrzeczu **ośrodek produkcji sukienniczej i płócienniczej**. W latach 1806-1808 nastąpił znaczny rozwój przemysłu sukienniczego oraz handlu sukniem¹⁵, zwłaszcza z Rosją. Kupcy (m.in. z Międzyrzecza) mogli sprowadzać sukna z zagranicy na handel z Rosją bez wnoszenia opłat celnych. Także sukna wyprodukowane w miastach wielkopolskich przeznaczone na eksport nie podlegały opłatom celnym. Wspólna własność środków produkcji w połowie XIX w. nie była wśród rzemieślników czymś nieznanym. Cech sukienników w Międzyrzeczu był np. właścicielem folusza

i przędzalni. Po 1815 r. rzemiosło włókiennicze straciło jednak na znaczeniu. W pierwszej połowie XIX w. nastąpiła wyraźna degradacja społeczna właścicieli warsztatów rzemieślniczych. W Międzyrzeczu ze stu istniejących w 1808 r. sukienniczych warsztatów rzemieślniczych przetrwało do 1875 r. zaledwie pięć. W latach 40. XIX w. większość sukienników w Międzyrzeczu pracowała na zlecenie bogatych kupców (przemysł nakładczy). Rzemieślnicy po zlikwidowaniu własnych warsztatów podejmowali zatrudnienie w innych zawodach. W latach 1933-1935 wielu byłych właścicieli rzemieślniczych znajdowało zatrudnienie w Lesznie, Trzcielu i Śremie jako pracownicy fizyczni. Część byłych samodzielnych sukienników i płócienników zasilila kształtującą się w tym okresie grupę robotników przemysłowych i rolnych. Utrzymywał się jednak znaczący handel suknem. W latach 1815-1925 Międzyrzecz uważany był za jeden z najważniejszych ośrodków sprzedaży sukna w Europie Wschodniej.

Przed 1875 r. zbankrutowało istniejące w Międzyrzeczu przedsiębiorstwo winiarskie używające do produkcji winogron z miejscowych winnic. Spowodowane to było brakiem popytu na niskiej jakości wino. Zamożne grupy społeczeństwa piły wina węgierskie, francuskie i nadreńskie, a pozostała ludność zdecydowanie chętniej kupowała wódkę, nie tylko tańszą, ale zawierającą także większą ilość alkoholu.

W pobliżu Trzciela znajdowały się wybudowane przez Niemców po 1870 r. dwie wytwórnie koszyków, korzystające z miejscowych upraw wikliny, które rozwinęły się pod koniec XIX w.

Rozwój **szkół i oświaty** związany jest głównie z Kamionką i Międzyrzeczem. Szkoła w Kamionce wspomniana jest już w 1434 r. Wielu mieszkańców tej miejscowości już w XV w. studiowało w Krakowie. W końcu XIX w. była tutaj kilkuklasowa szkoła elementarna, w której zatrudniono również nauczyciela ewangelickiego. Szkołę polską w Kamionce na nowo zorganizował w 1945 r. Stanisław Knak; w 1963 r. otwarta została nowa szkoła. Od 1959 r. istniała we wsi także szkoła przysposobienia rolniczego.

W 1833 r. powstała w Międzyrzeczu Pierwsza Królewska Szkoła Realna o wyraźnym antypolskim nastawieniu, zwłaszcza niemieckich dyrektorów i nauczycieli. Nie cieszyła się ona poparciem społeczeństwa polskiego, chociaż ten typ szkoły od-

powiadał potrzebom rozwoju gospodarczego. Szkoły realne z przewagą przedmiotów matematyczno-przyrodniczych powstały jako alternatywa wobec gimnazjów klasycznych. Ich ukończenie dawało uprawnienie do wyższych studiów technicznych i na niektórych kierunkach uniwersyteckich.

W czasie **powstania wielkopolskiego** w latach 1918-1919 najdalej na zachód wysunięte posterunki polskie znajdowały się w Gralewie. Pozycji tych bronił oddział miejscowych ochotników, dowodzony przez sierż. Wincentego Jędrzejczaka (1872-1940). Była to późniejsza 1. kompania, którą za męstwo w walkach nazwano „Zuchami Kamionny”. Na terenach położonych na zachód od Gralewa, zamieszkałych przez liczną mniejszość niemiecką, rozwinięcie działalności powstańczej było trudne, m.in. ze względu na stacjonujący oddział straży granicznej (Grenzschutz). Ludność polska, chociaż narażona na represje, licznie przechodziła linię frontu i zaciągała się w szeregi powstańcze. Wielu brało udział w działalności wywiadowczej, która dość skutecznie utrudniała Niemcom prowadzenie działań bojowych. To właśnie dzięki meldunkom wywiadowców z pobliskiego Głazewa o planowanym ataku niemieckim w bitwie pod Gralewem 17 lutego 1919 r. powstańcy zadali Niemcom znaczne straty (5 poległych, 7 rannych, 4 wziętych do niewoli). W bitwie tej został ranny zaledwie jeden powstaniec. Starcia w okolicach Gralewa trwały do 27 sierpnia 1919 r.; poległo tutaj wówczas dwóch żołnierzy 2. Pułku Strzelców Wielkopolskich.

Zwycięstwem powstańców zakończyły się także walki o Kamionnę, która w styczniu 1919 r. znalazła się na linii frontu. Wieś została zajęta przez powstańców rozbudowujących pozycje na linii Motzberg-Kamionna-Mnichy. Spowodowało to 16 stycznia atak wojsk niemieckich z kierunku Międzychodu poprzedzony ostrzałem artyleryjskim, od którego ucierpiała ludność cywilna i zabudowania wsi. Atak **niemieckich oddziałów** Heimatschutzu wyparł słabszych liczebnie powstańców ze wsi. Bitwa nie została jednak **jeszcze ostatecznie** rozstrzygnięta. Załoga polska z Kamionny i Motzbergu wycofała się na linię Prusim Wieś-Prusim dworzec, dokąd dotarł także oczekiwany **odwód** z Kwilcza. Przygotowywano kontratak, ale w tym czasie **aspirant oficerski** Adam Kowalczyk, **dowódca** pododdziału Sieraków-Kolno, zdecydowanym manewrem **przechylił szalę** zwycięstwa na stronę powstańców. Stojąc na **czele** oddziału

z Kolna, złożonego zaledwie z 80 ludzi i dwóch ciężkich karabinów maszynowych, niepostrzeżenie dotarł na odległość 300 m na północ od Kamionny i ostrzelał Niemców. Uzyskując wsparcie w wyniku jednoczesnego kontrataku ze strony oddziału z Kwilcza i odrzuconego wcześniej oddziału z Kamionny, ponownie zdobyto wieś. Uciekający Niemcy zostawili swoich rannych i poległych. Zdobyto duże ilości amunicji i broni, w tym dwa ciężkie karabiny maszynowe.

Po **I wojnie światowej** tereny obecnego Parku przecięte zostały granicą polsko-niemiecką, wyznaczoną na mocy traktatu wersalskiego. Granica ta rozdzielała miejscowości, sąsiedów, zabudowania, a nawet rodziny mieszkające w jednym domu. Została wytoczona m.in. wzdłuż wschodnich rogatek Trzciela; w rezultacie większa część miasta po lewej stronie Obry przyłączona została do Niemiec, a mniejszą przydzielono Polsce.

Wzdłuż polsko-niemieckiej granicy ustawiono kamienne słupy z napisem Versailles (Wersal) i datą jego zawarcia (28 czerwca 1919 r.). Niektóre miały tylko wykutą literę V i rok 1919. Od zachodniej strony były wyryte litery D, oznaczające Niemcy (Deutschland), natomiast od wschodniej znajdowały się litery P.

Zaraz po wojnie granica nie była szczelna. Straż graniczna była nieliczna i mieszkańcy bez większych przeszkód przechodzili na drugą stronę, co sprzyjało rozwojowi przemytu. Polacy szmuglowali do Niemiec mięso, smalec i jaja, a nocami pędzili tam stada gęsi. Na polską stronę przerzucano worki z wyrobami przemysłowymi, żyłkami, mydłem i kamieniami do zapalniczek. Trzciel szybko stał się stolicą przemytników, a z biegiem lat ze szlaków przemytników zaczęli korzystać także szpiedzy i dywersanci.

Już w 1933 r. po dojściu Adolfa Hitlera do władzy Niemcy zaczęli uszczelniać i fortyfikować granicę od Trzciela po Pszczew. W latach 1935-1938 wybudowano dobrze zamaskowane fortyfikacje polowe (okopy, bunkry, stanowiska ogniowe, nowoczesne koszary). Trzcielska Pozycja Przesłaniania (Tirschtiegel Riegel) miała zabezpieczać główny odcinek Międzyrzeckiego Rejonu Umocnionego (Die Festungsfront Oder-Warthe-Bogen). W strefie przygranicznej modernizowano także drogi mające ułatwić szybkie przejazdy transportów wojskowych.

W okolicach Trzciela i w Borowym Młynie koło Pszczewa zachowały się do dzisiaj fragmenty betonowych niemieckich wartowni granicznych, a nawet budynek dawnej strażnicy. Polowych umocnień wzdłuż granicy miał bronić m.in. 122. Graniczny Pułk Piechoty z Międzyrzecza. Nie brał on jednak udziału w kampanii wrześniowej. W listopadzie 1939 r. przerzucony został na Linie Żygryda (system fortecznych umocnień wzdłuż granicy Niemiec z Francją i Luksemburgiem), która miała chronić III Rzeszę przed atakiem armii francuskiej. W czasie II wojny światowej w Międzyrzeczu stacjonował 477. Zapasowy Batalion Piechoty. W czasie okupacji na przymusowe roboty w okolicie Pszczewa przywożono Polaków z wszystkich terenów okupowanego kraju.

W końcu stycznia 1945 r. z kierunku od Nowej Silnej nacieraly czołgi Armii Czerwonej na umocnienia znajdujące się za przesmykiem jezior Chłop i Wędomierz. Udań natarcie wojsk radzieckich w kierunku na Borowy Młyn i dalej na Policko pozwoliło na oskrzydlenie i okrążenie oddziałów wojsk hitlerowskich broniących się w Pszczewie i Trzcielu.

Po 1945 r. w miejsce wysiedlanych Niemców przybywali Polacy wracający z zachodu, głównie z przymusowych robót. Osiedlali się także Polacy, którzy zostali tutaj wywiezieni z różnych części kraju do pracy w niemieckich gospodarstwach rolnych. Nieliczni byli natomiast repatrianci ze wschodu. Wśród ludności napływowej przeważali mieszkańcy Wielkopolski z najbliższej okolicy i z dalszych miejscowości (Poznań, Kalisz, Wągrowiec, Leszno, Konin, Ostrzeszów).

Przez wieki na terenach dzisiejszego Parku i jego okolic następowały różnorodne zmiany **struktury terenów rolniczych**. Obecnie w gminach położonych na obszarze Parku przeważają gospodarstwa małe – do 5 ha, które zajmują tylko 3,8-19,4% użytków. Wyłącznie działalność rolniczą prowadzi większość gospodarstw – od 56% (gmina Międzyrzecz) do 71% (gmina Przytoczna); wyłącznie działalność pozarolniczą 4-7%, a żadnej działalności – 15-23% gospodarstw. Istnieje stosunkowo duży udział gospodarstw nieprowadzących żadnej działalności – są to gospodarstwa małe, nierokujące w panujących warunkach gospodarki rynkowej dalszego rozwoju.

Z terenami Parku związanych jest wiele **legend**, m.in. o Białej Damie ukazującej się nad jeziorem Chłop, pojawiających się nocą podróżnych na drodze do Kuligowa, stworach o lądzkich

kształtach z głową końską, psią i diabła, zmienionych w rzeki kapłankach Paklicy i Obrze, szwedzkim trębaczem grającym ostatni hejnał na Górze Trębacza, rybakach z Pszczewa próbujących sieciami wyłowić zatopiony dzwon.

Historia i **zwyczaje regionalne** przypominane są podczas corocznych jarmarków i różnych imprez kulturalnych – w tym muzycznych (dotyczących muzyki dawnej, orkiestr dętych, tańców ludowych) oraz poświęconych mówieniu gwara.

W Kamionnie, gdzie duże jarmarki odbywają się od 2007 r., na straganach sprzedawane są wyroby rzemieślnicze i regionalne przysmaki: świeży chleb ze smalcem i ogórkiem, smażony ser, pyry z gzikiem, pieczone ziemniaki, pączki, świeże ciasto drożdżowe i niepowtarzalny ańtop (ajntopf, eintopf, rumpuć), czyli gęsta zupa z jarzyn na żeberkach lub głowiźnie. Odbywa się wspólne smażenie powideł, zawody w lepieniu pierogów oraz zawody sportowe, także w dyscyplinach dość niekonwencjonalnych, np. wyścigi taczek, przenoszenie korboli (dyń) i snopów słomy, posługiwanie się cepem. Jarmark zaczyna się korowodem ulicznym i kończy wieczorną zabawą taneczną. Dzieci i dorośli oczekują na wizytę Berów, grupy przebierańców świętujących karnawałowe ostatki, odwiedzających wszystkie domostwa we wsi, po drodze tańczących, grających, zbierających datki na ostatnią zabawę w karnawale (podkoziółek) i „murzących” sadzą twarze wszystkich napotkanych po drodze ludzi.

Na terenie Parku, w jego otulinie i najbliższej okolicy znajdują się miejscowości o bogatej historii, w których zachowały się m.in. dawne kościoły z cennym wyposażeniem, krzyże przydrożne i stare zabytkowe kapliczki, dwory i pałace, zabudowa folwarczna oraz parki podworskie. W różnych miejscach zachowały się pochodzące z XIX w. budynki mieszkalne oraz dawne budynki szkolne.

Trzciel i Miedzichowo należą do Stowarzyszenia Gmin Rzeczypospolitej Polskiej Region Kozła, promującego wspólny wizerunek regionu jako miejsca o dużych możliwościach rozwoju turystycznego, kulturalnego, oświatowego i gospodarczego. Symbolem regionu jest kozioł – instrument ludowy będący odmianą dud.

Wybrane miejscowości w Parku i okolicy

BOBOWICKO (gm. Międzyrzecz), duża wieś o charakterze letniskowym, położona 4 km na wschód od Międzyrzecza, nad Jeziorem Bobowickim przy rozwidleniu drogi do Trzciela i Pszczewa, w pobliżu zachodniego skraju strefy ochronnej Parku.

Dawna posiadłość szlachecka wzmiankowana po raz pierwszy w 1405 r. (*Bobouiczsko*), kiedy była własnością Samsonów Bobowickich. W 1580 r. wieś należała do Jerzego Nadelwicz-Kręskiego. Na początku XVII w., po rozbiciu mieszczańskiej gminy arianńskiej w Międzyrzeczu, wyznawcy tej religii właśnie u Nadelwicz-Kręskich znaleźli schronienie. Bobowicko stało się wówczas znaczącym ośrodkiem arian polskich; odbyło się tu wiele synodów arian. Po wypędzeniu arian z Polski w 1658 r. drogą sukcesji rodzinnych Bobowicko należało kolejno do Seydlitzów, Kalckreuthów i Dziembowskich herbu Pomian. W posiadaniu Dziembowskich tutejszy majątek był aż do 1945 r. Bobowicko, będące od końca XVIII w. pod zaborem pruskim, po I wojnie światowej pozostało w granicach Rzeszy Niemieckiej. W 1887 r. obok wsi wybudowano linię kolejową z Międzyrzecza przez Pszczew do Międzychodu (dziś nieczynna).

W zachodniej części wsi, na cyplu wchodzącym w Jezioro Bobowickie, położony jest dawny **zespół folwarczny**. Na jego terenie znajduje się barokowy **pałac** wzniesiony w drugiej połowie XVIII w. dla ówczesnych właścicieli Dziembowskich, przebudowany w XIX i XX w., zniszczony przez pożar w 1971 r. (miescił się w nim wtedy internat miejscowej szkoły rolniczej) i odbudowany, obecnie nieużytkowany. Jest to budynek parterowy,

Bobowicko, pałac

Bobowicko, obelisk nagrobny
Dziembowskich przy pałacu

z mieszkalnym poddaszem, nakryty dachem mansardowym. W elewacji frontowej znajduje się facjata zwieńczona tympanonem z kartuszem herbowym Dziembowskich. Obok stoi parterowa **oficina**, zwana starym dworkiem, o konstrukcji ryglowej, zbudowana w końcu XVIII w., obecnie w stanie ruiny, oraz zabudowania gospodarcze, wśród których jest m.in. dwukondygnacyjny **spichlerz** z użytkowym poddaszem, w części parterowej murowany, wyżej z muru pruskiego z przełomu XIX i XX w.

Przy pałacu rozciąga się **park** z końca XVIII w. (pow. 3,6 ha) oraz dawny **cmientarz ewangelicki**, założony w pierwszej połowie XVIII w., obecnie mocno zarośnięty, z wydzieloną murem kwaterą grobowca rodzinnego Dziembowskich i fragmentem szpaleru lipowego. Nad jeziorem przy pałacu rośnie **dąb** szypułkowy (obw. 400 cm), z boku pałacu znajdują się płyty nagrobne i **obelisk** nagrobny Dziembowskich z 1783 r., przeniesione tu z cmientarza.

W centralnej części wsi stoi nowy **kościół** pw. Miłosierdzia Bożego, o interesującej architekturze, zbudowany w latach 1985-1987 (arch. Marek Mierzejewski).

Bobowicko, kościół
pw. Miłosierdzia Bożego

W prezbiterium wisi obraz z 1992 r. Miłosierdzia Bożego, będący kopią obrazu wileńskiego. W północno-zachodniej części wsi znajduje się **Zespół Szkół Centrum Kształcenia Rolniczego im. Zesłańców Sybiru**. Początki szkoły sięgają 1948 r. Obecnie mieści się ona w budynku oddanym do użytku w 1964 r. Przy wejściu wisi **tablica** upa-

miętniająca nadanie szkole w 2002 r. imienia Zesłańców Sybiru, zaprojektowana przez tutejszego nauczyciela Mar-ka Lutostańskiego, syna Sybi-raczki, Wandy Lutostańskiej z domu Andrzejewskiej. Wid-niejące na tablicy daty są lata-mi masowych zsyłek Polaków na Sybir. W holu szkolnym wiszą tablice pamiątkowe, a wśród nich *W holdzie wybit-nym dowódcem z 27 Dywizji Wołyńskiej AK* – kpt. Michało-wi Fijałce, *cichociemnemu*, założycielowi szkoły i jej dyrektoro-wi w latach 1956-1959 oraz kpt. Leopoldowi Świkli, nauczycielowi w latach 1958-1974, ufundowana przez absolwentów w 2009 r.

Przy szkole znajduje się **stajnia** umożliwiająca rekreacyjną jazdę konną oraz prowadzona jest drobna hodowla zwierząt. W przyszkolnym internacie istnieje możliwość zakwaterowa-nia wraz z żywieniem dla grup zorganizowanych.

Michał Fijałka (1915-1985), ppor. piech. rez., żołnierz wojny obronnej 1939 r. i Armii Krajowej, cichociemny ps. Kawa, Wie-śniak i Sokół. Urodził się w Izdebkach (pow. brzozowski). Przed wojną pracował jako robotnik w przemyśle naftowym, a następ-nie jako instruktor rolny w Powiatowym Biurze Rolnym w Prze-myślu. W kampanii wrześniowej walczył w szeregach 5. Pułku Strzelców Podhalańskich. Z wojny wrócił do rodzinnych Izde-bek w mundurze i w pełnym uzbrojeniu. Jeszcze w 1939 r. prze-dostał się przez Węgry, Jugosławię i Włochy do Francji, gdzie w 1940 r. walczył w szeregach francuskiej 11. Dywizji Piechoty. Następnie trafił do Anglii, gdzie początkowo służył w 1. Bryga-dzie Strzelców, a następnie przeszedł szkolenie w dywersji dla cichociemnych. Za udział w kampanii francuskiej został odzna-czony przez gen. Władysława Sikorskiego w ośrodku szkole-niowym cichociemnych w Audley End Krzyżem Srebrnym Or-deru Virtuti Militari i awansowany do stopnia podporucznika. Po zakończeniu szkolenia jako cichociemny został zaprzysiężo-ny 7 kwietnia 1942 r. Skok do okupowanej Polski odbył w nocy z 1 na 2 września 1942 r. (ekipa IX w operacji lotniczej Smallpox

Bobowicko, tablica pamiątkowa w holu Zespołu Szkół Centrum Kształcenia Rolniczego im. Zesłańców Sybiru

w sezonie operacyjnym Intonacja). Zrzut przyjęła placówka odbiorcza Rogi, położona 16 km na północny wschód od Grójca pod Warszawą. W kraju przydzielony został jako oficer do Wachlarza – wydzielonej organizacji dywersyjnej Związku Walki Zbrojnej i Armii Krajowej utworzonej latem 1941 r. z powodu wybuchu wojny między Niemcami i Związkiem Radzieckim. Brał udział w akcji odbijania grupy dywersyjnej Wachlarza z więzienia w Pińsku. Od 1943 r. znajdował się w Okręgu Armii Krajowej Wołyń kolejno jako zastępca komendanta Inspektoratu Rejonowego Kowel, organizator zgrupowania partyzanckiego, dowódca batalionu Sokół i dowódca 1. batalionu 50. pułku piechoty w 27. Dywizji Piechoty Armii Krajowej, z którą przeszedł jej cały szlak bojowy. Walczył w obronie polskiej ludności Wołynia przed Ukraińską Powstańczą Armią (UPA). Był ranny pod Turzyskiem.

Po wojnie okresowo więziony, pracował na różnych stanowiskach w szkolnictwie rolniczym, kończąc jednocześnie studia rolnicze i pedagogiczne. Pośmiertnie wydano jego książkę *27 Wołyńska Dywizja*. Zmarł w Lublinie. Odznaczony był także trzykrotnie Krzyżem Walecznych oraz Złotym i Srebrnym Krzyżem Zasługi z Mieczami.

27. Wołyńska Dywizja Piechoty Armii Krajowej była polską jednostką wojskową utworzoną z sił Okręgu Wołyń Armii Krajowej w ramach Akcji Burza. W marcu 1944 r. Dywizja liczyła ok. 6 tys. żołnierzy. Akcja Burza była akcją wojskową prowadzoną w granicach II Rzeczypospolitej, zorganizowaną od stycznia 1944 r. do stycznia 1945 r. i podjętą przez oddziały AK przeciwko wojskom niemieckim w końcowej fazie okupacji niemieckiej, bezpośrednio przed wkroczeniem Armii Czerwonej. Łącznie do akcji tej zmobilizowano ok. 100 tys. żołnierzy i oficerów AK.

Nad jeziorem urządzone jest **kąpielisko** z pomostami i plażą oraz **przystań wodna** zespołu szkół rolniczych. Na północ od wsi przebiega pasmo wzniesień Ozu Bobowickiego o wysokości do 70 m n.p.m.

Miejscowość znajduje się na szlaku pieszym zielonym nr 1 oraz szlaku rowerowym zielonym nr 1 i czerwonym nr 2.

- ◆ Przystanek PKS. Zespół Szkół Centrum Kształcenia Rolniczego im. Zesłańców Sybiru, 66-300 Międzyrzecz, ul. Międzyrzeczka 7, tel. 95 741 32 18. Pokoje gościnne: Andrzej Korzeniewski, ul. Międzyrzeczka 3, tel. 95 741 32 50, 663 11 91 99; Bogdan

Rusiecki, ul. Akacyjowa 23, tel. 95 741 35 10; Grzegorz Wojciechowski, ul. Brzozowa 18, tel. 95 741 33 35, 507 19 86 22.

BOROWY MŁYN (gm. Pszczew), niewielka wieś letniskowa położona 6 km na południe od Pszczewa, przy drodze do Trzciela, na przesmyku między jeziorami Chłop i Wędomierz połączonymi strumieniem – tzw. Rowem z Holendrów, w obrębie zachodniej części Parku. Nazwą Borowy Młyn objęto także część wsi o zabudowie rozproszonej, położoną 1,5 km na południowy zachód od Pszczewa, w rozwidleniu dróg do Międzyrzecza i Trzciela.

Wieś wzmiankowana po raz pierwszy w 1564 r. (*Borowy*), gdy znajdował się tutaj młyn wodny, należący do biskupów poznańskich. Był tutaj także mielcuch (słodownia), gdzie warzono piwo. Pod Borowym Młynem odkryto w 1956 r. osadę wczesnośredniowieczną z IV lub V w., rozwijającą się do XII w. i zniszczoną prawdopodobnie przez wojska cesarza niemieckiego Fryderyka I Barbarossy¹⁶ w czasie wyprawy do Polski w 1157 r. Odnalezione na miejscu osady dymarki świadczą, że ludność tu zamieszkała zajmowała się wytopem żelaza z miejscowej rudy darniowej. Po II rozbiórze Polski w 1793 r. dobra biskupie Borowego Młyna zostały skonfiskowane przez władze pruskie. W okresie międzywojennym znajdowała się tutaj niemiecka strażnica graniczna. Właścicielem Wodnego Młynka (tak nazywany był wówczas Borowy Młyn) był w tym okresie Ludwik Wittchen, zasłużony działacz narodowy w Pszczewie. Pod koniec stycznia 1945 r. rozegrała się tutaj jedna z większych bitew w tym regionie.

Strumień Rów z Holendrów koło Borowego Młyna

Borowy Młyn, dawny budynek straży granicznej

Przed laty była tu duża ferma kaczek, a później przetwórnia owocowo-warzywna Spółdzielczego Kombinatoru Rolniczego z Łowynia, na terenie której zachowała się drewniana stodoła z początku XIX w., pierwotnie kryta strzechą. Ze starej zabudowy ocalał dawny budynek straży granicznej stojący przy drodze (obecnie dom mieszkalny nr 5), w części szachulcowy.

Na południowym skraju jeziora Chłop znajduje się **ośrodek wczasowy** Borowa Zatoka z pawilonem noclegowym, stołówką, kąpieliskiem, plażą i wypożyczalnią sprzętu pływającego. Na północno-zachodnim brzegu jeziora Wędomierz można zamówić noclegi w **Domu Wakacyjnym Wędomierz** skorzystać z plaży, kąpieliska i wypożyczalni sprzętu pływającego. Na prawo od drogi do Pszczewa, przy północno-zachodnim skraju jeziora Chłop położone jest **gospodarstwo agroturystyczne** Tęcza dysponujące miejscami noclegowymi w domkach, polem kempingowym i namiotowym, kąpieliskiem i plażą.

3 km na północny zachód od wsi znajduje się **rezerwat przyrody** Jeziora Gołyńskie.

W okolicy wsi przebiega szlak pieszy niebieski nr 3 oraz szlaki rowerowe zielony nr 7 i czarny nr 12a.

- ◆ Przystanek PKS. Ośrodek wypoczynkowy Borowa Zatoka, 66-330 Pszczew, Borowy Młyn 6, tel. 95 749 10 61, 601 85 64 29. Dom Wakacyjny Wędomierz – Leszek i Maria Busłowicz, Borowy Młyn 1B, tel. 605 53 40 02, 501 61 49 15. Pole kempingowe z biwakiem nad Jeziorem Stobno, Iwona Fischer, Borowy Młyn 29, tel. 503 16 34 53. Gospodarstwo agroturystyczne Tęcza, Regina i Henryk Cyranik, Borowy Młyn 12, tel. 95 749 12 15, 606 81 98 93.

DORMOWO (gm. Międzychód), wieś położona 8 km na północny wschód od Pszczewa, w paśmie wysokich wzniesień morenowych, zwanych Dormowskimi Górąmi, w strefie ochronnej Parku, przy drodze do Gorzyna.

Dawna własność szlachecka, wzmiankowana po raz pierwszy w 1469 r. (*Durmowo*). Od 1508 r. w posiadaniu biskupów poznańskich, należąca do dóbr klucza pszczewskiego. Po II rozbiórze Polski dobra skonfiskowane przez króla pruskiego zostały sprzedane księciu generałowi Hohenlohe-Ingelfin-

gerowi. W 1848 r. ponownie stanowiły własność rządu pruskiego. W 1920 r. wieś wróciła w granice Polski.

W centrum wsi na cokole stoi **figura** Najśłodszego Serca Jezusa z lat 30. XX w., ufundowana przez rodzinę Kominowskich. W pobliżu, przy rozwidleniu dróg do Głazewa i Łowynia, jest **kapliczka** z kamienną rzeźbą *Pieta*, zapewne z pierwszej połowy XIX w. Z tyłu kapliczki, za ogrodzeniem domostwa, znajduje się drewniana kopia **totemu** (słupa totemowego) Indian północnoamerykańskich. Obok rzeźba przedstawiająca głowę Indianina oraz inne rzeźby drewniane (wszystkie autorstwa Jana Bergera z Poznania).

Na północnym skraju wsi, przy drodze do Gorzynia, w otoczeniu czterech srebrzystych świerków, stoi murowany **pomnik** z 1920 r. (po zniszczeniu przez hitlerowców odbudowany w 1948 r.) *ku czci poległym bohaterom, mieszkańcom Dormowa*. Na prostopadłościanie na boniowanym cokole wisi tablica z nazwiskami 24 ofiar z lat 1914-1918, trzech powstańców wielkopolskich poległych w latach 1918-1919 i trzech osób zabitych w latach 1939-1945. Na nim umieszczono zwieńczony krzyżem ścięty ostrosłup o podstawie prostokątnej, na którym wyrzeźbiono liście paproci i girlandę. Powstańcy wielkopolscy: Franciszek Kurek (1892-1919), Ludwik Kurek (1896-1919) i Franciszek Wąchalski (1872-1919) z Głazewa, polegli 15 stycznia pod tą wsią i pochowani zostali na cmentarzu w Kamionnie. Pomnik otoczony jest łańcuchem na betonowych słupkach.

Na południe od wsi, przy drodze polnej do Świechocina, 1,4 km od centrum wsi, nad Jeziorem Dużym Dormowskim znajduje się **ośrodek jeździecko-wypoczynkowy** Sokółówka oraz plaża, kąpielisko i wypożyczalnia sprzętu pływającego. W pobliżu jeziora widoczne jest wzgórze zwane Szwedzką Górą, grodzisko stożkowate o nieustalonej chronologii.

Z jeziora wypływa beziemienny obecnie strumień, zwany niegdyś Durmowską Samicą, wzmiankowany w 1591 r. (*Szamicza Durmowska*), płyną-

Dormowo, pomnik ku czci poległych mieszkańców wsi

Dormowo, dawny młyn

cy przez wieś i dalej w kierunku północnym malowniczą doliną do Jeziora Górzyńskiego. W dolinie strumienia, na północ od wsi i na zachód od drogi do Gorzyna, zachowały się dwie **zagrody młyńskie**: Nowy Młyn Dormowo i Stary Młyn Dormowo. Istniejące tu niegdyś młyny wodne, z których starszy wzmiankowany był w 1501 r., w przeszłości

stanowiły własność szlachecką, a później biskupów poznańskich. Wśród zabudowań Nowego Młyna Dormowo podziwiać możemy okazały **młyn** z 1946 r. – dziś nieczynny, pełniący funkcję magazynu. W jego sąsiedztwie stoi dom mieszkalny z XIX w. a przed nim neogotycka **kapliczka** z 1868 r., z figurą Matki Boskiej. 1 km dalej znajduje się Stary Młyn Dormowo z młynem z 1907 r., później rozbudowanym, który pierwotnie napędzany był wodą ze strumienia; od 1912 r. zasilano go prądem, a od 1937 r. silnikiem spalinowym. Czynny był do lat 70. XX w. Po zmianie napędu na elektryczny został ponownie uruchomiony w 1990 r. i służy obecnie do przemiału żyta i pszenicy na mąki chłebowe i ciemne.

Na północny zachód od Dormowa przebiega pasmo wzniesień morenowych, zwanych **Dormowskimi Górami**, z kulminacją na Królewskiej Górze (116 m n.p.m.), przez które prowadzi szlak pieszy czarny.

Przebiegają tędy szlaki piesze żółty nr 6 i czarny nr 7 oraz szlaki rowerowe zielony nr 1 i niebieski nr 12c.

- ◆ Przystanek PKS. Ośrodek jeździecko-wypoczynkowy Sokółówka, 64-426 Łowyn, Dormowo 35, tel. 95 748 35 97, 502 34 44 14.

GLĄŻEWO (gm. Międzychód), wieś położona 8 km na południe od Międzychodu, obok skrzyżowania drogi Międzychód–Miedzichowo z drogą lokalną do Gralewa i Mnich i dalej do Prusimia, na północnym skraju strefy ochronnej Parku.

Była to własność szlachecka, wzmiankowana po raz pierwszy w 1236 r. (*Glasow*). Jej nazwa pochodzi być może od wyrazu

„głaz”. W 1394 r. znajdowała się w rękach Mikołaja Zatońskiego z rodu Leszczyców. W 1508 r. należała do Andrzeja Głazewskiego, który w tym samym roku przekazał ją biskupowi poznańskiemu w zamian za Białężyn koło Murowanej Gośliny. W XVI w. powstał tu folwark, który w czasie „potopu szwedzkiego” został spalony. Po II rozbiórce Polski wieś dostała się pod panowanie pruskie, a tutejsze dobra biskupie zostały skonfiskowane. Mieszkańcy Głazewa kultywowali jednak tradycje polskie. W końcu XIX w. działała tu biblioteka Towarzystwa Czytelni Ludowych. W 1908 r. obok wsi wybudowano jednotorową linię kolejową z Międzychodu do Zbąszynia (obecnie nieczynną). Po traktacie wersalskim Głazewo powróciło do Polski.

Wieś ma kształt owalnicy, ze stawem w nawsiu. Zachował się tu budynek dawnej szkoły z 1903 r., obok której – w czworakach, w których zorganizowano później przedszkole – znajduje się **kaplica** pw. Bożego Ciała, urządzona w 2005 r., i leży duży **głaz** narzutowy. W pobliżu stawu, na cokole stoi **figura** Matki Boskiej Różańcowej, ustawiona tutaj w okresie międzywojennym.

Na północny wschód od centrum wsi, w oddaleniu od zwartej zabudowy znajdują się zabudowania folwarczne. Do dziś zachował się parterowy **dwór** z XIX w., przebudowany w latach 70. XX w., oraz budynki gospodarcze z końca XIX w. Po wschodniej stronie dworu rozciąga się dawny park o charakterze ogrodu ozdobnego, z połowy XIX w. (pow. 1,20 ha), którego układ przestrzenny w wyniku zabudowy został zatarty. Na rozwidleniu prowadzącym ze wsi do dawnego folwarku, stoi **kapliczka-grota** zbudowana z kamieni polnych, z figurą Matki Boskiej ustawioną w małej wnęce.

Na wschodnim skraju wsi, przy rozwidleniu drogi na Kamionną, w otoczeniu czterech lip stoi **kapliczka** słupowa z figurą Serca Jezusowego. Do tego miejsca mieszkańcy Głazewa odprowadzali niegdyś zmarłego w drodze do kościoła i na cmentarz w Kamionnie.

Wieś leży na trasie szlaku rowerowego niebieskiego nr 12c.

◆ Przystanek PKS przy drodze Międzychód–Miedzichowo.

GORZYŃ (gm. Międzychód), wieś położona 4 km na południe od Międzychodu, nad Jeziorem Gorzyńskim, przy skrzyżowaniu dróg z Poznania do Gorzowa Wlkp. i z Międzychodu do Miedzichowa, obok północnego skraju strefy ochronnej Parku.

Dawna własność szlachecka po raz pierwszy była wzmiankowana w 1415 r. (*Gorzin*) jako własność Mikołaja Gorzyńskiego. W latach 1526-1530 wśród dworzan wielkopolskiego starosty generalnego Łukasza Górki wymieniony jest Maciej Gorzyński – właściciel Gorzynia. W XVII i XVIII w. wieś należała do Unrugów z Międzychodu. 30 lipca 1658 r. z okazji koronacji cesarza Leopolda I¹⁷ na polach Gorzynia odbyło się zgromadzenie wojsk cesarskich (były to oddziały przysłane do walki ze Szwedami w czasie II wojny północnej¹⁸), połączone z wielką paradą wojskową. W 1790 r. Unrugowie sprzedali swe dobra Karolowi Mieleckiemu. Po II rozbiórze Polski wieś znalazła się pod zaborem pruskim. W 1801 r. tutejsze dobra nabył prezes izby poselskiej Harlem. W 1825 r. majątek odziedziczył jego syn, Antoni Hanz Harlem, a po jego śmierci, w 1853 r. właścicielem Gorzynia został jego siostrzeniec, Ernst Fryderyk von Willich. Do Willichów Gorzyń należał do 1945 r. W 1896 r. miała tu miejsce akcja protestacyjna przeciw nauczaniu dzieci religii w języku niemieckim; rodzice uczniów wysłali w tej sprawie petycję do abpa Floriana Stablewskiego¹⁹. W 1908 r. obok wsi wybudowano linię kolejową z Międzychodu do Zbąszynia (obecnie nieczynną). Do Polski Gorzyń powrócił w 1920 r.

We wsi znajdują się rolnicze zakłady doświadczalne Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, w których prowadzone są doświadczenia z zakresu produkcji roślinnej oraz hodowli zwierząt i rybactwa.

W parku nad jeziorem podziwiać można **pałac** o formach klasycystycznych zbudowany w 1890 r., ozdobiony od frontu

portykiem z czterema kolumnami jońskimi. Na tympanonie widnieje kartusz herbowy dawnych właścicieli Gorzynia – Willichów. W kompleksie **zabudowań folwarcznych** znajduje się m.in. kamienna **stodoła** z połowy XIX w. W przypałacowym **parku** krajobrazowym z XIX w. (pow. 19,5 ha) rośnie wiele pomnikowych drzew, m.in.: cisy (obw. 100

Gorzyń, pałac

i 60 cm), dęby szypułkowe (obw. do 480 cm), buki (obw. do 560 cm), jesiony wyniosłe (obw. do 520 cm), platany (obw. do 500 cm) i lipa drobnolistna (obw. 350 cm). Wśród zabudowań zachowało się wiele XIX-wiecznych domów wiejskich, także **czworaków**, a wśród nich kilka o konstrukcji szachulcowej, nakrytych dachem naczółkowym. W pobliżu

Gorzyń, kamienna stodoła

dawnej stacji kolejowej, przy nowych blokach mieszkalnych, w otoczeniu zieleni, stoi **kapliczka** z 2000 r. z figurą Niepokalanie Poczętej Najświętszej Marii Panny. Przy drodze do Gorzowa Wlkp. znajduje się **gościniec** Ostęp, zbudowany w 1974 r., rozbudowany o hotel w 2009 r., a w pobliżu niego rośnie **buk** odmiany czerwonolistnej (obw. 440 cm) chroniony jako pomnik przyrody. Południowe brzegi jeziora porośnięte są zróżnicowanymi lasami mieszanymi.

Przez wieś przebiega szlak pieszy czarny nr 7 oraz szlak rowerowy zielony nr 1.

- ◆ Przystanek PKS. Gościniec Ostęp (hotel i restauracja), 64-400 Międzychód, Gorzyń 35, tel. 95 748 26 45, 693 41 40 68. Zajazd Monika (noclegi, restauracja), Gorzyń 24, tel. 95 748 26 14, 781 63 95 85, 607 29 15 18.

GRALEWO (gm. Międzychód), wieś położona 8 km na południe od Międzychodu, przy lokalnej drodze z Głazewa do Mnich i dalej do Prusimia, tuż przy zachodnim skraju wschodniej części Parku.

Dawna posiadłość klasztoru cystersów w Paradyżu (Gości-kowie), wzmiankowana w 1408 r. (*Gralowo*, w 1416 r. *Gralewo*, w 1421 r. *Kralewo*, w 1499 r. *Gralyewo*, w 1750 r. *Gralewo*, w XIX w. upowszechniła się forma *Gralewo*), a później własność szlachecka, często zmieniająca właścicieli. W dokumentach z 1416 r. znajduje się wzmianka o młynie, prawdopodobnie chodzi o młyn zwany Papiernią. W 1546 r. w pobliżu Gralewa ist-

niała kuźnica Hamrzysko. Pod koniec XV w. wieś podupadła. Od końca XVIII w. znajdowała się pod zaborem pruskim. Przed 1846 r. została przekształcona w folwark, który należał do właścicieli sąsiednich Mních. Dzisiejsza miejscowość zawdzięcza swój kształt parcelacji folwarku. W 1750 r. wieś tworzyło 4 kmieci, 3 półłanowców i 3 wolnych ludzi oraz karczmarz, kowal, młynarz i owczarz. W 1837 r. wieś liczyła 160 mieszkańców. Zawsze należała do parafii Kamionna, co jest potwierdzone od 1508 r. W czasie powstania wielkopolskiego znajdowały się tu najdalej na zachód wysunięte posterunki polskie. Pozycji tych bronił oddział miejscowych ochotników dowodzony przez sierż. Wincentego Jędrzejczaka (1872-1940). 17 lutego 1919 r. pod Gralewem stoczono ostatnią większą bitwę, podczas której Niemcy ponieśli znaczne straty (5 poległych, 7 rannych, 4 wziętych do niewoli), bezskutecznie próbując przełamać linię obrony Polaków. W bitwie tej został ranny zaledwie jeden powstaniec. Na dwa dni przed starciem patrol Grenzschutzu uprowadził z Głazewa trzech jego mieszkańców: braci Ludwika i Franciszka Kurków oraz Franciszka Wąchalskiego, których zamordował na rozstajach dróg przed Dormowem. Wspomina o nich napis na tablicy pomnika w Dormowie. Innego mieszkańca Głazewa, Franciszka Paecha, za współpracę z wywiadem powstańczym uwięziono i skazano na karę śmierci, jednak sąd odstąpił od wykonania wyroku za wstawiennictwem jego stryja – katolickiego księdza. Walki w okolicach Głazewa trwały do 27 sierpnia 1919 r. Poległo tutaj wówczas dwóch żołnierzy 2. Pułku Strzelców Wielkopolskich: Henryk Koch oraz żołnierz o nieznanym nazwisku. Po traktacie wersalskim wieś powróciła do Polski. W 1975 r. odkryto tutaj skarb: ok. 5200 monet z czasów Jagiellonów (grosze Władysława Jagiełły, Kazimierza Jagiellończyka, grosze i denary Jana Olbrachta, Aleksandra i Zygmunta I, grosze bite w Świdnicy), ważący ok. 7 kilogramów.

W zachodniej części owalnicowego założenia wsi, ze stawem pośrodku, znajduje się dawny folwark z XIX w. z nowym **dworem** zbudowanym w latach 20. XX w. Jest to budynek parterowy, z mieszkalnym poddaszem, przykryty wysokim czterospadowym dachem, z trójkątnym szczytem od frontu, poprzedzony gankiem wejściowym. Od północy przylega do niego budynek mieszkalny z lat 70. XX w., postawiony na fundamentach starszego skrzydła dworu z około połowy XIX w. Od po-

łudnia i zachodu dwór otoczony jest **parkiem** krajobrazowym z drugiej połowy XIX w. (pow. 1,01 ha). We wsi, przy przystanku PKS, stoi **figura** Matki Boskiej na kuli ziemskiej z wężem, na cokole, pochodząca z lat międzywojennych XX w.

Przez wieś przebiega szlak rowerowy czerwony nr 11.

Gralewo, dwór

◆ Przystanek PKS.

JABŁONKA STARA (gm. Miedzichowo), wieś u ujścia Pąchowskiej Strugi do rzeki Silna, położona 6 km na północ od Trzciela, z którym łączy ją lokalna droga asfaltowa. Leży na dużej śródleśnej polanie, w strefie ochronnej Parku, sąsiadując od północy z rozproszoną zabudową olęderskiej wsi Nowa Silna.

Dawna własność szlachecka, wzmiankowana po raz pierwszy w 1429 r., kiedy należała do Macieja Trzcielskiego. Przez wiele lat wchodziła w skład dóbr trzcielskich. Na początku XVI w. należała do Ostrorogów z Lwówka, w rękach których pozostała do końca XVII w. Po nich dobra te dziedziczyli Opalińscy. Od II rozbioru Polski pod zaborem pruskim. Po traktacie wersalskim, w 1920 r. wróciła do Polski. Od 1446 r. właścicielem trzech łanów w Jabłonce Starej był Hińcza z Rogowa²⁶ (ówczesne woj. sandomierskie).

We wsi jest **kaplica** pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny, wybudowana w 1924 r. Przy domu nr 14 stoi murowana **kapliczka** z około 1910 r. z figurą Matki Boskiej, z Dzieciątkiem (zniszczona przez Niemców w 1940 r., odbudowana po zakończeniu

Jablonka Stara, zabudowa wsi

Jabłonka Stara, dawny cmentarz ewangelicki

wojny), przy której znajduje się drewniana **dzwonnica**. Zawieszony na niej dzwon służył niegdyś jako sygnał alarmowy dla mieszkańców wsi. Na północnym skraju wsi, przy rozwidleniu dróg na Silną i Piotry, przy domu nr 23, stoi murywana **kapliczka** z początku XX w., z krucyfiksem. Przy drodze do Trzciela jest **cmentarz** katolicki, założo-

ny w 1929 r., a naprzeciwko niego dawny cmentarz ewangelicki, obecnie zdewastowany.

W drugiej połowie XVIII w. na wschód od wsi, 1,5 km od stacji kolejowej Zachodzko, założono nieistniejącą już dziś osadę olęderską Nowa Jabłonka, która należała do dóbr trzcielskich.

W końcu XIX w. „na Jabłonce”, 3 km na południe od wsi przy drodze do Trzciela, stała leśniczówka należąca do dóbr trzcielskich, wspomniana także w 1912 r. W okresie międzywojennym powstał tam tartak i osada położona na północno-zachodnim brzegu jeziora Konin, znana jako **Jabłonka Tartak**, która obecnie wchodzi w skład wsi Świdwowiec. Tartak działa do dzisiaj i należy do spółki akcyjnej Werth-Holz. Nad jeziorem jest **ośrodek wypoczynkowy** z plażą i kąpieliskiem.

Około 2 km na południowy wschód od Jabłonki Starej, na rozległej polanie leśnej, położona jest osada **LEŚNY FOLWARK**. Istniejący tutaj dawniej zespół folwarczny założono w pierwszej połowie XIX w. W 1926 r. jego właścicielem był Fischer Mollard. Po 1945 r. majątek upaństwowiono i do 1982 r. użytkowany był przez Państwowe Gospodarstwo Rolne. Na skraju podwórza folwarcznego stoi **gołębnik** z początku XX w., na rzucie kwadratu w formie czterokondygnacyjnej wieży, nakrytej czterospadowym daszkiem namiotowym, z kolistą tarczą zegarową (obecnie w stanie ruiny). Przed frontem domu mieszkalnego rosną okazałe trzy lipy drobnolistne (obw. do 390 cm). Wśród drzew rosnących w sąsiedztwie uwagę zwracają dęby (obw. do 650 cm) oraz wiąz (obw. 510 cm).

Około 2,5 km na północny wschód od Jabłonki Starej, na śródleśnej polanie pomiędzy Pąchowską Strugą a Jeziorem Pąchow-

skim leżą **PĄCHY** – niewielka wieś pochodzenia olęderskiego, o zabudowie rozproszonej, założona w 1743 r. na mocy przywileju biskupa Teodora Czartoryskiego²¹, jako Olędry Pącheńskie. Zachowane nie-liczne już stare zabudowania zostały w większości zmodernizowane i dziś są przeważnie miejscem letniego wypoczynku dla mieszkańców miast. W centrum wsi stoi budynek dawnej **szkoły** z końca XIX w.

Na wschód od Jabłonki Starej, na zalesionym terenie wydumowym, stoi drewniana dostrzegalnia przeciwpożarowa, zwana **Wieżą Marii**, usytuowana na znacznym wzniesieniu (109 m n.p.m.) – najwyższym punkcie wysokościowym w okolicy zwanym Czarcia Górą. Wieża powstała tutaj już w 1888 r. i użytkowana była do 1982 r., później popadła w ruinę. W latach 2004-2005 została odbudowana praktycznie od nowa. Oprócz funkcji dostrzegalni przeciwpożarowej wykorzystywana jest też jako punkt widokowy. Od 2006 r. pełni także funkcje edukacyjne.

Za uratowanie tego zabytkowego obiektu przed zniszczeniem, w 2006 r. Nadleśnictwo Bolewice zostało wyróżnione w konkursie „Modernizacja Roku 2005” w kategorii „Obiekty Przemysłowo-Inżynieryjne”.

Przez wieś przebiega szlak rowerowy niebieski nr 9.

- ◆ Najbliższe połączenie komunikacyjne PKS w Trzcielu. Około 6 km na południe Gospodarstwo Agroturystyczne – Wiesław Kuska, 64-361 Miedzichowo, Jabłonka Stara 34, tel. 61 441 00 96, 604 42 30 61.

KALSKO (gm. Międzyrzecz), wieś położona 8 km na północny wschód od Międzyrzecza, przy drodze lokalnej prowadzącej do Rokitna i Przytocznej, w pobliżu zachodniego skraju strefy ochronnej Parku.

Pąchy, Wieża Marii

Kalsko, kościół pw. św. Bartłomieja Apostoła

Dawna posiadłość rycerska Nialków z Chyciny, wzmiankowana po raz pierwszy w 1390 r. (*Kalczk*). Kiedy wieś opustoszała, sprzedana została klasztorowi cysterskiemu w Zemsku, przeniesionemu na początku XV w. do Bledzewa. W 1688 r. wybuchł tutaj wielki pożar, który strawił większość zabudowań wraz ze świątynią zbudowaną przez cystersów w 1661 r. Po II rozbiorze wieś znalazła się pod zaborem pruskim. Do Polski powróciła dopiero w 1945 r.

Kalsko to wieś owalnicowa. W centrum miejscowości na północno-wschodnim krańcu nawsia, wznosi się **kościół** o konstrukcji zrębowej pw. św. Bartłomieja Apostoła. Zbudowano go w latach 1692-1693 staraniem opata bledzewskiego Jana Białobłockiego. W XVIII w. ujęto go od zewnątrz dodatkową konstrukcją szkieletową (szachulcową). W połowie XIX w. dobudowano murowaną zakrystię, a w latach 60. XX w. murowaną kruchtę, w miejscu wcześniejszej – drewnianej. Kościół jest budowlą jednonawową, z wyodrębnionym węższym prezbiterium zamkniętym trójbocznie, z kwadratową wieżą drewnianą nad częścią korpusu, zwieńczoną ośmiobocznym hełmem z latarnią. Wnętrze świątyni przykryte jest stropem belkowym, obecnie przesłoniętym deskami. Wyposażenie wnętrza w większości jest barokowe z XVIII w. Późniejszy jest ołtarz główny, pochodzący z XIX w. Teren przykościelny otoczony jest kamiennym murem.

Kalsko, dwór

Naprzeciw kościoła stoją dawne **zabudowania folwarczne**, w głębi których znajduje się klasycystyczny **dwór** z pierwszej połowy XIX w., parterowy, z użytko-

wym poddaszem, nakryty dachem naczółkowym. Na południowym krańcu wsi, przy drodze do Międzyrzecza, stoi dwukondygnacyjna **gorzelnia**, z wieżą w elewacji północnej, nakrytą dachem namiotowym zbudowana w latach 30. XX w. (obecnie nieczynna).

Przy cmentarzu komunalnym jest kapliczka z 1868 r. z figurą Matki Boskiej. W tylnej części cmentarza znajdują się stare groby poniemieckie. Przy drodze polnej do Kuligowa jest stary, poniemiecki cmentarz. Na skraju wsi, przy drodze do Rokitna, stoi **kapliczka** z 1890 r. z figurą Matki Boskiej.

Przez wieś przebiegają szlaki rowerowe zielony nr 3, niebieski nr 4 i czerwony nr 12b.

- ◆ Przystanek PKS. Bar Pod Lipami, 66-300 Kalsko 26, tel. 604 18 67 42.

KAMIONNA (gm. Międzychód), duża wieś, w przeszłości miasto, położona 6 km na południowy wschód od Międzychodu, na wysokiej skarpie doliny Kamionki, przy drodze Poznań–Gorzów Wlkp., na północnym skraju wschodniej części Parku. W skład sołectwa wchodzi także Kamionna Folwark i Wiktorowo.

Najstarsza wzmianka o Kamionnie z 1261 r. (*in districtu Camone*) wskazuje na to, że w XIII w. było to już centrum pewnego terytorium administracyjnego i przekształciło się w ośrodek miejski. Stanowiło ono zapewne własność klasztoru cystersów w Paradyżu (Gościkowie). W latach późniejszych wspomniana jako *Camona* (1397 r.), *Camyona* (1413-1425), *Comona* lub *Camiona* (1426 r.), *Kamana* (1428 r.), *Kamyanna* (1508 r.), *Camyona* (1510 r.), *Kamien* (1521 r.). Od 1390 r. była to już posiadłość szlachecka, należąca do Nałęczów-Kamieńskich, a od XVII w. do początków XIX w. – do Nałęczów-Prusimskich. Przed 1402 r. Kamionna uzyskała prawa miejskie. W 1429 r. wymieniona jako *oppidum*. W 1458 r. miasto miało dostarczyć trzech pieszych na wyprawę malborską. Na przełomie XV i XVI w. zaliczało się do najmniejszych miast w Wielkopolsce. W końcu XVI w., zapewne na skutek poważnego zniszczenia przez pożary, utraciła prawa miejskie. W 1638 r. ówczesny właściciel Kamionny – Krzysztof Prusimski uzyskał od króla pozwolenie na ich przywrócenie, które odnowione zostały przez Ludwika Prusimskiego w 1701 r. W XVIII w. miejscowość należała do rodziny Prusimskich herbu Nałęcz, właścicieli Kolna, Prusimia i Kamionny, z której pochodził Kazimierz

Józef Antoni Prusimski (1744-1806) – poseł na sejmy Rzeczypospolitej; brał udział w konfederacji barskiej oraz powstaniu kościuszkowskim w 1794 r.; po skonfiskowaniu po II rozbiórze dóbr przez rząd pruski wyemigrował do Włoch, gdzie m.in. brał czynny udział w organizacji Legionów Polskich.

Herb Kamionny przypomina znak Nałęczów: na czerwonym polu pierścień z białej przepaski, przez który przełożony jest poziomy klucz. Po II rozbiórze Polski tereny te dostały się pod panowanie pruskie. W XIX w. Kamionna przeżywała zastój gospodarczy i w 1874 r. utraciła prawa miejskie. W 1919 r., znajdując się na linii frontu, była widownią walk powstańców wielkopolskich z Niemcami, atakującymi od strony Międzychodu. Po traktacie wersalskim Kamionna w 1920 r. przyznana została Polsce.

Częścią wsi pozostaje Kamionna Folwark, zwana też Mocberg (Motzberg). Przysiółek położony jest 1,5 km na północ od wsi. Jeszcze w 1890 r. była to własność królewskiej domeny w Kolnie. W poprzednich stuleciach należała do właścicieli miasteczka.

Wiktorowo, dawna kolonia (*Viktorowo*), obecnie część Kamionny, leży 2 km na północny-zachód od centrum wsi.

Od 2007 r. w połowie września odbywa się tutaj Jarmark w Dolinie Kamionki, połączony z występami artystycznymi. W ostatnie dni karnawału (zapusty), od soboty do wtorku przed środą popielcową, krążą po Kamionnie „Bery” – barwny korowód przebierańców. Zwyczaj ten prawdopodobnie ma genezę w pradawnym kulcie płodności i urodzaju.

Pamiętką po dawnym mieście jest zachowany układ ulic z czworobocznym rynkiem zabudowanym domami kalenicowymi z XIX w., pośrodku którego stoi przebudowany ratusz, pochodzący z tego samego okresu. W jego sąsiedztwie znajdują się zabudowania dawnych stajni, które stanowiły zaplecze poczty dyliżansowej. W rynku na wysokim cokole stoi figura św.

Kamionna, budynek dawnego ratusza
pośrodku rynku

Wawrzyńca sprzed 1939 r. Przed Domem Kultury leży głąz z **tablicą** upamiętniającą 750-lecie Kamionny, odsłonięty 17 września 2011 r. Część zabudowy wsi położona jest w dolinie Kamionki, do której prowadzi wręcz górską ulicą oraz strome zejście przy kościele. Brukowa ulica łącząca dolną i górną część wsi jest niezwykle malownicza.

Kamionna, kościół pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny

Na skraju stromej skarpy doliny Kamionki wznosi się **kościół** pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny – jedna z najbardziej interesujących świątyń późnogotyckich w Wielkopolsce, zbudowana w 1499 r. z fundacji Mikołaja Kamieńskiego, opata klasztoru Cystersów w Bledzewie. Jest to budowla jednonawowa, murowana z cegieł o układzie polskim, zbudowana na planie prostokąta, z przylegającymi do niego kruchtami i wieżą dzwonnicą nakrytą unikatowym ceglany helmem. Na wieży wisi m.in. dzwon z XVI w. Ściany boczne kościoła i wieży wzmocnione są szkarpami. W ścianę południową wmurowane są dawne kamienne kule armatnie. Na ceglach tej ściany widoczne są też dolki, wiercone niegdyś w czasie krzesania rytualnego ognia w Wielką Sobotę. Ścianę wschodnią świątyni zdobi piękny trzykondygnacyjny szczyt ze sterczynami i ornamentami z cegieł. Nietynkowane mury zewnętrzne ozdobione są fryzami. Nawa i kruchta nakryte są sklepieniem gwiazdzystym. Wyposażenie wnętrza pochodzi w większości z XVII i XVIII w. Barokowy ołtarz główny z połowy XVII w. ozdobiony jest figurami świętych, z obrazem Matki Boskiej z Dzieciątkiem z pierwszej połowy XVII w. w polu środkowym. W nowym ołtarzu posoborowym umieszczono piękne kurdybanowe (tłoczona skóra) antepedium z pierwszej połowy XVIII w. Późnorennesansowy ołtarz boczny pochodzi z pierwszej połowy XVII w. Znajdują się na nim rzeźby aniołów, Chrystusa na krzyżu oraz Matki Boskiej i św. Jana. Rokokowa ambona pochodzi z 1776 r. Przy ołtarzu głównym stoją późnogotyckie stalle z początku XVI w., a obok nich rokokowe stalle z XVIII w. W ostatnich latach świątynia została odnowiona, a terenowi wokół niej i plebanii nadano charakter parkowy.

Kamionna, dawny kamień milowy

Z parkingu przy plebanii rozciąga się piękny widok na dolinę rzeki Kamionki. Przy wejściu na dziedziniec kościelny stoi dawny **kamień milowy**, obrobiony w kształcie dzwonu, pierwotnie ustawiony około 1830 r. przy zbudowanym wówczas trakcie Berlin-Poznań (nieopodal remizy strażackiej); na obecne miejsce przeniesiony we wrześniu 2002 r.

Kamienie milowe w XIX w. ustawiane wzdłuż budowanych dróg znały odległości. Kolejne słupy znajdowa-

ły się od siebie w odległości 1 mili pocztowej czyli 7532 m. Za przejazd pobierano myto.

Dziedziniec kościelny od strony zachodniej otacza późnogotycki **mur**, umacniający strome zbocze wzgórza. Przy kościele jest strome zejście w dolinę Kamionki. Od 1922 r. proboszczem w Kamionnie był ks. Józef Tomasz Braun, wybitny działacz narodowy w powiecie międzychodzkiem.

Przy szosie do Poznania znajduje się **szkoła-Pomnik Tyśiąclecia Państwa Polskiego** im. Powstańców Wielkopolskich, oddana do użytku w 1961 r., a przed nią **pomnik** z 1966 r. w formie trapezowatej ściany ze sztucznego kamienia, zwieńczony stylizowanym orłem, upamiętniający obrońców Ojczyzny poległych w latach 1918-1919 i 1939-1945. Na ścianie widnieje metalowa tablica z napisem: *Młodzież powiatu międzychodzkiego obrońcom poległym za wolność Ojczyzny 1918-1919 1939-1945.*

Przy szkole mieści się centrum sportowo-rekreacyjne z boiskiem i placem zabaw, powstałe w 2006 r. oraz **Muzeum Kamienia** o charakterze ogródka dydaktycznego, otwarte podczas obchodów 750-lecia Kamionny 17 września 2011 r. Niedaleko szkoły jest cmentarz, na którym w południowo-zachodnim narożniku znajduje się **kwatery grobów** otoczona ogrodzeniem łańcuchowym na słupkach betonowych. Pochowano tutaj 9 uczestników powstania

wielkopolskiego poległych w styczniu 1919 r. w walkach w rejonie Międzychodu – znane są nazwiska pięciu z nich. Na każdym grobie znajduje się półkoliście zakończona pionowa płyta kamienna z napisem informacyjnym, pośrodku ustawiono większy element kamienny z napisem: *Kwatera mogił powstańców z 1918-1919 r.* Na cmentarzu znajduje się także mogiła jeńca z 1918 r.

Pragnąc powrotu na ziemię utracone w wyniku działań powstania wielkopolskiego, Niemcy szukali najdogodniejszych dróg dotarcia do Poznania. Jedną z nich wiodła przez Kamionnę. Od 12 do 15 stycznia 1919 r., dla odwrócenia czujności powstańców, nieprzyjaciół prowadził działalność wywiadowczo-zaczezną na kierunku Sieraków-Zatom Stary. Mimo tego załoga Kamionny umacniała swe pozycje na linii wzgórz Motzberg-Kamionna-Mnichy-Gralewo. 16 stycznia artyleria niemiecka rozpoczęła zmasowany ostrzał Kamionny, poważnie uszkadzając wiele budynków. Po dwugodzinnym ostrzale artyleryjskim nastąpił atak trzech kompanii piechoty. Po ostrej wymianie ognia z karabinów maszynowych i broni strzeleckiej mniej liczne i słabiej uzbrojone siły powstańcze wycofały się, oddając Kamionnę Niemcom. Załoga Kamionny pod dowództwem sierż. Stanisława Szymendery (1890-1923), w sile około 80-100 ludzi, po wycofaniu się na wschód, zajęła pozycje na linii Prusim Wieś-Prusim Dworzec. Niemcy sądzili, że pokonali Polaków, i nie spodziewali się kontrataku, do którego powstańcy przystąpili po wsparciu kompanii odwodowej z Kwilcza pod dowództwem Stanisława Frydera. Równocześnie aspirant oficerski Adam Kowalczyk, z oddziałem w sile 80 żołnierzy, przy wsparciu ogniowym dwóch ciężkich karabinów maszynowych, dokonał brawurowego zajęcia folwarku Motzberg i oskrzydlenia znajdujących się w Kamionnie Niemców, zmuszając ich do ucieczki. Zwycięstwo okupione zostało krwią 9 poległych i 8 rannych powstańców. Podczas boju zdobyto dwa ciężkie karabiny maszynowe i liczny sprzęt wojskowy. Nie mogąc zdobyć Kamionny, Niemcy 26 stycznia spróbowali oskrzydłującego ataku od południa. Mając wsparcie ze strony Lewic, należących do barona von Haza-Radlitz, uderzyli na zamieszkaną prawie wyłącznie przez ludność niemiecką wieś Miłostowo. Powstańcy jednak atak ten odparli, a w pościgu zdobyli jeszcze Mnichy, Mniszki i Gralewo. Od tego czasu front ustalił się na wzniesieniach po zachodniej stronie linii Kolno-Kamionna-Gralewo.

W codziennych komunikatach wielokrotnie powtarzały się wzmianki o silnych ostrzałach artyleryjskich na tym odcinku. Po kontrnatarciu powstańców Niemcy wycofali się do Międzychodu. Bohaterstwo obrońców Kamionny zostało dostrzeżone przez gen. Józefa Dowbor-Muśnickiego, który nagroził ich zaszczytnym mianem „Zuchów Kamionny”. Ostatni poległ w walkach o Kamionnę to: Stanisław Matczyński (1 czerwca 1919 r.) i Stanisław Metelski (1 lipca 1919 r.) z 6. kompanii 2. Pułku Strzelców Wielkopolskich.

W ramach obchodów 750-lecia Kamionny mieszkańcy i miłośnicy historii ze stowarzyszenia 3. Bastion Grolman z Poznania zorganizowali inscenizację batalistyczną walk.

W pobliżu remizy strażackiej na nowym cokole ceglanym z 2005 r. **stoi figura** Niepokalanie Poczętej Najświętszej Marii Panny sprzed 1939 r.

Na południe od wsi ciągnie się malownicza dolina Kamionki o malowniczym krajobrazie. Część doliny stanowi **rezerwat przyrody** Dolina Kamionki.

We wsi urodzili się cichociemny Albin Łakomy i historyk Marian Józef Mika.

Przebiegają tędy szlaki piesze: czerwony nr 4 i żółty nr 5 oraz rowerowe: czerwony nr 11 i niebieski nr 12c.

- ◆ Przystanek PKS. Gospodarstwo Agroturystyczne Dom pod Kasztanem – Mieczysława i Zdzisław Schaedler, 64-421 Kamionna, ul. Wyspiańskiego 13, tel. 95 748 29 17, 95 748 25 19. Dom Kultury, ul. Poznańska 14, tel. 95 748 18 16.

KRÓLEWIEC (gm. Miedzichowo), leśniczówka, położona 5 km na północ od Trzciela, w obrębie zachodniej części Parku, otoczona zróżnicowanymi lasami sosnowymi i mieszanymi, porastającymi teren o urozmaiconej **konfiguracji**. Dojazd drogą gruntową odchodzącą w lewo od drogi **Trzciel-Jablonka Stara**.

Na zachód od **leśniczówki** przebiega ciąg rynien jeziornych i pagórków związanych z **Ozem Pszczewskim**. Nad wschodnim brzegiem Jeziora Głębokiego jest **pole biwakowe**. Na przesmyku między jeziorami Rybojady i **Proboszczowskim**, na wąskim, wznoszącym się na wysokość 25 m ponad jezioro **zalesionym wale oзовym** o stromych **zboczach**, zwanym **Żelazną Bramą**, znajduje się rozległe **grodzisko** (320×120 m). Od północnego za-

chodu i południa zachowały się tam wały poprzeczne o wysokości do 5 m. Pierwotnie była to osada ludności kultury łużyckiej, powstała w okresie halsztackim (V-III w. p.n.e.), zasiedlona powtórnie we wczesnym średniowieczu (IX-XII w.), być może jako schronienie w razie niebezpieczeństwa. Miejsce to znane jest także jako „szwedzkie szance” lub „góry szwedzkie”, co związane jest z legendą o budowie umocnionego obozu szwedzkiego w latach „potopu”. Dojście do grodziska możliwe jest przez żelazną kładkę na strumieniu łączącym Jezioro Głębokie i Rybojady.

Między Królewcem a drogą do Jabłonki Starej znajduje się zespół **stawów** rybnych.

- ◆ Najbliższe połączenie komunikacyjne PKS w Trzcielu, około 5 km na południe. Gospodarstwo Agroturystyczne Leśniczówka Królewiec – Danuta Sobolewska, 64-361 Miedzichowo, Jabłonka Stara 46, tel. 95 743 10 27, 509 70 81 50.

KULIGOWO (gm. Międzyrzecz), niewielka wieś położona 3 km na północny wschód od Międzyrzecza, nad jeziorem Żółwin, przy drodze lokalnej do Stołunia, na terenie strefy ochronnej Parku.

Dawna posiadłość biskupów poznańskich, wchodząca w skład dóbr pszczewskich, wzmiankowana po raz pierwszy w 1475 r. (*Culigow*). Zniszczona znacznie podczas najazdu szwedzkiego w XVII w. Po przejęciu dóbr kościelnych przez monarchię pruską dzieliła losy zamku pszczewskiego.

Na południowym skraju wsi stoi stara **kapliczka** z figurą Matki Boskiej. W okresie międzywojennym był przy niej pomnik upamiętniający mieszkańców wsi poległych w I wojnie światowej. Nad jeziorem znajduje się osiedle domków letniskowych.

Kuligowo, kapliczka z figurą Matki Boskiej

Przez wieś przebiegają szlaki piesze: zielony nr 1 i czarny nr 8 oraz rowerowe: czerwony nr 2, niebieski nr 4, czarny nr 10 i czerwony nr 12b.

◆ Przystanek PKS.

LEWICE (gm. Międzychód), wieś położona 13 km na wschód od Pszczewa przy drodze Międzychód–Miedzichowo, nieopodal nieczynnej dziś linii kolejowej Międzychód–Zbąszyń, otoczona dużymi kompleksami leśnymi, na południowym skraju wschodniej części Parku.

Dawna własność szlachecka, wzmiankowana po raz pierwszy w 1398 r. Należała wówczas do Janusza Lewickiego herbu Rogala. W XV–XVI w. Lewice wymienione były przejściowo jako miasto. Od XV w. należały do Szreniawskich z Kwilcza, następnie do Sierakowskich, Rozbickich i Brezów. W średniowieczu przez Lewice przechodził trakt lubuski z Poznania do Międzyrzecza i Frankfurtu. Od 1697 r. wieś była w rękach niemieckich właścicieli Hazów-Radlitzów. Po II rozbiórze Polski znalazła się pod zaborem pruskim. Do Polski wróciła w 1920 r.

W okresie Wiosny Ludów, kiedy Niemcy zamieszkujący zachodnią Wielkopolskę zaczęli zbierać podpisy pod petycją domagającą się bezpośredniego przyłączenia tych ziem do Niemiec, ówczesny właściciel Lewic – Wojciech Haza-Radlitz – sprzeciwił się temu. Wystosował pismo do dowódcy wojsk pruskich w Wielkopolsce – gen. Willigensa – w którym żądał pozostawienia tych ziem, jako rdzennie polskich i zamieszkałych w więk-

szości przez Polaków, przy Wielkim Księstwie Poznańskim. Na początku XX w. do majątku należały również folwarki: Kalsko, Nowy Folwark oraz gorzelnia parowa i młyn wodny.

Lewice, kościół pw. św. Mikołaja

W centrum wsi, na sztucznie usypanych wzniesieniu, stoi **kościół** pw. św. Mikołaja z około 1780 r., zbudowany na miejscu dwóch

poprzednich świątyń drewnianych, gruntownie przebudowany w formach neogotyckich w latach 1842-1849. Mury tego salowego kościoła, z dwoma prostokątnymi kaplicami, tworzącymi rodzaj transeptu mają okładzinę z kamieni polnych. Nawa i prezbiterium nakryte są drewnianym stropem, w części polichromowanym. Nad nawą umieszczone jest okazałe malowidło z wyobrażeniem Chrystusa wśród niewiast i dzieci, zaś nad prezbiterium – postać Boga Ojca, sceny wyobrażające sakramenty oraz postacie ewangelistów. Ołtarze są składane z elementów z XVII i XVIII w. Ołtarz główny, barokowy – z późnorennesansową figurą św. Mikołaja, obrazem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, rokokowym tabernakulum i licznymi figurami drewnianymi. Dwa ołtarze boczne w kaplicach – neoklasycystyczne, z rzeźbami aniołów i świętych z około połowy XIX w. Ambona późnoklasycystyczna z 1825 r., nakryta baldachimem z figurą Chrystusa Dobrego Pasterza. Organy z drugiej połowy XIX w.

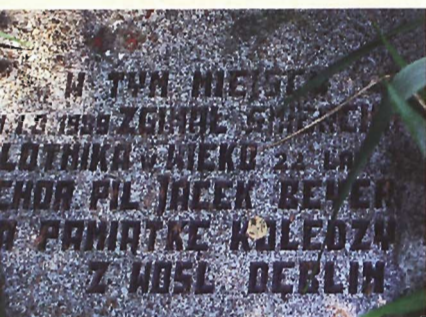
Przy kościele stoi **figura** Najświętszej Marii Panny z 1888 r. przeniesiona tutaj w 2011 r.; pierwotnie stała w parku dworskim, a po 1945 r. w niewielkim ogrodzie przy plebanii. Na cmentarzu przykościelnym jest **nagrobek** rodziny Haza-Radlitz.

W pobliżu kościoła, w północno-wschodniej części wsi, znajdują się pozostałości dawnego zespołu dworsko-folwarcznego z początków XIX w. utrzymanego w stylu romantyczno-krajobrazowym. Na jego terenie stoi dawna **rządcówka** zapewne z końca XVIII w., gruntownie wyremontowana w 1998 r., zwana „nowym dworkiem”, w której obecnie ma swoją siedzibę Leśnictwo Kaliska. Ten jednokondygnacyjny budynek, z użytkowym poddaszem, nakryty jest wysokim dachem naczółkowym. Na zachód od niego rozciąga się podworski **park** krajobrazowy (pow. 4,45 ha), założony na początku XIX w., stosunkowo dobrze utrzymany. Wśród drzew w parku rośnie m.in. okazały buk (obw. 325 cm), jesion wyniosły (obw. 390 cm), lipa drobnolistna (obw. 335 cm) oraz trzy cisy (obw. najokazalszego 150 cm). Jest tam także okaz kwitnącego bluszczu pospolitego.

Park krajobrazowy założony został w pobliżu dziedzińca gospodarczego na początku XIX w. W jego kompozycji wyróżniały się: potok, staw, polany i kopiec widokowy. W końcu XIX w. na terenie parku ustawiono figurę Matki Boskiej Królowej Korony Polskiej, która po wojnie została przeniesiona w pobliże plebanii. Historyczne granie zespołu dworsko-folwarcznego

Lewice, budynek dawnej gorzelni

Lewice, pomnik upamiętniający katastrofę lotniczą

znacznie się zmieniły – część z parkiem i dziedzińcem przyłączono do Nadleśnictwa Bolewice.

Z dawnych zabudowań folwarcznych zachował się m.in. budynek **gorzelni**, zaadaptowany na mieszkania.

W pobliżu leśniczówki, przy drodze za kościołem, stoi **pomnik** upamiętniający podchor. pilota Jacka Beyera, który zginął tutaj 1 sierpnia 1989 r. w katastrofie samolotu wojskowego. Nieco dalej, nad łąką po wschodniej stronie wsi, rośnie pięć olbrzymich **dębów** (obw. 460-750 cm), najokazalszy z nich (wys. 36 m), jest zarazem najgrubszym dębem Pszczewskiego Parku Krajobrazowego.

Przy skrzyżowaniu dróg, obok przystanku PKS, stoi

figura Najświętszego Serca Pana Jezusa z ok. 1879 r. Na cmentarzu przy drodze do Łowynia znajduje się **grób** Wincentego Kramera (ur. 1893 r.) – powstańca wielkopolskiego odznaczonego medalem niepodległości w 1938 r. za zasługi w powstaniu, zamordowanego przez gestapo 10 listopada 1939 r. przy drodze z Mnich do Mechnacza i tam pochowanego. Po wojnie prochy ekshumowano i przeniesiono na **obecne miejsce**.

Na zachodnim **obrzeżu** Lewic znajduje się budynek dawnej stacji **kolejowej** **oraz** wodociągowa **wieża ciśnień**, oba z 1908 r. Na **północ** od wsi rozciąga się malownicza dolina Kamionki. W **lesie** przy **drodce** do **Gralewa**, 2,5 km **na** północ od Lewic, przy **szlaku** **rowerowym** **niebieskim**, rosną dwa dęby (obw. 650 i 520 cm), częściowo o połamanych konarach – chronione jako pomniki przyrody. Obok nich postawiono **głaz-pomnik** (przecięty, o **zeszlifowanej** **powierzchni**, obw. 950 cm) **poświęco-**

ny myśliwym i leśnikom z napisem: *Wierni przyrodzie myśliwi i Leśnicy. Koło Łowieckie Diana w Poznaniu, Borek 2002.* Na głazie z lewej strony napisu umieszczone jest logo Polskiego Związku Łowieckiego.

Okolo 3 km na południowy zachód od Lewic, na śródleśnej polanie, leżą **PIOTRY** – wieś o rozproszonej zabudowie. W XIX w. był tam folwark należący do majątku w Lewicach, który na przełomie XIX i XX w. został rozparcelowany. Do wsi dochodzi z Pszczewa czarny szlak rowerowy nr 10.

Okolo 3 km na północny wschód od Lewic leży **KRZYŻKÓWKO** – wieś powstała prawdopodobnie w XVIII w. W 1837 r. była własnością Żychlińskiego. W późniejszym czasie przeszła w posiadanie Hazów-Radlitzów Niemców z Lewic. W centrum wsi stoi **kapliczka** z początku XIX w. z nową figurą Matki Boskiej Różańcowej z Lourdes z 1945 r. (poprzednią zniszczyli Niemcy w 1939 r.) ufundowaną przez mieszkańców Krzyżkówka w dowód wdzięczności za ocalenie życia. W pobliżu dawnej szkoły rosną dwie pomnikowe **lipy** szerokolistne (obw. 400 i 520 cm).

Przez Lewice przebiegają szlaki: pieszy czerwony nr 4 i rowerowy niebieski nr 12c. W okolicy wsi Krzyżkówko szlak pieszy czerwony nr 4.

- ◆ Przystanek PKS. Gospodarstwo Agroturystyczne Pod Brzozą – Katarzyna i Adam Bujakowie, 64-427 Lewice, Lewice 39, tel. 95 748 16 25, 501 506 924.

LEWICZYNEK (gm. Miedzichowo), śródleśna wieś, położona 9 km na północy wschód od Trzciela, przy drodze Miedzichowo-Międzychód, obok nieczynnej obecnie linii kolejowej Zbąszyń-Trzciel-Międzychód, na wschodnim skraju otuliny Parku.

Lewice, tablica nagrobna powstańca wielkopolskiego

Założona została jako osada olęderska Lewickie Olędry, prawdopodobnie przez Hazów-Radlitzów, na podstawie przywileju z 1732 r. Wieś stanowiła samodzielną parafię protestancką, ponieważ zamieszkiwana była głównie przez ludność tego wyznania. Po II rozbiorze Polski znalazła się pod zaborem pruskim. Do Polski wróciła w 1920 r. w wyniku postanowień traktatu wersalskiego.

W zabudowie wsi, która ma charakter ulicówki prostopadłej do drogi, znajdują się **domy** z XIX w. oraz **ruiny młyna** z ok. 1930 r. Jest tutaj także **dawna kuźnia**, przebudowana na świetlicę wiejską. W gospodarstwie nr 21, na wschodnim skraju wsi, rośnie uszkodzona **lipa** drobnolistna (obw. 400 cm). Na zachodnim skraju wsi, przed drogą, jest stary **cmientarz** ewangelicki (obecnie mocno zaniedbany i zdewastowany), naprzeciwko którego stał niegdyś kościół protestancki, rozebrany w latach 50. XX w. Za drogą znajduje się budynek dawnego dworca kolejowego z 1908 r. W pobliżu toru kolejowego rosną w jednym rzędzie okazałe pomnikowe **dęby** szypułkowe (obw. 400, 310 i 410 cm, ostatni jest już martwy – dojście do drzew: w kierunku Pąchów, przed torem kolejowym w lewo w las).

◆ Najbliższy przystanek PKS jest 4 km na północ, w Lewicach.

LUBIKOWO (gm. Przytoczna), wieś letniskowa, położona 9 km na północny zachód od Pszczewa, w pobliżu północnego brzegu rozległego Jeziora Lubikowskiego, zamykającego północny kraniec rynny jezior pszczewskich. Leży na północnym skraju zachodniej części Parku, 4 km na południe od drogi z Poznania do Gorzowa Wlkp., z którą łączy ją droga lokalna do Goraja.

Dawna posiadłość rycerska, potem biskupów poznańskich, następnie szlachecka. Wzmiankowana **po raz pierwszy w 1295 r.** (*Lubecovo*). W XV-XVI w. należała do Lubiekowskich. W 1837 r. był to **obszar dworski składający się z czterech folwarków i młyna**, należący do Alberta **Węgierskiego** z Dłuska nad Wartą. W latach 1942-1945 przy drodze do Przytocznej **znajdował się hitlerowski obóz** pracy przymusowej dla kilkuset obywateli radzieckich **zatrudnionych w indywidualnych gospodarstwach chłopskich**, a w 1944 r. **przy drodze do Goraja założono obóz** dla około 5 tys. jeńców radzieckich **zatrudnionych przy** budo-

wie fortyfikacji. Duża część jeńców zmarła w wyniku chorób i głodu lub została zamordowana.

W zachodniej części wsi znajduje się duży zespół dawnego **folwarku** z budynkami gospodarczymi z połowy XIX w., m.in. ze spichlerzem. W jego centralnej części stoi **dwór** z drugiej połowy XIX w., parterowy z użytkowym poddaszem i tarasem widokowym w elewacji ogrodowej, obecnie w stanie ruiny. Przy nim widoczne są resztki niewielkiego **parku** (pow. 0,7 ha) z połowy XIX w.

W centralnej części wsi stoi **kaplica** pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny, mieszcząca się w dawnym budynku mieszkalnym, zaadaptowanym w 2001 r. na cele sakralne. Nad północno-wschodnim brzegiem jeziora, 1 km na południe od wsi, jest **ośrodek wypoczynkowy** Lubikowo z polem campingowym i namiotowym, z barem Lubik, kąpieliskiem, plażą, wypożyczalnią sprzętu pływającego oraz zespół domków letniskowych; w pobliżu znajduje się drugi ośrodek wypoczynkowy – Ada.

Około 2,5 km na południe od Lubikowa, 1 km na wschód od Jeziora Lubikowskiego, położony jest dawny folwark, założony w końcu XIX w., należący wówczas do dominium w Lubikowie. Po 1945 r. otrzymał on nazwę Dziubielewo (od niezidentyfikowanego jeziora w tej okolicy). Obecnie znajduje się tutaj duże gospodarstwo agroturystyczne **Folwark Helena** z miejscami noclegowymi, restauracją, salą konferencyjno-bankietową i ośrodkiem jazdy konnej.

Przy drodze asfaltowej do szosy Międzyrzecz–Rokitno, 2 km na południowy zachód od Lubikowa, na północnym brzegu Jeziora Lubikowskiego leży przysiółek **Lubikówko** – dawny folwark z młynem, należący w przeszłości do obszaru dworskiego w Lubikowie. Obecnie znajduje się tutaj duży ośrodek wczasowo-konferencyjny **Folwark Amalia**, z miejscami noclegowymi (domki, apartamenty, pokoje), restauracją, salą konferencyjno-bankietową, kąpieliskiem, plażą i wypożyczalnią sprzętu wodnego. Na jego terenie znajduje się także **baza nurkowa** Coco Dive z Poznania.

W południowo-wschodniej części Jeziora Lubikowskiego położona jest wyspa zwana Konwaliową, stanowiąca **rezerwat przyrody Dąbrowa na Wyspie**. Obok wyspy wrzyna się w jezioro wąski półwysep ze wzniesieniem zwanym **Górą Czarownic** (78 m n.p.m.).

Podobno w noc świętojańską na Górze Czarownic zbierają się wiedźmy z całej okolicy na całonocną ucztę, połączoną z tańcami i różnymi zabawami diabelskimi. Z daleka słychać ich śmiechy, podobne do rżenia koni. Palą ogniska i z wyciem przelatują nad nimi na miotłach. W święcie bierze udział sam Lucyfer, książę diabłów, i o północy prawi czarownicom kazania. Ma on honorowe miejsce na wzniesieniu od strony jeziora zwane Amboną Diabłów.

Przez wieś przebiegają szlaki: pieszy zielony nr 1 oraz rowe: żółty nr 5, zielony nr 7, czerwony nr 8 i czerwony nr 12b.

- ◆ Przystanek PKS. Ośrodek czasowo-konferencyjny Folwark Amalia, 66-340 Przytoczna Lubikówko 5, tel. 603 83 84 07. Ośrodek Wypoczynkowy, Lubikowo, tel. 603 17 46 70. Ośrodek Wypoczynkowy Ada, Lubikowo 16, tel. 601 82 97 65 (szkoła nurkowania, wypożyczalnia sprzętu). Gospodarstwo Agroturystyczne Folwark Helena, Dziubielewo 1, tel. 609 09 65 34, 691 88 37 57.

LUTOL MOKRY (gm. Trzciel), wieś letniskowa, położona 7 km na południe od Trzciela, nad jeziorem Lutol w rozwidleniu drogi lokalnej z Trzciela do Dąbrówki Wlkp. i Zbąszynia. Leży w południowej części otuliny Parku.

Dawna własność rycerska wzmiankowana po raz pierwszy w 1231 r. (*Lutole Madidum*), później własność klasztorów cysterskich w Obrze, a następnie w Paradyżu (Gościkowie). Od XVI w. wchodziła w skład dóbr królewskich starostwa w Międzyrzeczu, skonfiskowana przez króla pruskiego po II rozbiórze Polski. W 1837 r. jej właścicielem był Schwarzenau z Dąbrówki Wlkp.

W centrum wsi stoi **kościół** pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny, zbudowany w latach 1989-1993, z dwiema kolumnami podpierającymi fasadę, nad którą jest wieża przykryta czterospadowym dachem. Przy kościele znajduje się nowa **dzwonnica** o drewnianej konstrukcji, wzorowana na dawnej. Zabytkowe **kapliczki** stoją: przy domu nr 7 (z około 1910 r.), przy domu nr 31 i 36 (z końca XIX w.) i na cmentarzu (z lat 1910-1920). Na południowym skraju wsi, w rozwidle-

niu dróg, jest niewielkie Jezioro Chruśne, nad którym zorganizowano **kąpielisko**. Przy jeziorze Lutol jest **pole biwakowe**.

- ◆ Przystanek PKS. Gospodarstwo Agroturystyczne Biały Domek – Maria i Hubert Golek, 66-320 Trzciel, Lutol Mokry 15, tel. 95 743 13 46.

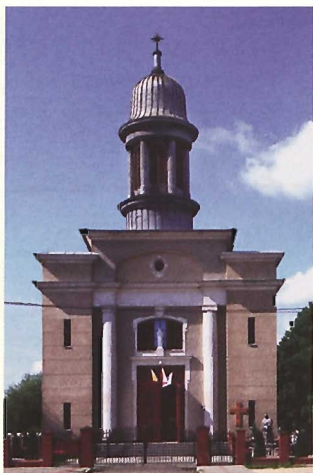

Lutol Mokry, kościół pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny

ŁOWYŃ (gm. Międzychód), duża wieś położona 9 km na wschód od Pszczewa nad Jezioro Łowyńskim, przy drodze Międzychód–Miedzichowo i lokalnej do Pszczewa, w otulinie Parku.

Wieś założona została w 1407 r. (*Lovyn*). Wchodziła w skład dóbr pszczewskich, stanowiących własność biskupów poznańskich. W 1710 r. na skutek zarazy wieś wyludniła się całkowicie, jednak wkrótce potem w 1729 r. była ponownie zasiedlona. Po II rozbiórze Polski tutejsze dobra biskupie zostały skonfiskowane przez króla pruskiego i sprzedane księciu generałowi Hohenlohe-Ingelfingerowi. W połowie XIX w. Łowyń ponownie był własnością rządu pruskiego. W tym czasie powstał tu folwark. W 1908 r., 2 km na wschód od wsi, wybudowano jednotorową linię kolejową Międzychód–Zbąszyń (obecnie nieczynną). Po traktacie wersalskim Łowyń powrócił do Macierzy. W 1924 r. erygowano tu parafię. W 1944 r. między Łowyńiem, a Głazewem Niemcy założyli obóz jeniecki, w którym przebywali Francuzi i Włosi. W latach 1934-1975 Łowyń był siedzibą gminy. W 1989 r. na miejscu fermy drobiu, przy drodze do Miedzichowa powstała tutaj fabryka mebli tapicerowanych Christianapol, zatrudniająca obecnie ponad 1000 pracowników.

We wsi, w bezpośrednim sąsiedztwie jeziora, stoi **kościół** pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, salowy, o neoklasycystycznej formie architektonicznej, zbudowany w latach 1925-1927 według projektu poznańskiego architekta Mariana Andrzejewskiego. Frontowy korpus kościoła zwieńczony jest walcową wieżą-dzwonnica z latarnią i dzwonowatym heł-

Łowyn, kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny

mem ze sterczyną. Na wieży pierwotnie był duży dzwon Św. Józef z 1929 r., w 1940 r. zdjęty przez Niemców i przetopiony na broń. Obecnie wisi tu dzwon z 1925 r., przeniesiony w 1945 r. z kościoła protestanckiego z Lewiczynka. Wnętrze nawy przykryte jest drewnianym stropem z polichromią o motywach kasetonowych ze sceną Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny. Nad prezbiterium jest półkoliste sklepienie z polichromią o motywach kasetonowych i gołębicą Ducha Świętego z promieniami. Po-

lichromie, wykonane w 1945 r. przez miejscowego artystę ludowego Józefa Padego, zostały odnowione w 1981 r. W prezbiterium, nad ołtarzem głównym, umieszczony jest duży półkolisty witraż z 1929 r., przedstawiający św. Józefa Oblubieńca Najświętszej Marii Panny. Ołtarz boczny (pierwotnie główny) udekorowany m.in. godłem Polski i Litwy (Orzeł i Pogoń), wykonany w XIX w., podarowany został w 1900 r. przez parafię pszczewską kaplicy Matki Boskiej Częstochowskiej, która tu stała (w zaadaptowanej na ten cel sali) przed wybudowania obecnej świątyni. Wewnątrz tronu ołtarzowego znajduje się przestrzelona w 1919 r. przez jednego z żołnierzy Grenzschtzu (podczas opuszczania Łowynia) Pasyjka, która pierwotnie umieszczona była na krzyżu stojącym przy ul. Międzychodzkiej, na tzw. wzgórzu wiatracznym.

W kruchcie kościoła parafialnego 15 sierpnia 2002 r. (w 75-lecie wybudowania świątyni) odsłonięto czarną **tablicę** kamienną ku czci powstańców wielkopolskich, żołnierzy walczących o wolność i niepodległość oraz trzech tutejszych proboszczów zamęczonych w obozie hitlerowskim w Dachau. Zdobia ją: orzeł w koronie, krzyż i herb Łowynia oraz napis *Bóg – Honor – Ojczyzna*. W 2004 r., w 85. rocznicę powstania wielkopolskiego, w kruchcie umieszczono drugą **tablicę**, dekorowaną wizerunkami polskiego orla oraz krzyży powstańczego i orderu Virtu-

ti Militari. Wypisano na niej nazwiska 13 uczestników powstania z Łowynia.

Przed wejściem do kościoła stoi kamienny pomnik bł. Jana Pawła II wręczającego dziewczynce Pismo Święte (postacie w otoczeniu dwóch orłów), dłuta artysty rzeźbiarza Andrzeja Antowskiego, ufundowany z okazji 30-lecia wyboru kardynała Karola Wojtyły na papieża (1978-2008), uroczystie odsłonięty w 2010 r. Po północnej stronie świątyni znajduje się **kapliczka-grota** z figurą Matki Boskiej Solidarności Rolników Indywidualnych, wykonaną przez Józefa Padego zapewne w 1946 r., ustawioną tu w 1981 r. Przy kościele jest **plebania** z 1870 r., która pierwotnie służyła jako dom mieszkalny dla dzierżawcy-ekonomicznych dóbr kościelnych. Przy plebani znajduje się **ogród proboszczowski**, a w nim **pomnik** Tadeusza Kościuszki, wyrzeźbiony przez Józefa Padego w 1935 r., odsłonięty w tym miejscu 1 czerwca 1945 r. Zapewne jest to pierwszy pomnik postawiony w Polsce po II wojnie światowej. Przy pomniku różnorodne kwiaty posadzone są w kształcie krzyża walecznego Virtuti Militari. Ponadto jest tu **kapliczka** z figurą Najświętszego Serca Pana Jezusa z 1967 r. oraz drewniana **rzeźba** św. Stanisława z 2009 r.

W centrum wsi, przy ul. Gminnej, stoi **kapliczka** Matki Boskiej z Lourdes z początku XX w., zburzona w czasie II wojny światowej, odbudowana w 1945 r. Przy skrzyżowaniu dróg stoi **kapliczka** Najświętszego Serca Pana Jezusa z okresu powojennego. Na posesji leśnej przy ul. Okrężnej 3 jest **kapliczka** Matki Boskiej z Lourdes, zbudowana z kamieni polnych w 1978 r. Ponadto we wsi stoi kilka krzyży przydrożnych, m.in. na północnym jej skraju, na tzw. wzgórzu wiatracznym (przy ul. Międzychodzkiej), gdzie znajdowało się cmentarzysko z XIX w. (czasy wielkiej epidemii), a później postawiono tam wiatrak-koźlak z przełomu XVIII i XIX w. sprowadzony z Pniew (czynny był do 1939 r.), który w latach 80. XX w. uległ zniszczeniu.

Łowyn, tablica w kruchcie kościoła ku czci powstańców wielkopolskich

Przy drodze do Pszczewa znajduje się **cmentarz parafialny** założony w 1881 r., powiększony w 1950 r., z kaplicą cmentarna zbudowaną w latach 1993-1994. W jego zachodniej części, przy kępie krzewów, jest **grób** szer. Łukasza Kulika z Pakosławia – powstańca wielkopolskiego, rannego w styczniu 1919 r. podczas walk powstańczych i zamordowanego przez Niemców na tutejszej stacji kolejowej w czasie działań powstańczych. Betonowy pomnik z 1924 r. został zniszczony w 1940 r. przez Niemców. Po wojnie postawiono nowy, który w 1996 r. zastąpiono płytą kamienną i nagrobkiem z czarnego granitu dekorowanym wizerunkiem orła w koronie i karabinu skrzyżowanego z szablą; pomnik poświęcony został 17 stycznia 1996 r.

We wsi jest **Dom Kultury** zbudowany w 1975 r. i nowa **szkoła** z 1985 r., rozbudowana w 1989 r., obecnie Zespół Szkół, od 2006 r. noszący imię bł. Jana Pawła II.

Nad Jeziorem Łowyńskim urządzono **kąpielisko** i pole biwakowe, a w sąsiedztwie, w Księżym Lesie, jest stała **baza obozowa** Komendy Hufca ZHP Poznań-Jeżyce.

Około 2 km na południe od wsi, obok drogi leśnej w kierunku Piotrów (i Zachodzka), pośród lasu sosnowego, stoi stara **kapliczka** zbudowana z cegły, z nową figurą z 1997 r. Matki Bożej Fatimskiej. Niegdyś były tu zabudowania osady olęderskiej, zwanej **Pachami Górnymi**, zasiedlonej po 1743 r., po której dziś nie ma prawie żadnego śladu. Zapomniana przez lata kapliczka (obecnie pw. Matki Bożej Leśnej z Fatimy), w której pierwotnie też stała figura Matki Boskiej, została w 1997 r. odrestaurowana. Posadzono świerki i jałowce, a całość otoczono pięknym, leśnym parkanem.

Przez wieś przebiegają szlaki piesze żółty nr 5 i nr 6 oraz rowerowe czerwony nr 2 i niebieski nr 12c.

- ◆ Przystanek PKS. Gospodarstwa agroturystyczne: Dom na Skraju Wsi – Maria i Ireneusz Semko, 64-426 Łowyń, ul. Międzychodzka 17, tel. 95 748 19 28, 607 74 97 59; Agrodomek – Elżbieta i Tadeusz Wojkowscy, ul. Słoneczna 50, tel. 95 748 50 25, 785 63 39 79, 785 63 39 89.

MIEDZICHOWO, duża wieś gminna, położona 6 km na wschód od Trzciela nad Czarną Wodą (prawym dopływem Obry), przy drogach Poznań-Świecko i do Międzychodu, na skraju lasów łomnickich i otuliny Parku.

W XVII w. istniał tutaj Koperny Młyn – kuźnica żelaza i miedzi (stąd dzisiejsza nazwa wsi), przy której w XVIII w. powstał ośrodek administracyjny dla okolicznych wsi olęderskich. Po II rozbiórce Polski Miedzichowo znalazło się pod panowaniem pruskim. Po 1807 r. gmina Miedzichowo wchodziła w skład Księstwa Warszawskiego. Do Polski wróciło w 1920 r. w wyniku traktatu wersalskiego.

W centrum wsi stoi poewangelicki **kościół** pw. św. Stanisława Biskupa Męczennika, wybudowany w 1907 r., o skromnych cechach historyzujących. Korpus kościoła nakryty jest wysokim dwuspadowym dachem mansardowym z oknami powiekowymi w dolnych i górnych połaciach. Przy nawie bocznej znajduje się kwadratowa, siedmiokondygnacyjna wieża, której dwie ostatniej kondygnacje przykryte są wysokim, dwuspadowym dachem mansardowym. Wewnątrz świątyni jest pseudosklepienie kolebkowe, a ponad ołtarzem głównym witraż z 1975 r. z wizerunkiem patrona kościoła (proj. Zygmunt Kośmicki). W nawie bocznej ołtarz z obrazem Matki Boskiej Częstochowskiej, namalowany przez jednego z więźniów w obozie w Dachau, przywieziony tutaj w 1946 r. przez pierwszego proboszcza parafii ks. St. Tischera. Przy kościele znajdują się **grota** maryjna oraz dawna pastorówka z 1907 r., obecnie **plebania**, połączona ze świątynią łącznikiem. Przed plebanią stoi nowsza **figura** Najświętszego Serca Jezusowego.

Naprzeciwko obecnej świątyni stał kościół „polski” (katolicki), zbudowa-

Miedzichowo, Kościół pw. św. Stanisława Biskupa Męczennika

Miedzichowo, remiza Ochotniczej Straży Pożarnej

ny z drewna w 1927 r., który w 1942 r. został rozebrany przez Niemców. Dziś stoi tam budynek Urzędu Gminy, a obok niego **remiza** strażacka. Nad wjazdem do niej postawiono w 1978 r. (na 50-lecie Ochotniczej Straży Pożarnej) **pompę strażacką** – dwucylindrową sikawkę o napędzie ręcznym, umieszczoną na podwoziu czterokołowym o pociągu konnym.

Przy ul. Zbąszyńskiej, nad stawem młyńskim na Czarnej Wodzie, stoi dawny **młyn** gospodarczy z 1902 r. (na miejscu starszego z drugiej połowy XIX w., zbudowanego z muru pruskiego), wzniesiony na planie kwadratu, trzykondygnacyjny, nakryty niskim dwuspadowym dachem. Do 1961 r. napędzany był turbiną wodną, a później silnikiem elektrycznym. W jego sąsiedztwie usytuowana jest dawna **młynarzówka** z połowy XIX w., parterowa, z użytkowym poddaszem, nakryta wysokim dachem mansardowym z naczólkami, z wystawką frontową nakrytą osobnym daszkiem dwuspadowym. Przy młynarzówce jest niewielka **elektrownia wodna** o mocy 20 kW uruchomiona w 1998 r.

Na wschodnim skraju wsi znajduje się **Zespół Szkół** (podstawowa i gimnazjum), którego budynek został gruntownie zmodernizowany w latach 1999-2001. Przy szkole leży **głaz z tablicą** ku czci powstańców wielkopolskich walczących o Miedzichowo, odsłonięty w 80. rocznicę wybuchu powstania w 1998 r. (szkole podstawowej nadano wówczas ich imię). Na dziedzińcu szkolnym, przy sali gimnastycznej, rośnie okazały (obw. 360 cm) **kasztanowiec** biały. Wśród zabudowań wsi są **domy** szachulcowe i murowane z połowy XIX w. i początku XX w. W pobliżu, nad Czarną Wodą, rozciągają się plantacje wikliny.

Miedzichowo, zabudowa wsi

We wsi działają Stowarzyszenie Lokalna Grupa Rybacka Obra-Warta oraz Stowarzyszenie Miedzichowo – Bezpieczna Gmina.

Z wsią związany jest ks. kardynał Zenon Grocholewski, którego rodzina po wojnie osiadła w Miedzichowie. Jego ojciec prowadził sklep mieszczący się w budynku stojącym w sąsiedztwie Urzędu Gminy.

Ksiądz Zenon Grocholewski (ur. 1939 r.) ukończył Arcybiskupie Seminarium Duchowne w Poznaniu w 1963 r., przyjmując święcenia kapłańskie z rąk abpa Antoniego Baraniaka (1904-1977). Był absolwentem, wykładowcą i pracownikiem naukowym Papieskiego Uniwersytetu Gregoriańskiego w Rzymie. Sakrę biskupią otrzymał w 1982 r. z rąk bł. Jana Pawła II, który w 2001 r. wyniósł go do godności kardynała diakona. Od 1991 r. pracownik Kurii Rzymskiej, członek Kongregacji Biskupów, prezes Papieskiego Dzieła Powołań Kapłańskich oraz Parlamentarnej Komisji Interdykastrialnej do Odpowiedniej Dystrybucji Księży w Świecie, członek Kongregacji Doktryny Wiary, członek Rady Specjalnej dla Oceanii Sekretariatu Generalnego Synodu Biskupów, Wielki Kanclerz Papieskiego Uniwersytetu Gregoriańskiego, Wielki Kanclerz Papieskiego Instytutu Archeologii Chrześcijańskiej, Wielki Kanclerz Papieskiego Instytutu Studiów Arabskich i Islamistyki oraz patron Papieskiego Wyższego Instytutu Łaciny. Jeden z najwybitniejszych na świecie znawców prawa kanonicznego.

Miedzichowo, głaz z tablicą ku czci powstańców wielkopolskich

- ◆ Przystanek PKS. Urząd Gminy, 64-364 Miedzichowo, ul. Poznańska 12, tel. 61 441 02 40, faks 61 441 02 50.

MIĘDZYRZECZ – miasto powiatowe w województwie lubuskim (ponad 18,5 tys. mieszkańców), położone w Bruździe Zbąszyńskiej, przy ujściu Paklicy do Obry (stąd jego nazwa, od położenia między rzekami), na zachodnim krańcu Wielkopolski, w pobliżu strefy ochronnej Parku. Węzeł drogowy (droga Gorzów Wlkp.–Zielona Góra oraz do Sulęcina i Trzciela), linia kolejowa Zbąszynek–Gorzów Wlkp. Ośrodek przemysłu materiałów budowlanych i rolno-spożywczego.

Jedno z najstarszych miast w Polsce. W drugiej połowie IX w. przy ujściu rzeki Paklicy do Obry (a więc *między rzekami*) zo-

stał zbudowany drewniany gródek obronny. Od drugiej połowy IX w. i w końcu X w. istniał już tutaj duży gród obronny, będący ważnym ogniwem w systemie obronnym zachodnich rubieży ziem polskich. Pierwsza wzmianka z 1005 r. (*Mezerici*) dotyczy klasztoru Benedyktynów, założonego z fundacji Bolesława Chrobrego zimą 1001/1002 r., najprawdopodobniej na terenie obecnej wsi Święty Wojciech (2 km na zachód od miasta); była to jedna z najstarszych fundacji klasztornych w Polsce. Z klasztorem międzyrzeckim związana jest legenda o pięciu braciach męczennikach: Benedyckie, Janie, Mateuszu, Izaaku i Krystynie²³. W 1005 r. Międzyrzecz znalazł się na trasie wyprawy Henryka II²³ na Polskę. Po 1034 r. konwent został przeniesiony najpierw do Gniezna, a następnie przez Kazimierza Odnowiciela do Kazimierza Biskupiego koło Konina, który przejął kult męczenników. Pod koniec XI w. gród został zdobyty przez Pomorzan, ale już w 1094 r. Bolesław Krzywousty przywrócił go Polsce. W tym czasie przy grodzie znajdowała się osada rzemieślniczo-handlowa, która przed 1248 r. otrzymała prawa miejskie. Pierwsza taka osada znajdowała się już w IX w. nad Paklicą w miejscu dzisiejszej ul. Garncarskiej, potem rozrosła się i objęła teren wokół ulic położonych w sąsiedztwie Rynku. Przemysł I w XIII w. założył tutaj kasztelaninę, wzmiankowaną od 1232 r. Na środku Rynku już w XIII w. stał drewniany ratusz. Później miasto było pod panowaniem Brandenburczyków i Piastów śląskich²⁴. W połowie XIV w. Kazimierz Wielki na miejscu drewnianego grodu zbudował mury zamek, a w końcu XIV w. miasto zostało otoczone murami obronnymi z czterema bramami i głęboką fosą.

W XIII i XIV w. w Międzyrzeczu osiedlali się osadnicy z Niemiec. W XIV w. osiedlili się tu także Żydzi, którzy przybyli z Niemiec. Częste wojny i napady przygraniczne niszczyły miasto. Odzyskane przez Władysława Łokietka w 1326 r. pozostało w granicach Polski do 1793 r. W 1426 r. Międzyrzecz odwiedził król Władysław Jagiełło i na rynku miejskim odebrał od mieszczan przysięgę wierności. W 1474 r. wojska króla węgierskiego Macieja Korwina²⁵ oraz księcia śląskiego Jana II Szalonego²⁶ z Żagania zajęły Międzyrzecz i całkowicie spaliły. W 1485 r. Kazimierz Jagiellończyk nadał miastu prawo magdeburskie. Rok ten zapoczątkował okres pomyślnego rozwoju. Dzięki położeniu na ruchliwym trakcie handlowym z Poznania do Frankfurtu, Międzyrzecz był ważnym ośrodkiem han-

dlu i rzemiosła, zwłaszcza sukiennictwa. Od końca XV w. do połowy XIX w. sukiennicy byli znani z produkcji wysokiej jakości materiałów, które wysyłano przeważnie do Rosji. W mieście działały również inne cechy rzemieślnicze, m.in.: kuśnierzy, krawców, szewców, piekarzy.

W 1520 r., podczas wojny prowadzonej przez Polskę z Krzyżakami, wojska niemieckie, idące na pomoc zakonowi, po oblężeniu i ostrzale z armat zdobyły i zrujnowały miasto i zamek. W 1574 r. witano tu uroczyście króla Henryka Walezego, który podążał z Francji, aby objąć tron Polski. W latach 1657-1658 podczas wojny polsko-szwedzkiej w Międzyrzeczu kwaterowały wojska pod wodzą Stefana Czarnieckiego²⁷, który stąd wyruszył z odsieczą do Danii. W czasie wojny północnej 1700-1721 przez Międzyrzecz przechodziły często obce wojska: saskie, szwedzkie i rosyjskie. W wyniku dokonywanych przez nie kontrybucji i rabunków mieszkańcy zostali doprowadzeni do skrajnego ubóstwa. W tym czasie w Międzyrzeczu przebywali: król Polski i elektor Saksonii August II Mocny (w latach 1710, 1712 i 1715), król Szwecji Karol XII²⁸ (w 1705 r.) i car Rosji Piotr I Wielki²⁹ (w 1711 r.). W 1793 r. Międzyrzecz przeszedł pod panowanie pruskie, stając się siedzibą nowo utworzonego powiatu. W tym samym roku miasto odwiedził król Prus Fryderyk Wilhelm II³⁰. Po klęsce Prus w wojnie z Francją i po zajęciu Berlina cesarz Napoleon I Bonaparte w drodze do Warszawy zatrzymał się 26 listopada 1806 r. w Międzyrzeczu w kamienicy kupca Johanna Jacoba Volncera przy rynku. W latach 1807-1815 Międzyrzecz wchodził w skład utworzonego przez Napoleona z części ziem zaboru pruskiego Księstwa Warszawskiego. Po upadku Napoleona i po kongresie wiedeńskim w 1815 r. nastąpiła likwidacja Księstwa Warszawskiego i Międzyrzecz ponownie znalazł się pod panowaniem pruskim.

W latach 30. XIX w. nastąpiła rozbudowa miasta. W miejsce wielu drewnianych domków powstały murowane kamienice. Miasto liczyło ponad 4,5 tys. mieszkańców. Większość stanowili Niemcy, którzy w połowie stulecia usilnie zabiegali o przyłączenie do Brandenburgii. W 1833 r. powstała Pierwsza Królewska Szkoła Realna na ziemiach Wielkiego Księstwa Poznańskiego; w 1839 r. otrzymała nowy budynek, a w 1868 r. została przekształcona w gimnazjum. W połowie XIX w. Międzyrzecz przeżywał stagnację, przejawiającą się niskim przyrostem naturalnym i słabym rozwojem gospodarki. Największym

problemem było zachwianie koniunktury na rynku sukienicznym. Ponadto miasta nie omijały pożary, które zniszczyły sporą część jego zabudowy. Odbudowa zasadniczo zmieniła wygląd Międzyrzecza – domy drewniane zastąpiono murowanymi. Wybudowano kościół ewangelicki, przeprowadzono remont ratusza, utworzono park miejski. Międzyrzecz rozwijał się jako centrum rozległego powiatu, był siedzibą landrata, lekarza powiatowego i chirurga, od 1879 r. zlokalizowano w nim sąd ziemski. W drugiej połowie XIX w. stał się miastem szkół, nauczycieli i młodzieży szkolnej, nastąpiła poprawa sytuacji ekonomicznej w związku z budową w latach 1853-1863 dróg do: Międzychodu, Frankfurtu nad Odrą, Skwierzyny, Zbąszynia i Świebodzina.

W 1885 r. otwarto stację i linię kolejową z Międzyrzecza do Zbąszynia. Następnie uruchomiono linie do: Międzychodu (1887 r.), Rzepina (1892 r.), Gorzowa (w 1896 r.) i Toporowa (w 1909 r.). W 1899 r. przeprowadzono elektryfikację miasta. W 1904 r. zbudowano szpital psychiatryczny w Obrzycach na obrzeżach Międzyrzecza, a w 1909 r. Szpital Powiatowy w Międzyrzeczu. W 1914 r. zbudowano szkołę podstawową (obecnie budynek Liceum Ogólnokształcącego i Gimnazjum Nr 1). W 1916 r. ukończono budowę wieży ciśnień.

W latach 20. XX w. obszar miasta został powiększony, w 1923 r. przyłączono do niego wieś Winnicę oraz Małe Osiedle (obecnie Osiedle Reymonta), a w 1928 r. folwark Zamek Międzyrzecz i Obrzyce. W okresie międzywojennym Niemcy zbudowali na południowy zachód od miasta potężne fortyfikacje Międzyrzeckiego Rejonu Umocnionego³¹. Od września 1939 r. istniał tutaj obóz dla internowanych, a później (do końca 1940 r.) dla uciekinierów z przymusowych robót w Niemczech. W 1941 r. założono obóz dla kilkuset Rosjan. W zakładzie dla psychicznie chorych w pobliskich Obrzycach niemiecka służba medyczna w latach II wojny światowej realizowała akcję eutanazji. Między Międzyrzeczem a Pszczewem znajdował się obóz szkoleniowy organizacji Hitlerjugend³².

W granice Polski Międzyrzecz wrócił 30 stycznia 1945 r. po przełamaniu fortyfikacji Międzyrzeckiego Rejonu Umocnionego. Już w marcu 1945 r. w mieście zaczęto organizować polską administrację. 23 marca 1945 r. powołano Zarząd Miejski, a pierwszym burmistrzem został Franciszek Figaniak ze Zbąszynia. Współczesny herb miasta przedstawia w błękitnym

polu tarczy herbowej cztery wieże i w bramie orla wielkopolskiego. Wieże i brama nakryte zostały dachami w kolorze stalowym. Na dachu bramy umieszczono złote chorągiewki.

W centrum Międzyrzecza zachowało się bez większych zmian rozplanowanie miasta średniowiecznego z reliktnymi wcześniejszej osady przygodowej w rejonie ul. Garncarskiej. Ośrodkiem miasta jest trapezowaty Rynek, pośrodku którego wznosi się murowany **ratusz** zbudowany w 1581 r. w miejscu starszego, drewnianego. Niszczony pożarami w latach 1666 i 1731 był odbudowywany. Po ponownym pożarze w 1827 r. odbudowany został w obecnej postaci. Klasycystyczny, z pozostałościami barokowymi. Nad korpusem, pośrodku, kwadratowa wieża zwieńczona neogotyckim smukłym hełmem z prześwitami, z zachowanym nad nim orłem polskim z gwiazdą napoleońską, który przetrwał okres zaborów i okupacji niemieckiej. Ratusz, poddany całkowitej restauracji w latach 1991-1995, jest siedzibą władz miejskich. W 1997 r. odsłonięto na nim **tablicę** upamiętniającą 750-lecie nadania praw miejskich.

W północnej pierzei Rynku stoi późnoklasycystyczny **kościół** poewangelicki pw. św. Wojciecha z 1834 r. (proj. arch. Karl Friedrich Schinkel). Jednonawowy, z dwukondygnacyjną fasadą trójosiową, zwieńczoną trójkątnym naczółkiem i wieżą z obeliskowym hełmem z krzyżem. We wnętrzu empory wsparte na kolumnach. W ołtarzu głównym umieszczony jest obraz z 1835 r. przedstawiający Chrystusa i czterech ewangelistów. Na frontowej ścianie kościoła wisi **tablica** z 1990 r. upamiętniająca 50. rocznicę masowej zsyłki Polaków na Sybir. Po obu stronach kościoła stoją dawne domy gminy ewangelickiej.

Na południowy wschód od Rynku znajduje się gotycki **kościół farny** pw. św. Jana Chrzciciela, zbudowany w latach 1474-1479, później przebudowywany, z bogato dekorowanymi szczytami i drewnianą wieżą z 1835 r. Trójnawowe,

Międzyrzecz, ratusz i kościół
pw. św. Wojciecha

halowe wnętrze posiada efektowne, nowoczesne wyposażenie z lat 1962-1964 (m.in. polichromia o tematyce milenijnej i współczesne rzeźby w ołtarzach) z częściowym wykorzystaniem elementów zabytkowych. W ołtarzu bocznym przechowywane są **relikwie** św. Pierwszych Męczenników Polski, sprowadzone do kościoła w roku milenijnym w 1966 r. z Kazimierza Biskupiego. Nawy nakryte są sklepieniem gwiazdzystym, prezbiterium – sklepieniem kolebkowym z lunetami. W prezbiterium są malowidła z XVI w. odkryte pod tynkiem podczas prac renowacyjnych.

Na zachód od Rynku, przy ujściu Paklicy do Obry, w miejscu pierwotnego grodu obronnego, stoją **ruiny zamku** królewskiego z około połowy XIV w., zbudowanego za czasów Kazimierza Wielkiego. Do czasu potopu szwedzkiego był on siedzibą kasztelana i starosty. Była to gotycka budowla ceglana, założona na planie wieloboku, otoczona fosą. Wjazd do zamku prowadził od wschodniej strony, główny budynek mieszkalny posadowiony był przy zachodnim boku, a nad całością dominowała wieża, która została rozebrana podczas XVI-wiecznej modernizacji. Po zniszczeniach w 1474 r. przez wojska węgiersko-śląskie i w 1520 r. przez wojska niemieckie ciągnące na pomoc Krzyżakom każdorazowo był odbudowywany. W 1564 r. wzmocniony został dwoma bastejami (grubość murów sięgała 3,5 m); jednocześnie dobudowano renesansowy budynek mieszkalny. W czasie najazdu szwedzkiego w 1655 r. zamek został ponownie zniszczony i popadł w ruinę. W latach 1954-1964 przeprowadzono prace konserwatorskie mające na celu zabezpieczenie

ruin zamku, z którego zachowały się: mury obwodowe, dwie basteje na planie koła, przesklepione pozornymi kopułami, flankujące bramę ze śladami mostu zwodzonego, dwukondygnacyjny budynek gotycki, nakryty dachem namiotowym i piwnice budynku renesansowego z tarasem nad partią przyziemia. Całość otoczona jest fosą i wczesnośredniowiecznym wałem obro-

Międzyrzecz, kościół farny
pw. św. Jana Chrzciciela

nym, a wejście na teren zamku prowadzi przez arkadę bramną poprzedzoną drewnianym mostem nad fosą.

Z zamkiem międzyrzeckim związane są legendy o upiorze – bezgłowej zjawie męża ubranego w ciemne powłóczyste szaty. Być może jest to duch cześnika Wojysława, który walczył u boku Bolesława Krzywoustego pod Międzyrzeczem, został ciężko ranny w głowę i przeżył dzięki trepanacji czaszki.

Obok ruin zamku wznosi się dawna barokowa **rezydencja starostów** międzyrzeckich z 1719 r., połączona w pierwszej połowie XIX w. z sąsiadującą oficyną.

Starostami międzyrzeckimi byli m.in. kanclerz Jan Zamoyski (1542-1655) herbu Jelita i hetman Stanisław Żółkiewski (1547-1620) herbu Lubicz; ostatnim starostą był Antoni Barnaba Jabłonowski (1732-1799) herbu Prus III.

Od 1949 r. w rezydencji mieści się powstałe w 1946 r. muzeum z ekspozycją archeologiczną, historyczną i etnograficzną. Na szczególną uwagę zasługuje jedna z największych w Polsce kolekcji portretów trumiennych, tablic herbowych i inskrypcyjnych miejscowych rodów szlacheckich z XVII i XVIII w.

Portret trumienny – zjawisko wyjątkowe w sztuce europejskiej – to realistyczna podobizna osoby zmarłej, jeden z elementów tzw. łoża boleści (*castrum doloris*), upamiętniających doczesny wygląd zmarłego. Występuje w malarstwie barokowym wyłącznie na obszarze dawnej Rzeczypospolitej. Polskie portrety trumienne malowano na blasze, najczęściej cynowej. Malarstwo to zaczęło rozwijać się w drugiej połowie XVI w., najbardziej popularne było w XVII i XVIII w. wśród szlachty. Portret trumienny był najważniejszym elementem dekoracji pogrzebowej. Kształt portretu dostosowany był do boku

Międzyrzecz, zamek

trumny. Obraz bowiem podczas uroczystości pogrzebowych mocowano do trumny od strony głowy zmarłego (uważano, że „brał on udział” w uroczystości). Po przeciwległej stronie mocowano epitafium, a po bokach stawiano tarcze herbowe. Po zakończeniu uroczystości portrety trumiennne, podobnie jak tarcze herbowe i inskrypcyjne, często wieszano na ścianie kościoła, którego zmarły był dobrodziejem. Największą kolekcję portretów trumiennych posiada Muzeum w Międzyrzeczu. Portrety stanowią część wystawy stałej.

W holu muzeum umieszczono w 1996 r. **tablicę** upamiętniającą Alfa Kowalskiego (1914-1993) – organizatora i kustosza tutejszej placówki w latach 1946-1985. Drugą **tablicę** jemu poświęconą umieszczono w 2007 r. na szczytowej zewnętrznej ścianie oficyny, w 60. rocznicę powstania tutejszego Oddziału PTK-PTTK, którego Alf Kowalski był współorganizatorem; był też pierwszym społecznym opiekunem zabytków. Na dziedzińcu muzealnym rośnie **lipa** szerokolistna (obw. 370 cm) – pomnik przyrody – oraz stoją drewniane **rzeźby** Pierwszych Męczenników Polski. Przy wejściu na teren zamkowy wznosi się **dom bramny**, odtworzony w 1974 r. zgodnie z przekazami z XIX w. Po zachodniej stronie muzeum i zamku rozciąga się **park** krajobrazowy, założony w XVIII-XIX w. (pow. 5,85 ha), z okazałym starodrzewem i niewielkim stawem. Całość tworzy zespół muzealny, uznany za Pomnik Kultury Tyśiąclecia Państwa Polskiego, o czym informuje **tablica** pamiątkowa umieszczona na wielkim głazie znajdującym się tuż

przed zamkiem. W parku przy pomniku rośnie okazała wierzba płacząca (obw. u podstawy 507 cm).

Co roku przy Muzeum odbywa się jarmark, turniej rycerski oraz widowisko *Obłężenie zamku* nawiązujące do wydarzeń z 1474 r., czyli napaści króla węgierskiego Macieja Korwina. Jednym z organizatorów jest Bractwo Rycerzy Ziemi Międzyrzeckiej.

Międzyrzecz, wystawa portretów trumiennych w muzeum

Nieco z boku, przy ul. Zamkowej, na skraju parku przyzamkowego, stoi dawna **karczma** dworska z XVIII w., przebudowana w XIX i XX w. Na prawym brzegu Obry znajdują się pozostałości obszernego **folwarku zamkowego** z przełomu XIX i XX w. Niedaleko zamku, na skwerze przy ul. Podzamcze, znajduje się **pomnik-głaz** z tablicą upamiętniający weteranów II wojny światowej walczących za *Wolność i Niepodległość Ojczyzny*, odsłonięty w 2004 r.

Wśród staromiejskiej zabudowy miasta zachowało się wiele domów mieszkalnych o cechach klasycystycznych, z pierwszej połowy XIX w. Przy ul. Podzamcze 1 stoi budynek mieszkalny z 1904 r., zbudowany częściowo na murach dawnego **kolegium jezuickiego** z końca XVII w. Przy ul. Ks. Skargi jest dawna **synagoga**, zbudowana w 1824 r. w stylu klasycystycznym, na miejscu poprzedniej drewnianej, która spłonęła dwa lata wcześniej w wielkim pożarze miasta. Przy ul. Ściegiennego znajduje się dawna kaplica staroluterańska z XIX w., obecnie **kościół grekokatolicki** społeczności łemkowskiej, pw. św. Cyryla i Metodego. Przy ul. Waszkiewicza, obok mostu na Obrze, jest **pomnik** z 1966 r. w kształcie dwóch mieczy wbitych ostrzami w ziemię (proj. Anna Rodzińska), upamiętniający powrót ziemi międzyrzeckiej do Macierzy, a obok niego rośnie **wierzba biała** (obw. 630 cm) – pomnik przyrody. Nad Obrą wybudowana jest ładna **promenada** – Bulwar Jana Pawła II.

Na ścianie domu przy ul. Staszica 8, gdzie w latach 1945-1994 mieszkał doktor nauk weterynaryjnych Tadeusz Podbielski (1903-1994)

Międzyrzecz, drewniane rzeźby
Pierwszych Męczenników Polski

Międzyrzecz, głaz-pomnik upamiętniający weteranów II wojny światowej

– twórca preparatów mikroelementowych TP-1 i TP-2 pomocnych m.in. w leczeniu raka (nie zostały oficjalnie zarejestrowane jako leki), umieszczona jest pamiątkowa **tablica**, odsłonięta 28 października 1997 r. Także przy tej ulicy stoi blisko pięćdziesięciometrowa **wieża ciśnień** z 1914 r. Zwężający się ku górze trzon wieży, zbudowany na rzucie kwadratu, podtrzymuje ośmioboczny zbiornik, wzbogacony czterema niewielkimi narożnymi wykuszami, zwieńczony ceramicznym dachem z latarnią. Na skwerze przy tejże ulicy rośnie **topola biała** (obw. 525 cm) – pomnik przyrody. Na pl. Powstańców Wielkopolskich (przed dworcem kolejowym) znajduje się **pomnik-głaz** z tablicą z 1959 r. ku czci powstańców wielkopolskich walczących o wolność i demokrację Krainy Międzyrzeckiej.

W północnej części starego cmentarza przy ul. Konstytucji 3 Maja znajduje się **zbiorowy grób** 6 poległych w walkach powstańców wielkopolskich, ozdobiony pomnikiem w formie prostopadłościennych elementów, z krzyżem powstańczym i stosownym napisem. Na lewo od mogiły spoczywa w oddzielnym grobie powstaniec Franciszek Szafranski (1898-1964). Obok, na terenie dawnego cmentarza ewangelickiego, stoi **pomnik** – „Kamień Pojednania” w intencji zmarłych i pochowanych tutaj w latach 1609-1945 mieszkańców dawnego Międzyrzecza,

przeważnie narodowości niemieckiej, odsłonięty 4 czerwca 1995 r. Przy zbiegu ulic Konstytucji 3 Maja i Marcinkowskiego mieści się **szpital** miejski, zbudowany w latach 1908-1909 (proj. arch. Emilian i Georg Zillmannowie), przebudowany w latach 1927-1928 (proj. arch. Otto Rüger z Berlina), rozbudowany po 1945 r. o skrzydło północne, który w 2003 r. otrzymał imię Pięciu św. Braci Męczenników, co upamiętnienia **głaz z tablicą** ustawiony przed jego budynkiem. Obok głazu rośnie **lipa drobnolistna** (obw. 325 cm) – pomnik przy-

Międzyrzecz, głaz-pomnik ku czci powstańców wielkopolskich

rody. W górnym holu szpitala, przy bloku operacyjnym, odsłonięto w 1987 r. **tablicę** pamiątkową poświęconą doktorowi Hieronimowi Szantruczkowi (1887-1965) – organizatorowi powojennego leczenia w Międzyrzeczu, wieloletniemu dyrektorowi tutejszego szpitala i ordynatorowi oddziału chirurgicznego.

Międzyrzecz, kościół pw. Pierwszych Męczenników Polski

Przy ul. Krasińskiego stoi nowy **kościół-sanktuarium** pw. Pierwszych Męczenników Polski, budowany od 2000 r. (arch. Krystyna Kijak). W kaplicy bocznej sanktuarium znajdują się relikwie Pierwszych Męczenników Polski sprowadzone w 2003 r.

Na cmentarzu komunalnym przy szosie do Sulęcina leży **głaz-pomnik** *Pamięci tych, którzy cierpieli i ginęli w więzieniach, łagrach i zesłaniach Sybiru*, odsłonięty w 1998 r., a obok niego **głaz z tablicą** z nazwiskami 69 członków rodzin Sybiraków, zmarłych na zesłaniu w latach 1939-1956, odsłoniętą w 2005 r. Znajduje się tutaj także **pomnik** *W hołdzie nauczycielom, pracownikom oświaty, pionierom szkolnictwa Ziemi Międzyrzeckiej*, odsłonięty w 2010 r. w 105. rocznicę powstania ZNP.

Przy drodze do Gorzowa Wlkp. znajduje się **cmentarz wojenny**, na którym w 114 zbiorowych mogiłach pochowanych jest 2074 żołnierzy radzieckich poległych w 1945 r. w okolicach Międzyrzecza i zmarłych w szpitalach polowych. W centralnej jego części stoi **pomnik** z 1967 r., upamiętniający ich walkę i śmierć.

Za przejazdem kolejowym, przed siedzibą Nadleśnictwa przy ul. Poznańskiej, leży duży **głaz** upamiętniający 80. rocznicę istnienia lasów państwowych (1924-2004). Jeszcze dalej, na wschodnich peryferiach miasta, w dzielnicy Obrzyce (przy drodze do Trzciela), mieści się duży **zespół zabudowań szpitala** dla nerwowo i psychicznie chorych, wzniesionych na początku XX w. w jednolitym stylu, z żółtej i czerwonej cegły, z ciemnozieloną cegłą zdobiącą gzymsy. Szpital składa się z 20 pawilonów rozplanowanych symetrycznie na planie trapezu, stojących wśród urozmaiconego drzewostanu parku przyspi-

talnego (pow. 11,85 ha). Na obrzeżach terenu znajdują się budynki willowe, w których mieszkają pracownicy.

W północnej części zespołu, za drogą do Żółwina, znajduje się utrzymana w podobnym stylu **wioska pielęgniarstwa**, a za nią ośrodek wypoczynkowy Nad Obrą, oddany do użytku w 1983 r. Na terenie szpitalnym stoi też neogotycki **kościół** pw. Podwyższenia Krzyża Świętego z 1904 r., z drewnianym sklepieniem wnętrza, oraz **wieża ciśnień** i zegarowa.

Funkcją wieży ciśnień było dostarczanie wody do oddziałów, kuchni, pralni, mieszkań, maszynowni i kotłowni, umożliwiające działanie wszystkich instalacji i urządzeń. Zbudowana w 1903 r. wieża (wys. 30,37 m) usytuowana jest na osi założenia między budynkiem dykcji a kuchnią centralną. Złożona jest z cylindrycznego trzonu (śr. 10 m) oraz ze zbiornika w ośmio- kątnej obudowie przykrytej ostrosłupowym dachem. Murowana, oblicowana żółtą cegłą klinkierową, cokół i elementy artykulacji oraz nadproża okien – czerwoną, posadzka cokołu – zieloną, glazurowaną. W lukarnach dachu umieszczono cztery tarcze zegarowe. Na wieży znajduje się metalowy zbiornik (śr. 7,0 m, wys. 5,5 m, poj. 200 m³), umieszczony na wysokości 15,35 m. Oznacza to, że na tym poziomie nad ziemią znajduje się dno zbiornika, natomiast lustro znajdującej się w nim wody może sięgać maksymalnie niepełnych 21 m ponad poziom gruntu, na którym posadowiona została wieża.

Budynek wieży ciśnień jest obecnie we względnie dobrym stanie technicznym i ciągle z powodzeniem spełnia

swoją funkcję. W okresie po 1945 r. remonty wieży przeprowadzono w latach: 1967, 1976-1977, 1981 i 1996. W 1976 r. dodano do wieży przybudówkę, zmieniając jednocześnie proces technologiczny związany z odżelazianiem wody. Na skutek zmian dokonanych w latach 1988, 1996 i 2005 w budynku wieży oprócz górnego zbiornika znajdują się: napowietrzacz,

Budynek administracyjny szpitala w Olsztynie

zbiornik powietrza, sprężarka powietrza, odżelaziacze i zbiornik popłuczyn. Komora rozdzielcza mieści główny rozdzielacz i zestaw hydroforowy. Przybudówka funkcjonuje jako dyżurka dla personelu obsługi. Z wieży widoczna jest piękna panorama Międzyrzecza. Zobaczyć można m.in. nieczynną już dzisiaj inną wieżę ciśnień przy ul. Staszica oraz nowy zbiornik retencyjny.

Podczas II wojny światowej w ramach akcji eutanazji wymordowano na terenie szpitala ponad 10 tys. chorych, osób starszych i jeńców różnych narodowości, w większości Niemców, których chowano na przyszpitalnym cmentarzu (obok wioski pielęgniarskiej).

W Obrzycach (*Obrwalde*) w zakładzie dla obłąkanych Niemcy rozpoczęli realizację planu Akcja T-4 (*E-Aktion*), związanego z masowym uśmiercaniem nieuleczalnie chorych (*Unnützliche Brotfresser, Lebensunwertes Leben*). Jesienią 1941 r. rozpoczęto reorganizację szpitala w celu przystosowania go do prowadzenia masowej zagłady pacjentów. Zgodnie z zaleceniami Adlofa Hitlera należało także „rozszerzyć kompetencje określonych lekarzy, by zezwolono im na zadawanie śmierci z łaski osobom nieuleczalnie według wiedzy ludzkiej chorym przy krytycznej ocenie stanu ich choroby”. Pierwszy transport z 700 osobami dotarł do Obrzyc w 1942 r. Aby nie budzić podejrzeń i nie wywoływać zainteresowania, pociągi przybywały w godzinach nocnych. Z przyjezdnych wybierano osoby z najbardziej widocznymi ulomnościami i od razu zabijano, pozostałych umieszczano w szpitalnych pawilonach. Nad pacjentami znęcano się psychicznie i fizycznie, byli głodzeni i nie udzielano im żadnej pomocy lekarskiej. Osoby przeznaczone do uśmiercania były wyznaczane przez lekarzy psychiatrów, a nawet personel pielęgniarski; **śmiertelne preparaty** podawane były przez **pielęgniarki** (siostrzyczki śmierci). Podawano duże ilości luminalu, weronalu, **zastrzyki morfiny** ze skopolaminą. W przypadku braku tych **środków wstrzykiwano** dożylnie powietrze. Dokonywano tego w specjalnie do **tego przeznaczonych „pokojach śmierci”** (*Todzimmer*). Zwłoki pacjentów przewożono do prosektorium, a **następnie** nagie ciała owijano w **czarny papier** i bez trumien **grzebano** na przyszpitalnym cmentarzu w **zbiorowych mogiłach**. Po śmier-

ci pacjenta zakład powiadamiał rodzinę, że chory „zasnął”. Informowano o dacie pogrzebu, jednak podawano umyślnie tak bliski termin, aby przyjazd krewnych był niemożliwy. Następnie wysyłano krótki list z podaną rzekomą przyczyną zgonu, którymi były różne choroby. Domagano się także zwrotu kosztów wysłanego listu oraz pieniędzy na „pielęgnację grobu”. Jeśli rodzina zamordowanego pacjenta prosiła o jego rzeczy osobiste, to była zobowiązana wysłać do szpitala sznurek, karton i papier. Ślady po dokonywanych uśmierceniach próbowano tuszować. Pracownicy byli zobowiązani do „przestrzegania tajemnicy lekarskiej” i nie mogli rozmawiać na temat tego, co dzieje się wewnątrz murów szpitalnych pod groźbą deportacji do obozów koncentracyjnych. Także okłamywanie bliskich ofiar oraz ograniczanie ich kontaktów do zupełnego minimum było zwykłą praktyką. Listy bardzo często konfiskowano, a osobiste spotkania były z roku na rok coraz mniej realne, co tłumaczono „koniecznością używania publicznych środków komunikacji w służbie transportu wojennego, a nie do zaspakajania prywatnych życzeń”. W chwili wkroczenia wojsk radzieckich do Obrzyc w szpitalu przebywało ok. 1000 osób, skrajnie wycieńczonych wskutek głodzenia. Szacuje się, że zamordowano ok. 10-12 tys. osób. Po wojnie część personelu zbiegła, jednak niektórych udało się zatrzymać, osadzić, skazać i stracić na mocy wyroków radzieckiego sądu wojskowego. Kilka osób zostało w 1965 r. niewinnionych przez sąd okręgowy w Monachium.

Na I piętrze budynku administracyjnego szpitala znajduje się **izba pamięci**, upamiętniająca zbrodnie dokonane przez niemiecką służbę medyczną.

Izbę pamięci pomordowanych w Obrzycach w ramach Akcji T-4 utworzono z inicjatywy Wojewódzkiego Obywatelskiego Komitetu Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa, Muzeum Okręgowego Ziemi Lubuskiej, Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich oraz Wydziału Zdrowia Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze. Na wystawie w Izbie zgromadzono w kilkunastu gablotach zdjęcia dokumentujące zbrodnie w szpitalu. Prezentowane są różne dokumenty, opisy zdarzeń, urny na prochy skremowanych ofiar oraz płyta nagrobna. Szczególną rolę w zachowaniu pamięci

ci o hitlerowskim terrorze i zbrodni w szpitalu w Obrzycach ma zrealizowany w latach 2008-2011 projekt *Polsko-niemieckie partnerstwo na rzecz upowszechniania wiedzy o ofiarach eugeniki (1933-1945)*, którego pomysłodawcą było Stowarzyszenie Dialog-Współpraca-Rozwój z Zielonej Góry.

Ku czci pomordowanych pacjentów różnej narodowości na terenie szpitala ustawiono w 1966 r. **głaz-pomnik** umieszczony na cokole z polnych kamieni. Drugi **obelisk** upamiętniający ofiary tej zbrodni odsłonięto na terenie szpitala w 2010 r. z okazji polsko-niemieckiej konferencji *Od stygmatu do eksterminacji – jak rodzi się świat prostych odpowiedzi*. Także na terenie przyszpitalnego cmentarza stoi **pomnik-krzyż** upamiętniający tę zbrodnię z napisem: *Pamięci spoczywających na tym cmentarzu tysięcy ofiar różnych narodowości uśmierconych w ramach zbrodniczej akcji eutanazji realizowanej w latach 1942-1945 przez niemiecką służbę medyczną w zakładzie dla obłąkanych w Obrzycach*.

W holu wejściowym budynku administracyjnego, po lewej stronie, znajduje się **tablica** z nazwiskami poległych w I wojnie światowej pracowników szpitala, powołanych do armii niemieckiej, po prawej stronie – **tablica** odsłonięta 23 września 1995 r. podczas obchodów 50-lecia szpitala pod polską administracją, której treść zawiera cytaty z publikacji znanego polskiego psychiatry prof. Antoniego Kępińskiego, a poniżej kolejna **tablica** z 2004 r., z okazji 100-lecia szpitala (którego otwarcie nastąpiło 2 listopada 1904 r.), z sentencją bł. Jana Pawła II.

Przez miasto przebiegają szlak pieszy czarny nr 8 i rowery: zielony nr 1, czerwony nr 2 i zielony nr 3.

W Międzyrzeczu urodzili się Christian Samuel Theodor Bernd, Rudolf Havenstein, Kazimierz Węclewski, Zygmunt Węglewski i August Zeuschner. Duszpasterzem zboru był Jan Koziełski, a dyrektorem szkoły realnej, w której uczył Marceli Moty, Friedrich Hermann Loew.

Okazałe dwa **dęby** szypułkowe rosną koło mostu na Obrze (obw. 622 cm) i na lewym brzegu Obry (obw. 500 cm).

- ◆ Przystanek PKP i PKS, pl. Powstańców Wlkp. Urząd Miejski, 66-300 Międzyrzecz, Rynek, tel. 95 742 69 64. Międzyrzeczki Ośrodek Kultury, ul. Konstytucji 3-go Maja 30, tel. 95

741 18 02, 607 77 31 62. Muzeum, ul. Podzamcze 2, tel. 95 742 18 50, 95 741 25 67. Oddział PTTK Ziemi Międzyrzeckiej, Rynek 9, tel. 95 741 24 47, 607 06 93 31. Noclegi: Centrum Turystyczne Duet, os. Kasztelańskie 8A, tel. 95 742 22 56; Motel Jumar, ul. Waszkiewicza 69, tel. 95 741 10 92; Internat przy Ośrodku Szkolenia i Wychowania OHP, ul. Piastowska 18, tel. 95 741 10 80; Ośrodek Wypoczynkowy Nad Obrą, ul. Leśna 10, tel. 696 43 31 27. Restauracje: Feniks, ul. Chopina 1, tel. 95 741 76 60; Piastowska, ul. Młyńska. 3, tel. 95 741 23 65; Jumar, ul. Waszkiewicza 69, tel. 95 741 10 92; Duet, os. Kasztelańskie 8A, tel. 95 742 22 56; Tequila, ul. Stoczniovców Gdyńskich 1970 nr 1, tel. 95 741 20 31; Milenium, ul. Świerczewskiego 28, tel. 95 742 16 30; Mafia, ul. Ks. Skargi 5, tel. 95 741 25 81; bistro – Old House, ul. Wesola 11, tel. 664 91 64 13; pizzeria – Caruso, os. Centrum 2, tel. 95 742 06 86.

MNICHY (gm. Międzychód), wieś położona 3 km na południe od Kamionny w głębokiej dolinie rzeki Kamionki, przy drodze lokalnej Prusim–Głazewo i do Tuczęp, w obrębie wschodniej części Parku.

Dawna posiadłość klasztoru Cystersów w Paradyżu (Gościkowie), wzmiankowana po raz pierwszy w 1403 r. (*Mnichi*). Od mniszej włości pochodzi jej nazwa. Od XV w. była własnością szlachecką, należącą najpierw do Sędziwoja z Ostroroga, a następnie do osiadłej tu rodziny, która przybrała nazwisko Mniških. Na przełomie XVI i XVII w. wieś przeszła w posiadanie Brezów z Lewic, a później w ręce niemieckich właścicieli Hazów-Radlitzów. Po II rozbiórce Polski znalazła się w zaborze pruskim. W 1837 r. należała do niejakiego Rissmana. W XIX w. w skład majątku oprócz miejscowego folwarku wchodził folwark w Gralewie, w Papierni i w Turzych Rogach. W 1919 r. wieś znajdowała się na linii walk powstańczych. Po traktacie wersalskim wróciła do Polski. W okresie międzywojennym była w posiadaniu Kazimierza Schmidta.

Z Mnich pochodził Wincenty Iczech (1886-1939), woźny szkoły powszechnej w Międzychodzie, powstaniec wielkopolski, rozstrzelany przez Niemców 12 listopada 1939 r. za przechowywanie broni. Spoczywa na cmentarzu komunalnym w Międzychodzie. Jego imię nosi ulica w centrum Międzychodu, przy szkole, w której pracował.

W kompleksie **zespołu folwarcznego**, zlokalizowanego na dwóch odrębnych dziedzińcach, przy głównym obejściu znajduje się **dwór** z 1908 r. o formach neoklasycystycznych, parterowy, przykryty dachem mansardowym, z bogato zdobionym dwukondygnacyjnym ryzalitem, połączony galerią z dawną **rządcówką** z końca XIX w., z charakterystycznymi schodkowymi ścianami szczytowymi. Z tyłu dworu stoi dom nr 24 z wysokim okrągłym kominem, przy którym była kiedyś oranżeria. Przy podwórzu folwarcznym znajduje się zespół zabudowań gospodarczych z XIX w., z nieczynną gorzelnią z 1874 r. W XIX w. we wsi istniała także cegielnia.

Od południa i zachodu dwór otoczony jest **parkiem** krajobrazowym z początku XIX w. (pow. ok. 3,15 ha), w przeważającej części usytuowanym na łagodnie opadającym zboczu doliny Kamionki. Park zajmuje żyzne gleby wykształcone z glin zwałowych, bliskie sąsiedztwo rzeki stwarza korzystne warunki mikroklimatyczne. Kilkadziesiąt lat temu w parku rosły okazałe drzewa i krzewy. Dziś park jest bardzo zniszczony, zarośnięty krzewami bzu czarnego i dzikiej róży. Ponad 35-40 lat temu ścięto piękne lipy drobnolistne rosnące przed pałacem (obw. najgrubszej 600 cm). Zachowały się stare okazy cisów, świerk pospolity, piękny okaz jodły greckiej, miłorząb dwuklapowy. Zwracają uwagę żywotnik olbrzymi o dwóch pniach (obw. u podstawy 310 cm) oraz cyprysik groszkowy. Z drzew liściastych wymienić należy lipy – szerokolistną (obw. najgrubszej ok. 600 cm) i drobnolistną. Występują także dęby: szypułkowy i bezszypułkowy, topola biała, robinia biała i leszczyna turecka. Wiele drzew ma wymiary pomnikowe: cisy (obw. do 170 cm), dęby szypułkowe (obw. 400 cm), lipy drobnolistne (obw. 360-610 cm), dwa miłorzęby dwuklapowe (obw. 200 i 220 cm), topola biała (obw. 550 cm), wierzba biała (obw. 400 cm), żywotnik olbrzymi (obw. 150 cm).

Nad Kamionką, przy drodze do Głazewa stał niegdyś młyn wodny. Pozostał po nim **dom młynarza** i tama spiętrzająca wody Kamionki.

Mnicha, budynek dawnej gorzelni

W północnej części wsi, na wzgórzu, rozciąga się górny dziedziniec folwarczny, znacznie mniejszy od głównego, ze stodołami.

W centrum wsi znajduje się dawny **zajazd** (obecnie dom mieszkalny nr 8) z pierwszej połowy XIX w., murowany, ze szczytami poddasza z muru pruskiego. Obok stoi dawny **czworak** (dom nr 7) z końca XIX w. Ponadto we wsi stoi **figura** Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny z początku XX w. na wysokim ceglany postumencie w otoczeniu pięknie utrzymanej zieleni, a przy drodze do Prusimia (przy skrzyżowaniu z drogą do Tuczęp) **kapliczka** z figurą Najśladszego Serca Jezusa z 1923 r., zniszczona w czasie okupacji hitlerowskiej, odbudowana w 1954 r.

Na północny zachód od Mnich, na lewym brzegu Kamionki, położony jest **rezerwat przyrody Dolina Kamionki**.

Wieś leży na trasie szlaków pieszych czerwonego nr 4 i żółtego nr 5 oraz szlaków rowerowych czerwonego nr 11 i niebieskiego nr 12c.

◆ Przystanek PKS.

MNISZKI (gm. Międzychód), niewielka wieś położona w dolinie Kamionki, 1 km na południe od Mnich, przy drodze lokalnej do Tuczęp, na terenie wschodniej części Parku.

Wieś powstała w XVIII w. jako folwark – zapewne na gruntach **sąsiednich Mních** (stąd nazwa) – który w końcu XVIII w. należał do dóbr dworskich w pobliskich Tuczępach i **stanowił własność Wincentego** Prusimskiego herbu Nałęcz, **starosty obornickiego, właściciela** Kolna, Prusimia i Kamionny. W 1846 r. **nazywana** była **jeszcze Mníchy**, **podczas** kiedy sąsiednia wieś nosiła już nazwę Wielkie Mníchy; później już Mníchy Małe, a w XX w. Mniszki. **Właścicielka** Mniszek Urszula Prusimska (1785-ok. 1825) wyszła **za mąż za Adama** Turno (1781-1851), **uczestnika wojen napoleońskich**, pułkownika szwoleżerów, odznaczonego orderami Virtuti Militari i Legii Honorowej. Synem ich był Wincenty Turno (1803-1867), powstaniec listopadowy, porucznik wojsk polskich, przyjaciel m.in. pisarzy i poetów (Adama Mickiewicza, Stefana Garczyńskiego, Wincentego Pola i Józefa Ignacego Kraszewskiego). Kolejni właściciele, von Unrugowie (von Unruhowie), nie kultywowali polskich tradycji, jednak w czasie Wiosny Ludów w 1848 r. Anton Ferdinand von Unruh wstąpił do Ligi Polskiej. W latach 1809-1812 **wydzierżawili** oni folwark Franciszkowi Alkiewiczowi.

Przodkowie Alkiewicza wywodzili się od Tatarów. Na przełomie XVI i XVII w. przyjęli chrzest i w końcu XVII w. przenieśli się do Wielkopolski i Prus Zachodnich. Tutaj spolonizowali się i uzyskali godności szlacheckie. Synami Franciszka Ksawerego Alkiewicza byli Karol August i Aleksander Adolf, którzy podczas powstania wielkopolskiego w 1848 r. zorganizowali oddział kawalerii z ochotników z powiatu międzychodzkiego. Jego synem był także Klaudiusz Alkiewicz, działacz polonijny, który ok. 1890 r. ufundował cmentarz katolicki w protestanckim wówczas Gorzowie Wlkp. W czasie powstania wielkopolskiego na wieś o wyzwoleniu Sierakowa i Kwilcza 9 stycznia 1919 r. mieszkańcy Mních, Mniszek i Tuczęp, pod dowództwem sierż. Wincetego Jędrzejczaka (1872-1940) utworzyli zbrojny oddział, który wyzwolił wieś, a później brał udział w walkach pod Gralewem i Kamionną. Obecnie trzy wsie, położone blisko siebie, żartobliwie określane są mianem „Trójmiasta”. Mieszkańcy wsi byli podzieleni pod względem religijnym. W latach 70. XIX w. w całym okręgu dworskim protestanci stanowili 45% mieszkańców. W samych Mniszkach może nawet więcej, skoro tu powstała szkoła ewangelicka. Od końca XVIII w. do lat 60. XX w. istniał we wsi młyn wodny. W końcu XIX w. funkcjonowała gorzelnia parowa. W końcu lat 40. XX w. wieś należała do Samopomocy Chłopskiej. W okresie międzywojennym 1 km na południowy wschód od wsi znajdowała się cegielnia.

W południowo-zachodniej części wsi znajdują się **zabudowania folwarczne** wzniesione z cegieł i kamieni łamanych w latach 1863-1915. W okresie powojennym do 1992/1993 r. była tutaj przemysłowa tuczarnia trzody chlewnej. W opustoszałych i niszczących przez kilka lat budynkach, po ich wyremontowaniu, utworzono ośrodek edukacyjny – **Centrum Edukacji Regionalnej i Przyrodniczej**, które rozpoczęło działalność w 2007 r.

W Centrum zobaczyć można różne sprzęty dawnego gospodarstwa domowego oraz poznać warsztaty ginących zawodów. Zwiedzanie Centrum połączone jest z zajęciami edukacyjnymi na specjalnie przygotowanych stanowiskach – od kowala poprzez warsztat bednarsko-stolarski, szewski, garncarski, stanowiska praczek i tkaczki (z urządzeniami do prasowania, prania i maglowania), pszczelarza, warsztat wikliniarski, do składu kolonialnego, wystawy urządzeń do przeróbki mleka i wyposażenia kuchni. W spichlerzu urządzona jest dawna klasa lek-

cyjna z ławkami i przyborami szkolnymi sprzed lat. Tu też znajduje się sala biesiadna i kawiarenka. W sali prezentującej prace rolnicze poznać można maszyny do uprawy ziemniaków i zboża oraz zaznajomić się z cyklem prac rolniczych. Przygotowana jest także diorama obrazująca rezerwat przyrody Dolina Kamionki. W budynku dawnej płatkarni jest sala dydaktyczna. Program edukacyjny Centrum oparty jest na działaniach związanych z cyklem czterech pór roku. Odnosi się także do wiejskich obrzędów i zwyczajów (zapusty, witanie pierwszego dnia wiosny, obrzędy wielkanocne, witanie pierwszego dnia lata, dożynki, pieczenie ziemniaków, zwyczaje bożonarodzeniowe, noworoczne i wszelkie inne). Pozwala to na przygotowywanie interesujących propozycji edukacyjnych przez cały rok.

Na południe od folwarku zachowała się połowa **dworu** wzniesionego w pierwszej połowie XIX w. dla Unrugów i nieco przebudowanego pod koniec tego stulecia lub na początku

Mniszki, fragment dworu

Mniszki, willa

XX w. Wtedy też do pierwotnego parterowego budynku dodano dwukondygnacyjną elewację tylną. Część frontowa dworu nakryta jest dachem mansardowym, a tylna – dachem dwuspadowym. Przed frontem dworu rosną dwie okazałe **lipy** drobnolistne (obw. 565 i 370 cm). W pobliżu stoi **kapliczka** z figurą św. Franciszka z Asyżu, urządzona w dawnym słupie bramnym do folwarku. Po północnej stronie dworu, na skarpie, zachowała się **piwnica-lodownia**. Na południe od dworu wznosi się okazała **willa** o formach eklektycznych, zbudowana na początku XX w. przez Hugo Unruga z przeznaczeniem dla jego dzieci. Składa się ona z bryły głównej, parterowej z miesz-

kalnym poddaszem, do której dostawione jest wąskie, piętrowe skrzydło. Elewacja frontowa willi zaakcentowana jest centralnie usytuowanym portalem, ujętym parą kolumn jońskich i zwieńczonym trójkątnym szczytem. Po wschodniej stronie willi, na polanie ogrodowej jest plac zabaw dla dzieci, pośrodku którego rośnie wiekowy **dąb szypułkowy** (obw. 360 cm). Oba budynki położone są w niewielkim ogrodzie o charakterze **parku** krajobrazowego (pow. 0,8 ha), założonego w końcu XIX w., który zachował się w stanie szczątkowym; w XX w. prowadzono w nim nasadzenia drzew, głównie gatunków liściastych. Rosną w nim m.in. dąb szypułkowy, lipa drobnolistna i klon polny.

Przy drodze do Mnich stoi szachulcowy budynek **dawnej leśniczówki**, od 2009 r. stopniowo restaurowany.

W sąsiedztwie Mniszek, niecały 1 km na wschód, położone są **TUCZĘPY**.

Wieś znana od końca XIV w., wzmiankowana w źródłach po raz pierwszy w 1404 r. (*Tuczamp*). Pierwszym znanym jej właścicielem był Mikołaj Tuczępski kasztelan drużyński. Później była w rękach różnych właścicieli. W końcu XVIII w. tamtejsze dobra odziedziczył Wincenty Prusimski, a przed 1837 r. przeszły one w ręce Unrugów. W końcu XIX w. wchodziły razem z folwarkiem Miłostówko w skład majątku Mniszki (Mnichy Małe).

Na zachodnim krańcu wsi zlokalizowane są obiekty zespołu folwarcznego z przełomu XIX i XX w., użytkowane obecnie przez Rolniczą Spółdzielnię Produkcyjną Nowe Życie.

Przez wieś przebiegają szlaki pieszy czerwony nr 4 i żółty nr 5 oraz rowerowy czerwony nr 11.

- ◆ Przystanek PKS. Nadwarciańskie Centrum Animacji Kultury i Ochrony Dziedzictwa Regionalnego Prom w Międzychodzie, Centrum Edukacji Regionalnej i Przyrodniczej w Mniszkach, 64-421 Kamionna, Mniszki 2, tel. 95 748 26 02, 95 783 39 25, 517 68 69 75 lub sekretariat Centrum Animacji Kultury w Międzychodzie (w dni robocze od 7:30 do 15:00): tel. 95 783 39 25, 95 748 26 02, lub 517 55 03 79 (codziennie od 8.30 do 17.00). W Centrum znajduje się pokój gościnny dla 2-4 osób oraz sala konferencyjna dla 50 osób wyposażona w sprzęt multimedialny; istnieje możliwość zamówienia cateringu dla dowolnej liczby osób.

NOWE GORZYCKO (gm. Pszczew), niewielka wieś w paśmie wzgórz morenowych, położona **8 km na północ od Pszczewa**, przy drodze do Międzychodu w otulinie Parku.

Dawna własność szlachecka, wzmiankowana po raz pierwszy w 1424 r. (*Gorziczsko*). Pierwszym znanym właścicielem wsi był Sędziwój z Niewierza, który występuje w latach 1434-ok. 1466. Od 1481 r. Nowe **Gorzycko** było w posiadaniu Katarzyny, wdowy po Sędziwoju oraz **jego** synów Mikołaja i Stanisława, którzy w 1486 r. sprzedali część majątności Mściłchowi Buszewskiemu. W XVIII w. wieś należała do polskiego – bukowieckiego – odłamu rodziny Unrugów. W 1846 r. jej właścicielem był Żychliński. W XIX w. znacząco wzrosła tu liczba protestantów, którzy stanowili ok. **90% mieszkańców** wsi. Na przełomie XIX i XX w. powstał tu folwark, którego właścicielką w latach 1907-1913 była Gertruda von Willich z domu von **Rotenhan** z Gorzyna. Po zakończeniu I wojny światowej wieś **pozostała** w granicach Niemiec.

W północno-zachodniej części wsi znajduje się dawny **zespół dworsko-folwarczny**, w którym po II wojnie światowej powstało wiele nowych obiektów. Ze starej zabudowy pozostał m.in. spichlerz z ok. 1890 r., dwukondygnacyjny, z oknami półkolistymi. Stojący tu niegdyś dwuskrzydłowy dwór z początku XIX w. został rozebrany po 1945 r., a założony przy nim park (pow. 4,10 ha) w znacznej części zniszczony. We wsi jest też nowy **kościół** pw. Miłosierdzia Bożego z lat 1998-2007, a naprzeciwko niego na cokole stoi **figura** Matki Boskiej z 1946 r.

W obrębie miejscowości, w Leśnictwie Gorzyń, rosną głów jednoszyjkowy o imieniu Stanisław (obw. 153 cm), **grab** zwyczajny **Miłosz** (obw. 235 cm), wiąz szypułkowy Aleksander (obw. 304 cm) oraz trzy dęby szypułkowe: Adam (obw. 440 cm), Zygmunt (obw. 390 cm) i Władysław (obw. 415 cm), chronione jako **pomniki przyrody**.

2 km stąd na wschód, przy drodze polnej do Dormowa,

Nowe Gorzycko, kościół pw. Miłosierdzia Bożego

położony jest **Nowy Folwark**, założony ok. 1890 r., który należał do zespołu w Nowym Gorzycku. Nastawiony był wyłącznie na hodowlę owiec. Na jego terenie zachowały się dwa budynki owczarni, wzniesione z kamienia łamanego i ceglana stodoła z odeskowanymi szczytami.

W skład Nowego Gorzycka wchodzi też dawny **folwark** oddalony od wsi o 2 km w kierunku północno-wschodnim, położony obok drogi do Międzychodu. Dziś na jego terenie w budynku z XIX w. znajduje się elegancki hotel i restauracja Villa Toskania.

700 m dalej, przy zbiegu z drogą Poznań–Gorzów Wlkp., stoi dawny **poniemiecki budynek celny** usytuowany niegdyś przy przebiegającej tędy w latach 1920-1939 granicy państwa, ustanowionej przez traktat wersalski. W latach 1962-1966 w budynku tym mieściła się stacja turystyczna, a później hotel i bar. Dziś jest nieużytkowany i zdewastowany.

W pobliżu przebiegają szlaki pieszy nr 2 (w Gorzycku) i żółty nr 6 oraz rowerowy niebieski nr 9.

Nowe Gorzycko, niemiecki budynek celny z okresu międzywojennego

- ◆ Przystanek PKS. Hotel i restauracja Villa Toskania, 66-330 Pszczew, Nowe Gorzycko, tel. 95 749 43 38, 95 749 43 39. Do wykorzystania sala konferencyjna na 50 osób, sala bankietowa dla 90-100 osób, grill zewnętrzny. Latem kort tenisowy, zimą lodowisko. Dla amatorów jazdy czeka 8 koni, pomoc wykwalifikowanych instruktorów.

POLICKO (gm. Pszczew), wieś położona 6 km na południowy zachód od Pszczewa, na lewym brzegu Obry, przy drodze do Międzyrzecza, na skraju zachodniej części Parku i dużego kompleksu lasów nadobrzańskich.

Podczas prowadzonych w 1994 r. prac archeologicznych odkryto tutaj ślady ośrodka hutniczego z X-XII w. Wieś założona została nie później niż w XIII w. u przeprawy przez Obrę przy trakcie z Poznania do Frankfurtu (zyski z przeprawy przez wieki były źródłem dochodów tutejszych mieszkańców).

Pierwsza wzmianka o wsi pochodzi z dokumentu Przemysła II z 1278 r. (*Policzko, Policko, Polyczko*). Jej nazwa pozostaje zapewne w związku ze słowem „pole” i może określać miejscowość w polu, na otwartej przestrzeni. Była to własność szlachecka. Przez kilka wieków znajdowała się w rękach Polickich herbu Prawdzic. Nie później niż w 1700 r. dziedzicami Policka byli von Kalckreuthowie. Przejściowo ok. 1793 r. właścicielem majątku był August Dziembowski z pobliskiego Bobowicka. W tym czasie wieś dostała się pod zabór pruski. 17 lipca 1831 r. miał tu miejsce wielki pożar, który strawił liczne budynki mieszkalne i gospodarcze. Od 1869 r. właścicielami wsi była rodzina Rodatzów. W 1887 obok wsi wybudowano linię kolejową z Międzyrzecza przez Pszczew do Międzychodu. Decyzją traktatu wersalskiego z 1920 r. Policko pozostało w granicach Niemiec. Do Polski wróciło dopiero w końcu stycznia 1945 r.

W południowo-zachodniej części wsi znajduje się obszerny **zespół zabudowań folwarcznych** z ok. 1890 r. o stylizowanej architekturze z żółtych cegieł. Należą do niego m.in. trzykondygnacyjny spichlerz oraz dwukondygnacyjna gorzelnia, do której przylega starszy, trzykondygnacyjny spichlerz szachulcowy z 1844 r., kryty trójkapowym, uskokowym dachem dwuspadowym. Na północ od zabudowań gospodarczych, nad brzegiem Obry, rozciąga się podworski **park** krajobrazowy, założony w połowie XIX w., powiększony w końcu XIX w. (pow. 5,25 ha). W nim, przy budynku mieszkalnym stojącym na miejscu dawnego dworu, rośnie **miłorząb dwuklapowy** o dwóch pniach (obw. 345 cm), a także **lipa** drobnolistna (obw. 390 cm) chroniona jako pomnik przyrody.

W centrum wsi, przy rozwidleniu drogi na Rańsko, usytuowany jest budynek dawnej **szkoły** z 1907 r., zaadaptowany w 2007 r. na mieszkania; rośnie tam pomnikowy **dąb szypułkowy** (obw. 400 cm) i stoi okazały budynek dawnej **pastorówki** z 1906 r. (obecnie dom mieszkalny), w części parterowej murowany, powyżej szachulcowy, pokryty wysokimi dachami dwuspa-

Policko, dawna pastorówka

dowymi. Przy drodze do Janowa znajduje się nowa **kaplica** pw. Ducha Świętego, wybudowana w latach 1985-1990.

Już na początku XV w. była we wsi kaplica katolicka, zbudowana przez Jana Polickiego, która w 1457 r. została przekazana braciom czeskim (arianom). Później właściciele Policka przeszli na luteranizm i wybudowali tu drewnianą kaplicę ewangelicką, a w 1715 r. nowy kościół, który został spalony przez wojska radzieckie w 1945 r.

W obrębie miejscowości rośnie **dąb** szypułkowy Marcin chroniony jako pomnik przyrody (obw. 390 cm). Pomnikowe **dęby szypułkowe** znajdują się także: po obu stronach mostu na Obrze (obw. 500 i 620), przy drodze do Pszczewa (obw. 460 i 530 cm). W lesie nad Obrą na zachód od wsi rośnie grupa 5 dębów (obw. 360-630 cm). Około 0,5 km na północ od wsi przy przejeździe kolejowym na drodze Policko-Kuligowo rosną dwie **topole** kanadyjskie (obw. 510 cm i 520 cm) chronione jako pomniki przyrody. Na wschód od Policka rozciąga się zalesiony obszar **pagórków kemowych** o wysokościach względnych do 25 m – jeden z najciekawszych tego rodzaju w kraju.

Przez Policko biegną szlaki rowerowe: zielony nr 1, niebieski nr 4, żółty nr 6 i czerwony nr 12b.

2 km na południe od Policka leży **JANOWO** – nieduża wieś, wzmiankowana w 1415 r. jako własność szlachecka Jana z Janowa. Od końca XV w. należała ona do właścicieli Policka, którzy mieli tutaj swój folwark. W Janowie znajdują się szlaki rowerowe: niebieski nr 4 i żółty nr 6.

3 km na południowy wschód od Policka, na śródleśnej polanie, leży **RAŃSKO** – nieduża wieś nad Popówką (dopływem Obry), o rozproszonej zabudowie, założona w XVIII w. jako osada olęderska zapewne przez właścicieli Trzciela. W pobliżu niej przebiega pasmo zalesionych pagórków **Ozu Rańskiego** o długości 4 km, wysokości do 87 m n.p.m. i 34 m wysokości względnej, wśród których leżą trzy małe bezodpływowe jeziora: Czarne, Karasiowe i Długie. Przez Rańsko przebiega szlak rowerowy żółty nr 6.

◆ Przystanek PKS.

PRZYTOCZNA, duża wieś gminna, położona 13 km na północny zachód od Pszczewa, nad jeziorem Przytoczno, przy drodze z Poznania do Gorzowa Wlkp., w odległości 3 km od północne-

go skraju zachodniej części Parku. We wsi znajduje się zakład projektowo-produkcyjny elementów metalowych i aluminiowych Mib-pol, zakład produkcji agrobiomasy Woodwste (peletu z resztek poźniwnych, słomy i drewna).

Wieś położona jest w dolinie strumienia Dłuska Struga pomiędzy jeziorami Przytoczno i Nadolnym. Od 1397 r. występuje pod nazwą *Przetoczno*. Nazwa oddaje położenie wsi na przesmyku między dwoma jeziorami. W XIX w. pojawiła się nazwa *Przytoczna* lub *Przytocznia*. Dawna posiadłość szlachecka, wzmiankowana po raz pierwszy w 1393 r. (*Przetoczno*), gdy była w posiadaniu Staszów-Przetockich. W XVI w. powstała tu gmina protestancka, która miała również własny kościół. Zniszczony w czasie II wojny światowej został przebudowany na dom kultury w 1977 r. Właścicielami wsi byli m.in. Swantomir Przetoczsky, Jadwiga i Jarochna, Zygmunt Zajączkowski, Przetoccy, Zakrzewscy, Bojanowscy, Gliszczyńscy.

Być może w końcu XVIII w. wieś uzyskiwała prawa miejskie, które wygasły jednak po II rozbiórce Polski, kiedy to Przytoczna znalazła się w granicach Prus i przeszła w ręce niemieckie. W 1846 r. jej właścicielem był Brökere, a ok. 1870 r. Schulz-Boosen. Pod koniec XIX w. była tutaj fabryka syropu i pięć gorzelni. W latach 1807-1815 należała do Księstwa Warszawskiego. Oprócz folwarku istniało 50 gospodarstw rolnych, kilka warsztatów rzemieślniczych, dwa duże i kilka małych sklepów. Przed wojną we wsi działały dwie szkoły (katolicka i ewangelicka), które połączono w 1939 r. Wieś posiadała gabinet lekarski i weterynarza. Ważną funkcję spełniała stacja kolejowa. Od 1936 r. Przytoczna uważana była za miejscowość wypoczynkową (kurtort). W 1906 r. przez wieś przeprowadzono linię kolejową z Wierzbna do Skwierzyny (obecnie nieczynną). W czasie II wojny światowej znajdował się tu obóz jeniecki w którym przebywało od 25 do 40 jeńców francuskich, pracujących na roli w miejscowym majątku. Do 1945 r. pozostawała w granicach Rzeszy Niemieckiej. Po wojnie weszła w skład państwa polskiego i została zasiedlona w znacznym stopniu przez osadników wojskowych. W 1947 r. powstała w Przytocznej Gminna Spółdzielnia Samopomoc Chłopska. Od 1950 r. rozpoczyna się historia gospodarstw zaliczanych do Zespołu PGR Goraj; w 1969 r. przedsiębiorstwu przyznano

status kombinatu. W 1961 r. na bazie punktu kasowego Banku Spółdzielczego w Skwierzynie powołano Samodzielny Bank Spółdzielczy. Po oddaniu do użytku domu kultury ożywiła się działalność kulturalna. W 1974 r. oddano do użytku stadion sportowy i przedszkole.

Po północnej stronie drogi przebiegającej przez Przytoczną znajduje się dawny **zespół folwarczny** z licznymi budynkami gospodarczymi z XIX w. Na jego terenie rozciąga się rozległy **park** (pow. 10,5 ha), pierwotnie o założeniu regularnym z połowy XVIII w., powiększony i przekształcony na krajobrazowy na początku XX w., w którego drzewostanie wyróżnia się kilka dorodnych dębów szypułkowych (obw. do 560 cm). W jego zachodniej części wznosi się parterowy **dwór** z drugiej połowy XVIII w., o cechach barokowych, kryty dachem mansardowym z lukarnami, rozbudowany na początku XX w. o piętrowe skrzydło; obecnie będący w rękach prywatnego właściciela i remontowany. Na południowym skraju parku stoi okazały budynek **Domu Kultury**, zbudowany w latach 1971-1977 na miejscu kościoła ewangelickiego z 1856 r. W parku był niegdyś także amfiteatr, a sztandarową imprezą odbywającą się w Przytocznej od 1978 r. był Ogólnopolski Przegląd Dorobku Kulturalnego Wsi. Organizowano tu także spotkania wiejskich zespołów rockowych Rock nad Bagnem. Od 1984 r. odbywa się tutaj Festiwal Piosenki Dziecięcej.

Przy drodze w centrum wsi stoi **pomnik** z 1978 r. w formie stylizowanego orła z dwoma mieczami i tablicą inskrypcyjną (proj. art.-rzeźb. Stanisława Biźka), wykonany w sztucznym kamieniu, upamiętniający szlak bojowy żołnierzy 2. Armii Wojska Polskiego w 1945 r. Nad jeziorem wznosi się **kościół** pw. Trójcy Świętej z lat 1870-1871, o formach neoromańskich, z wysoką ceglana wieżą. W barokowym ołtarzu

Przytoczna, kościół pw. Trójcy Świętej

głównym (pochodzącym z poprzedniego kościoła) jest obraz Trójcy Świętej z XIX w.

W Przytocznej były trzy kościoły (katolicki, ewangelicki i nowoapostolski). Pierwszy **budynek kościoła katolickiego** zbudowano z drewna w 1740 r. **Pierwszy kościół ewangelicki** zbudowano także z drewna w 1600 r.; przetrwał on do pożaru w 1673 r. W 1856 r. postawiono kościół murowany, który w latach 1971-1977 przebudowano na dom kultury.

Przy świątyni leży **głaz** upamiętniający Jubileuszowy Rok 2000. Nad jeziorem rozciąga się też **najstarsza część wsi**, m.in. z **domami murowano-szachulcowymi** z XIX i początku XX w. **Na** starym cmentarzu komunalnym znajdują się **mogiła** dwóch nieznanych **żołnierzy Wojska Polskiego** poległych w 1945 r. oraz **pomnik** ku czci mieszkańców, którzy żyli na tej ziemi **przed 1939 r.**, odsłonięty w 2002 r. Przy gimnazjum **jest hala sportowa** z trybunami na 250 miejsc, oddana do użytku w 2004 r.

W **zachodniej części Przytocznej**, przy drodze do Skwierzyny, usytuowane **jest osiedle mieszkaniowe** i obiekty wzniesione ok. 1975 r. dla **mającego** tu **wówczas** siedzibę jednego z największych w Polsce kombinatów PGR Goraj (pow. 20 tys. ha). Przy **drodze** do Poznania stoją budynki zbudowanej ok. 1975 r. fermy dla prawie tysiąca krów, **wówczas** jednej z największych w kraju, obecnie w **części** fermy prowadzony **jest przemysłowy tucz indyków**.

W Przytocznej i okolicznych wsiach uprawiane są na dużą skalę **pomidory**, **dostarczane** do przetwórci w Międzychodzie. W sierpniu obchodzone **jest** tutaj **Święto Pomidora**, połączone z „bitwą pomidorową” i **degustacją** zupy „pomidorowej przytoczańskiej”.

- ◆ Przystanek PKS. Urząd Gminy Przytoczna, 66-340 Przytoczna, ul. Rokitniańska 4, tel. 95 749 43 10, tel./faks 95 749 43 11. Gminny Ośrodek Kultury, ul. Główna 42, tel. 95 749 43 35 (Schronisko Turystyczne z miejscami noclegowymi dla 40 osób). Biblioteka Publiczna Gminna, ul. Główna 42, tel. 95 749 43 35. Gospodarczy Bank Spółdzielczy, ul. Główna 44, tel. 95 749 40 10. Urząd Pocztowy, ul. Poczтова 23, tel. 95 749 30 14. Niepubliczny Zakład Opieki Zdrowotnej, ul. Główna

1a, tel. 95 749 32 85. Restauracja-motel Gama – Anetta Marynowska, ul. Główna 39, tel. 95 749 37 72 (20 miejsc noclegowych). Bar Karczma Lubuska – Leszek i Tomasz Piątysek, ul. Główna 48, tel. 95 749 35 69. Bar Max, ul. Pocztowa 2, tel. 95 749 32 56. Pizzeria-pub Madaks, ul. Lipowa 1, tel. 95 749 31 43.

PSZCZEW – niegdyś miasto, obecnie duża wieś gminna o charakterze letniskowym (1,9 tys. mieszkańców), położona 14 km na wschód od Międzyrzecza, przy drodze do Międzychodu. Drogi lokalne do Trzciela i Łowynia. Leży w centrum Parku, na zachodnim brzegu rynny Jeziora Pszczewskiego, w pobliżu dwóch innych jezior – Szarcz, przylegającego od północy, i Chłop – od południa.

Pierwotna nazwa *Pczew*, przekształcona później w Pszczew, wywodzi się od staropolskiego słowa *plszczyć*, oznaczającego „błyszcząć, lśnić” i nawiązuje do błyszczącej (lśniącej) tafli wody jeziora, nad którym powstała osada. Pierwsza pisemna wzmianka o Pszczewie pochodzi z 1256 r. (*Pczew*), jednakże ślady osadnictwa ciągłego datują się tu od czasów rzymskich (II w. n.e.). Tędy wiódł we wczesnym średniowieczu najstarszy trakt łączący Wielkopolskę z Lubuszem. Początki Pszczewa związane są z grodem powstałym w IX w. nad Jeziorem Pszczewskim, na półwyspie zwanym obecnie Katarzyna, który wraz z innymi grodami w tej okolicy stanowił ważne ogniwo w systemie obronnym zachodnich granic państwa polskiego. W 1157 r. gród pszczewski został zniszczony przez wojska cesarza Fryderyka I Barbarosa podczas wyprawy wojennej na Polskę. W sąsiedztwie grodu funkcjonowało podgrodzie, które dało początek późniejszemu miastu. Od XIII w. Pszczew stanowił własność biskupów poznańskich. W 1288 r. z nadania biskupa poznańskiego Jana II zwanego Gerbicz³³ herbu Nałęcz Pszczew otrzymał prawa miejskie. W 1298 r., w wyniku podziału diecezji poznańskiej na trzy archidiakonaty, biskup Andrzej Zaremba³⁴ ustanowił tutaj archidiakoniat pszczewski, obejmujący zachodnią część diecezji. W początkach XV w. Pszczew otrzymał z rąk biskupa poznańskiego Andrzeja z Bnina³⁵ herb, który mimo utraty praw miejskich nadal jest symbolem miejscowości. Przedstawia on złocistą mitrę biskupią, pastorał i łódź, pochodzące

z herbu tego biskupa, umieszczone na czerwonym tle tarczy herbowej.

Miasto, którego podstawą bytu było rolnictwo, rybolówstwo i w niewielkim zakresie rzemiosło, nie rozwinęło się nigdy w ośrodek o większym znaczeniu. Przyczyniły się do tego (także) pożar w 1508 r., najazd szwedzki w 1631 r., w wyniku którego spłonęło całe miasto, i liczne epidemie dziesiątkujące mieszkańców. Do końca XVIII w. Pszczew stanowił własność biskupów poznańskich. Po II rozbiórze Polski dobra pszczewskie zajął rząd pruski, sprzedając je ks. F. Hohenlohe-Ingelfingenowi³⁶. Przed 1832 r. dobra te nabył Rudolf baron Hiller von Gärtringen, a w 1859 r. stały się one własnością rodziny Zu Dohna. W 1887 r. wybudowano linię kolejową z Międzyrzecza przez Pszczew do Międzychodu, obecnie nieczynną.

Do 1945 r. Pszczew pozostawał w granicach Niemiec. Przez cały okres zaborów mieszkańcy Pszczewa działali na rzecz umocnienia polskości. Od 1877 r. funkcjonowały Polski Bank Ludowy, Związek Polaków w Niemczech oraz Towarzystwo Czytelni Ludowych. W 1885 r. podczas spisu w Pszczewie odnotowano 1300 Polaków, 600 Niemców i 80 Żydów. W mieście rozwijało się rolnictwo, rybolówstwo i rzemiosło. Było kilka cechów rzemieślniczych, działały dwa młyny wodne i browar, w ciągu roku odbywało się kilka jarmarków. Po II wojnie światowej Pszczew wrócił w granice Polski. Utracił jednak w 1945 r. prawa miejskie.

Dziś jest spokojną miejscowością, która ożywia się latem wraz z napły-

Pszczew, tablica upamiętniająca Polski Bank Ludowy

Pszczew, dom, w którym mieścił się Polski Bank Ludowy

wem wczasowiczów i turystów. Oprócz rolnictwa mieszkańcy znajdują tu zatrudnienie w kilku nie-dużych zakładach przemysłowych, m.in. drzewnych i odzieżowych.

Zabudowa mieszkalna centrum Pszczewa stanowi jednolity zespół, pochodzący z XIX i XX w. Są to domy parterowe, rzadziej piętrowe, wśród których kilka posiada wartość zabytkową. Ośrodkiem tej zabudowy jest prostokątny **Rynek**, na którym – w otoczeniu lip – stoi **kapliczka** z 1896 r., z figurką św. Józefa z XVIII w. Jej postawienie było pewnego rodzaju kontrmanifestacją zamieszkalej w Pszczewie ludności polskiej, kiedy zaborcy ustawili w mieście pod koniec XIX w. popiersie cesarza Wilhelma I; zostało one rozebrane w 1945 r. W zachodniej pierzei Ryнку, pod nr 19, zachowała się **drewniana chata** z pierwszej połowy XVII w., przebudowana w początkach XVIII w. i w drugiej połowie XIX w. Jest to budynek o konstrukcji zrębowej, częściowo szachulcowej, nakryty wysokim dachem dwuspadowym krytym gontem. Wnętrze chaty nakryte jest stropem belkowym. Na początku lat 80. XX w. przeprowadzono w nim prace konserwatorskie, które przywróciły mu dawny wygląd i we wrześniu 1984 r. otwarto tutaj interesujące **Muzeum – Dom Szewca**. Nazwa nawiązuje do zawodu ostatniego użytkownika tego budynku – mistrza szewskiego, Feliksa Paździora, który zajmował się tutaj napra-

Pszczew, fragment zabudowy Ryńku z siedzibą Urzędu Gminy

Pszczew, kapliczka na Ryńku

wą, wyrobem i sprzedażą obuwia. Stąd też znaczna część ekspozycji muzeum przeznaczona została na odtworzenie mieszkania, m.in. czarnej kuchni – unikatowego na tych terenach pomieszczenia kominowo-kuchennego o butelkowym kształcie, warsztatu i sklepu szewskiego. Ekspozycja przedstawia także znaleziska lokalnych wykopalisk archeologicznych, dzieje Pszczewa ze szczególnym uwzględnieniem starań miejscowej ludności o utrzymanie polskości tych ziem przed 1939 r. oraz widoki dawnego Pszczewa na fotografiach i pocztówkach. W muzeum znajduje się sklep z pamiątkami oraz informacja turystyczna. Przed budynkiem ustawiono drewnianą rzeźbę przedstawiającą Feliksa Paździorka (rzeźb. Tadeusz Bardelas, 2008 r.).

W południowej pierzei Rynku, naprzeciwko budynku Urzędu Gminy, leży **głaz-pomnik** ku *Pamięci bojowników o polskość Pszczewa zamordowanych przez hitlerowców w latach 1939-1945*, odsłonięty we wrześniu 1964 r. W pobliżu Rynku, na północ od niego, na niewysokim wzniesieniu przy ul. Sikorskiego, znajduje się późnorennesansowy **kościół** pw. św. Marii Magdaleny z lat 1632-1654, rozbudowany w latach 1780-1784 i 1894-1897. Jednonawowy, na rzucie wydłużonego prostokąta, z bocznymi kaplicami i zakrystią oraz masywną kwadratową wieżą wbudowaną w korpus, w górnej kondygnacji ośmioboczną, zwieńczoną neobarokowym hełmem. Wnętrze nawy nakryte jest drewnianym stropem, kaplicy przy prezbiterium (otwartej do wnętrza arkadowo) – sklepieniem krzyżowym, a sześciobocznej kaplicy Św. Krzyża – pseudosklepieniem kolebkowym.

Wystrój wnętrza z XIX w., z elementami wyposażenia z XVII i XVIII w. W prezbiterium neobarokowy ołtarz główny z obrazem św. Marii Magdaleny z XVII w. i kopią obrazu Matki Boskiej Rokitniańskiej oraz dwa witraże z XIX w.: Najświętsze Serce Pana Jezusa i Niepokalane Serce Maryi. Oprócz tego dwa eklektyczne ołtarze boczne Matki Bożej i św. Jana Nepomuce-

Pszczew, warsztat szewski w Muzeum – Dom Szewca

na z obrazami z XVIII w. oraz neorenesansowy ołtarz z rzeźbą Chrystusa Ukrzyżowanego w kaplicy przy prezbiterium. Na prawej ścianie nawy, nad wejściem do sześciobocznej kaplicy Św. Krzyża, wisi obraz *Matka Boska wśród aniołów* z ok. 1630 r., a w kaplicy Św. Krzyża – drewniany krucyfiks o wysokości 3,5 m, a także pamiątkowa tablica ku czci 70 mieszkańców Pszczewa, poległych na frontach I wojny światowej. Przy kościele rośnie młody cis pospolity z drewnianą tabliczką informacyjną o następującej treści: *Cis pospolity posadzony w dniu 1 października 2010 r. przy kościele Parafii Rzymsko-Katolickiej pw. Świętej Marii Magdaleny w Pszczewie podczas przekazania i poświęcenia sztandaru dla Związku Leśników Polskich w RP Regionu Zachodniego w Szczecinie został wyhodowany z nasion, które pobłogosławił Ojciec Święty Benedykt XVI.*

Przy kościele rozciąga się też **park pocmentarny** z przełomu XVIII i XIX w. z zachowanymi grobowcami kaplicznymi i dwoma grobowcami proboszczów pszczewskich, w tym ks. Władysława Enna – działacza patriotycznego, inicjatora ostatniej rozbudowy i przebudowy tutejszego kościoła.

Po przeciwnej stronie ul. Sikorskiego stoi dom nr 13, w którym w latach 1877-1940 mieścił się Polski Bank Ludowy, na nim umieszczona jest **tablica** upamiętniająca ten fakt, odsłonięta pierwotnie w 1967 r. i powtórnie w 2007 r. Dalej znajduje się barokowy **dwór-plebania** z końca XVIII w., do którego prowadzi aleja obsadzana szpalerami grabowymi. Obok jest mały **park dworski** z końca XVIII w. Przed plebanią rośnie oka-

Pszczew, kościół pw. św. Marii Magdaleny

Pszczew, dwór-plebania

Grodzisko Góra Wieżowa nad Jeziorem Pszczewskim

zała lipa – pomnik przyrody (obw. 510 cm). Nieco w głębi, za plebanią, wznosi się stożkowate grodzisko nazywane Górą Wieżową (śr. 45 m, wys. do 20 m) – miejsce siedziby obronnej biskupiego urzędnika w XIII-XV w. Z jego wierzchołka roztacza się rozległy widok na jezioro, wzdłuż którego – zachodnim brzegiem – prowadzi piękna promenada.

Za grodziskiem znajduje się **zespół szkół**, obejmujący szkołę podstawową – Pomnik Tysiąclecia Państwa Polskiego (co upamiętnia stosowna tablica) – oddaną do użytku w 1963 r. (w 1973 r. otrzymała imię Mikołaja Kopernika), a obok budynek gimnazjum zbudowany w latach 2002-2003 (od 2005 r. noszącego imię Marii Skłodowskiej-Curie). W 2009 r. otwarto tutaj **Szkołną Izbę Muzealną**. W rozwidleniu ulic Szarzeckiej i Międzychodzkiej stoi **figura** św. Jana Nepomucena, a w pobliżu – przy ul. Międzychodzkiej – jest **cmentarz parafialny**, założony w 1882 r., z aleją cmentarną obsadzoną platanami. Podczas porządkowania cmentarza i likwidacji najstarszych grobów ciekawe płyty i nagrobki cmentarne zgromadzono w **lapidarium** przy bramie głównej na cmentarzu.

W południowej części Pszczewa, przy ul. Międzyrzeckiej 1 (naprzeciw stacji benzynowej) znajduje się przebudowana dawna **bóżnica** z połowy XIX w. (obecnie salon odzieżowy). Na południowym skraju Pszczewa, przy ul. Batorego, rozmieszczone są zabudowania dawnego **zespołu folwarcznego** z lat 1859-1920. Pierwotnie był tu folwark biskupi, założony zapewne w XV w. po ustanowieniu w Pszczewie archidiakonatu. Po II wojnie światowej mieścił się tu PGR, a obecnie **Gospodarstwo Agroturystyczne Folwark Pszczew**, którego właściciel prowadzi prace adaptacyjne dla powstającego ośrodka konferencyjno-wczasowego. Jego centralną część zajmuje neoklasycystyczny **dwór**, zbudowany w połowie XIX w. Postawiono go na miejscu poprzedniego dworu biskupiego o konstrukcji szkieletowej, spalonego w 1631 r. przez Szwedów, następnie odbudowanego; w dworze tym w 1650 r. zmarł biskup poznański Andrzej

Szołdrski³⁷, który godność tę piastował od 1635 r. Jest to obiekt parterowy, nakryty dachem dwuspadowym z trójkątną wystawką od frontu, z późniejszymi dobudówkami po obu stronach szczytu. W elewacji tylnej umiejscowiona jest trójkątna wystawka poprzedzona kolumnowym gankiem z tarasem. Przed dworem jest paradny dziedziniec,

Dwór na terenie Gospodarstwa Agroturystycznego Folwark Pszczew

a z tyłu – **park** krajobrazowy z przełomu XVIII w. i XIX w. (pow. 10,4 ha) o urozmaiconym drzewostanie, w części południowo-zachodniej przechodzący w park leśny. Wśród drzew parkowych rośnie jesion wyniosły – pomnik przyrody (obw. 300 cm). Jest tutaj także kopiec, będący być może prehistorycznym grodziskiem. Przy bramie wjazdowej do dworu stoi dawna **rząd-cówka** z około 1920 r., dwukondygnacyjna, nakryta wysokim dachem dwuspadowym, z wystawkami na kalenicy i w połaci dachowej. Dwór znajduje się w otoczeniu zabudowań folwarcznych, zgrupowanych wokół czworobocznego dziedzińca, wśród których jest m.in. trzykondygnacyjny **spichlerz** z 1859 r., przykryty płaskim dachem (będzie w nim urządzona sala biesiadna) i dwukondygnacyjna **gorzelnia** z 1900 r., przykryta wysokim dachem dwuspadowym. Teren zespołu folwarcznego ogrodzony był murem, z którego prawie w całości zachowała się część wschodnia (wzdłuż ul. Batorego), zakończona na południowym krańcu **basztą**.

Naprzeciwko zespołu folwarcznego do 1965 r. stał neogotycki kościół ewangelicki z monumentalną, wysoką na ponad 40 m wieżą, zbudowany w 1865 r. przez niemieckich właścicieli dóbr pszczewskich. Fakt ten upamiętnia **głaz** postawiony tutaj w 2006 r., obok którego stoi tablica informacyjna z tekstem i zdjęciami świątyni. Przed kościołem w 1863 r. postawiono drewnianą figurę św. Wawrzyńca, w 1963 r. przeniesioną do muzeum w Międzyrzeczu. W 2006 r. znowu postawiono tu (współczesną) **figurę** tego świętego, wyrzeźbioną przez Janusza Orzepowskiego podczas odbywającego się w Pszczewie pleneru rzeźbiarskiego.

Pszczew, głaz z tablicą w miejscu dawnego kościoła ewangelickiego

Przy ul. Kasztanowej, na południowym brzegu Jeziora Pszczewskiego, wśród zieleni, usytuowany jest neobarokowy **dworek** zbudowany w początkach XX w. przez ówczesnego właściciela folwarku Wilhelma Dochna (dla jego matki), w którym obecnie ma siedzibę Leśnictwo Pszczew. Jest to budynek jednokondygnacyjny z użytkowym poddaszem, z mansardowym dachem i ozdobnymi lukarnami. Przed obiektem jest początek okrężnej, leśnej ścieżki przyrodniczo-edukacyjnej. Po drugiej stronie ulicy, w dawnej lecznicy, znajduje się prywatny **Skansen Pszczelarski** Tadeusza Bryszkowskiego (pszczelarza z wielowiekowymi tradycjami), z interesującą ekspozycją dotyczącą pszczoł i pszczelarstwa, otwarty w 1988 r. Wśród zgromadzonych tutaj eksponatów zobaczyć można m.in. kolekcję uli wydrążonych z pni drzew, zdobionych rzeźbą, unikalnym kształtem nadanym przez naturę, z niepowtarzalnymi dachami słomianymi oraz zbiór szopek wigilijnych. Część uli jest zasiedlona przez pszczoły. Przy skansenie stoi drewniana rzeźba *Pszczelarza* (rzeźb. Janusz Orzepowski, 2007 r.). Nieco dalej, przy drodze odchodzącej do Świechocina wznosi się **Wzgórze św. Wojciecha**, którego nazwa związana jest z legendą o lipie św. Wojciecha, zwanej Świętą Lipą.

Dawno temu przez Pszczew, który był małą puszczańską wioską, przechodził św. Wojciech, biskup Czech, udający się do Prus, gdzie zamierzał nawracać pogan. Był bardzo zmęczony wędrowką i pragnął odpocząć. Ówcześni mieszkańcy Pszczewa odmówili mu jednak jadła i gościny. Zatrzymał się więc na pobliskim wzgórzu, gorzko zapłakał, wsadził w piaszczystą ziemię swój kij wędrowny i zasnął głębokim twardym snem. Wyruszając w dalszą wędrowkę, zostawił kij zatknięty w ziemię. Stary, suchy kij wypuścił korzenie i zamienił się w lipę, która z czasem rozrosła się do olbrzymich rozmiarów, a ludzie nazwali ją Świętą Lipą.

Pamiętkową lipę pszczewianie otaczali opieką, bowiem związana z nią była przepowiednia, że jeśli zmarnieje, to

Pszczew spotka nieszczęście. Mimo tych starań wiekowe konary drzewa nie wytrzymały naporu silnych wiatrów i burzy, które przetoczyły się przez Pszczew w latach 1860 i 1880; z dorodnej lipy pozostał tylko suchy pień. W zmurszałe korzenie pnia posadzono młodą lipę, która rozrosła się w duże drzewo i rośnie w tym miejscu do dziś.

Być może już w XI w. na wzgórzu w pobliżu Świętej Lipy, zbudowano kościół pw. św. Wojciecha, którego założenie legenda wiązała z misją biskupa. Była to świątynia drewniana, którą rozebrano w 1771 r., a na jej miejscu postawiono **kapliczkę** z figurą św. Wojciecha, odrestaurowaną w 1999 r. Przy kościele znajdował się najstarszy cmentarz katolicki Pszczewa, czynny do połowy XV w. Później chowano tutaj zmarłych na dżumę i cholere w XVII i XIX w. W pobliżu, przy drodze do Silnej, był cmentarz ewangelicki, założony w 1828 r. W 1998 r. ustawiono tam pamiątkowy **głaz** z napisem *Umarłym ku pamięci*.

Na **półwyspie Katarzyna**, wcinającym się w południowo-wschodnią część Jeziora Pszczewskiego, widoczne są ślady **grodziska** wczesnopiastowskiego z IX-XII w., upamiętnione głazem. Stoją tutaj też dwie drewniane **rzeźby**: *Woja* (rzeźb. Stefan Szymoniak, 2005 r.) i *Katarzyny* (rzeźb. Jerzy Kopeć, 2007 r.), a także stosowna tablica informacyjna. Nazwa półwyspu nawiązuje do legendy, która mówi, że jeden z władców tu-tejszego grodu chciał wydać swą córkę Katarzynę za rycerza z sąsiedniego plemienia, ale ta kochała innego i pełna rozpaczy, nie widząc innego wyjścia, rzuciła się w fale jeziora.

Przy rozwidleniu dróg na Międzyrzecz i do ośrodka wypoczynkowego Karina stoi **kapliczka** z figurą Jezusa Ukrzyżowanego, a obok niej jest miejsce, **moгіł żołnierzy napoleońskich** poległych w 1813 r., upamiętnione **głazem z tablicą** i dwoma drewnianymi **rzeźbami**: *Napoleona* (rzeźb. Henryk Grudzień, 2009 r.) i *Żołnierza napoleońskiego* (rzeźb. Juliusz Wojciechowski, 2009 r.). Przy

Pszczew, dawny cmentarz parafii ewangelickiej

Pszczew, kapliczka na miejscu mogił żołnierzy napoleońskich

drodze do Trzciela, naprzeciwko os. Powstań Wlkp., w 1995 r. odsłonięto **głaz** z inskrypcją upamiętniającą miejsce cmentarza żydowskiego istniejącego tutaj w latach 1730-1939, który przetrwał do lat 60. XX w. Obok głazu ustawiono płytę nagrobną jednego z niewielu ocalałych grobów żydowskich.

W obrębie miejscowości, na zachodnim krańcu plaży nad jeziorem Szarcz, na polu biwakowym, rosną dwie wierzby kruche (obw. 275 i 425 cm), około 2 km na wschód od zabudowań Pszczewa i około 700 m na północ od drogi Pszczew-Silna rośnie lipa drobnolistna (obw. 620 cm), a na skarpie przy drodze Policko-Pszczew w Leśnictwie Pszczew – dąb szypułkowy (obw. 450 cm) – wszystkie chronione jako pomniki przyrody.

Od 1994 r. w drugiej połowie lipca odbywa się tu Jarmark Magdaleński – impreza folklorystyczna o zasięgu ponadlokalnym, z bogatym programem kulturalnym i handlowym. Od 2002 r., we wrześniu odbywają się tu Plenery Dużej Rzeźby w Drewnie. Okazałe postacie wyrzeźbione podczas tej imprezy zdobią Pszczew i inne miejscowości gminy.

Północna część Pszczewa, w sąsiedztwie dawnej stacji kolejowej, to dawna osada **Jeziernik**, założona w 1840 r. W po-

bliżu, nad jeziorem Szarcz, zlokalizowane są **ośrodki wypoczynkowe**. Około 400 m dalej, przy drodze do Szarcza, w piętrowym budynku wybudowanym w 1999 r. znajduje się biuro Pszczewskiego Parku Krajobrazowego oraz **Ośrodek Edukacji Przyrodniczej**. Gmina Pszczew we współpracy z partnerską Gminą Letschin z Niemiec

Plaża nad jeziorem Szarcz

bierze udział w realizacji projektu „Gmina Pszczew i Pszczewski Park Krajobrazowy w obliczu sieci ochrony przyrody Natura 2000”.

Utworzone w 1992 r. Towarzystwo Przyjaciół Pszczewa zajmuje się pobudzaniem i wspieraniem inicjatyw na rzecz rozwoju gminy, podejmowaniem działań na rzecz lokalnej społeczności, kultywowaniem tradycji, ochroną zabytków i świadectw historii oraz wspieraniem życia kulturalnego, m.in. w ramach realizacji strategii rozwoju gminy.

Utworzone w 2006 r. Pszczewskie Stowarzyszenie Turystyczne zrzesza osoby fizyczne prowadzące działalność w zakresie turystyki oraz zainteresowane rozwojem turystycznym gminy Pszczew i regionu.

W Pszczewie urodzili się działacze narodowi Feliks Paździorek, Ignacy Paździorek i Ludwik Wittchen oraz arcybiskup Antoni Melchior Fijałkowski. Siedzibę miał tutaj Rudolf baron Hiller von Gärtringen.

W wyniku starań barona w Pszczewie powstała parafia ewangelicka, wybudowano kościół, założono cmentarz i szkołę. W 1830 r. wybuchła epidemia cholery. Żona barona, Zofia, pomagała pielęgnować chorych oraz nakazywała stosować higienę. Jednak mieszkańcy jej nie słuchali – mieli własną metodę na walkę z chorobą, a mianowicie picie dużej ilości alkoholu. Z tego okresu jest znana piosenka:

*Hejże ho, hejże ha, pijmy wódkę aż do dna
nie bójmy się cholery, niech odejdzie ho ho ho.*

Fragment wystawy w Ośrodku Edukacji Przyrodniczej w Pszczewie

Ośrodek Edukacji Przyrodniczej w Pszczewie

Przez Pszczew przebiegają szlaki piesze niebieskie: nr 2 i nr 3 oraz rowerowe: zielony nr 1, czerwony nr 2, żółty nr 5 i nr 6, zielony nr 7, czarny nr 10 i nr 12a, czerwony nr 12b i niebieski 12c.

- ◆ Przystanek PKS przy obwodnicy za kościołem. Urząd Gminy, 66-330 Pszczew, Rynek 13, tel. 95 749 23 10. Gminny Ośrodek Kultury, ul. Poznańska 27, tel. 95 749 23 22. Komenda Powiatowa Policji, ul. Sikorskiego 21, tel. 95 749 10 02. Niepubliczny Zakład Opieki Zdrowotnej – Punkt Lekarza Ogólnego w Pszczewie i Apteka w Pszczewie, ul. Rynek 4, tel. 95 748 92 09. Punkt Informacji Turystycznej przy plaży komunalnej nad jeziorem Szarcz, ul. Szarzecka 14, tel. 95 749 12 99. Urząd Pocztowy, ul. Poznańska 25, tel. 95 749 11 31. Gospodarczy Bank Spółdzielczy Międzyrzecz, ul. Rynek, tel. 95 749 40 20. Ośrodek Edukacji Przyrodniczej oraz biuro Pszczewskiego Parku Krajobrazowego, ul. Szarzecka 14, tel. 95 749 12 99, 95 749 16 01 (w ośrodku pokoje noclegowe). Muzeum Dom Szewca z punktem informacji turystycznej, Rynek 19, tel. 95 749 23 27. Skansen Pszczelarski – Tadeusz Bryszkowski, ul. Kasztanowa 9, tel. 95 749 13 62. Leśnictwo Pszczew, ul. Kasztanowa 3, tel. 95 748 92 16. Pszczewskie Stowarzyszenie Turystyczne, ul. Międzyrzeczka 20. Centrum Rekreacyjno-Wypoczynkowe Relaks (sezonowe), ul. Szarzecka 11, tel. 95 749 10 39, 693 40 29 39 (pokoje motelowe, domki campingowe, pole namiotowe i campingowe, restauracja i kawiarnia, plaża z kąpieliskiem strzeżonym, wypożyczalnia sprzętu pływającego). Ośrodek Wypoczynku Dzieci i Młodzieży Jeziorok (całoroczny), ul. Wybudowanie 12, tel. 95 749 12 78, 517 21 09 07, 501 60 50 69 (motel, domki campingowe, pole namiotowe i campingowe, restauracja, wypożyczalnia, sprzętu pływającego i rowerów kołowych, boiska sportowe). Ośrodek wypoczynkowy Wodnik (sezonowy), ul. Wybudowanie 11, tel. 95 749 11 93, 601 73 70 68 (motel, domki campingowe, kąpielisko, wypożyczalnia sprzętu pływającego). Ośrodek Wypoczynkowy Karina (całoroczny), ul. Wybudowanie 15 (4 km od centrum Pszczewa, w kierunku Stołunia), tel. 95 749 10 71, 601 74 91 82 (hotel, motel, domki campingowe, pole namiotowe, stolówka, bar, kawiarnia, kąpielisko strzeżone, wypożyczalnia sprzętu pływającego, ośrodek jazdy kon-

nej, boiska sportowe, sklep spożywczy). Motel i restauracja Przyszań, ul. Międzyrzeczka 20, tel. 95 749 12 66. Schronisko młodzieżowe, ul. Parkowa 1. Kwatery prywatne, E.M.A. Miłklasowie, ul. Żwirowa 15, tel. 95 749 13 70, 607 86 10 84. Gospodarstwo Agroturystyczne Folwark Pszczew, ul. Batorego 11, tel. 500 21 04 12. Gospodarstwo Agroturystyczne Pod Dębem, ul. Wybudowanie 8, tel. 95 749 28 58, 668 24 65 93. Bar U Szewca z ogródkiem piwnym, Rynek 23.

ROKITNO (gm. Przytoczna) duża wieś położona 12 km na północ od Międzyrzecza, w pagórkowatej okolicy, przy drodze do Przytocznej, na północno-zachodnim skraju otuliny Parku. Sanktuarium maryjne, znana miejscowość pielgrzymkowa.

Nazwa wsi wywodzi się zapewne od rokity, pospolitego gatunku wierzby. Była to posiadłość rycerska wzmiankowana po raz pierwszy w 1378 r. (*Rokytno*), gdy jej właściciel Mikołaj z Bytnia – kasztelan starogrodzki, darował ją opactwu cystersów z Zemska (później Bledzewa) w zamian za wsie Muchocin i Radgoszcz koło Międzychodu. Od tego czasu, aż do II rozbioru Polski, wieś pozostawała własnością klasztoru. Od XIV w. istniał we wsi drewniany kościół, a od połowy XVIII w. kościół murowany. Od 1835 r., kiedy cystersi zostali usunięci przez władze pruskie aż do 1945 r. opiekę nad kościołem sprawowali proboszczowie niemieccy. W 1677 r. opat Kazimierz Jan Opaliński ustanowił tutaj kongregację rokitniańską na prawach prepozytury. Wraz z sekularyzacją dóbr klasztornych Rokitno po 1796 r. przeszło na własność państwa pruskiego i było dzierżawione. Ostatnim dzierżawcą był – wymieniany w 1928 r. – Paul Waberski. Od 1945 r. w pa-

Rokitno, kościół pw. Matki Bożej Rokitniańskiej

rafii i sanktuarium są księża diecezjalni. Rokitno dwukrotnie znalazło się w obrębie niemieckiej Brandenburgii – w XIV w. i w latach 1792-1945.

Na niewielkim wzniesieniu w środku wsi, otoczony murem ceglanym pozorującym obwarowanie bastionowe, stoi późno-barokowy **kościół** pw. Matki Bożej Rokitniańskiej, w 2001 r. obdarzony tytułem Bazyliki Mniejszej, będący Sanktuarium Matki Bożej Cierpliwie Słuchającej. Zbudowany został w latach 1746-1756 (proj. arch. Karola Marcina Frantza Młodszeo) na potrzeby kultu obrazu Matki Bożej Rokitniańskiej. Budowę kościoła rozpoczęto już wcześniej w 1707 r. na najwyższym wzgórzu przy drodze do Międzyrzecza; nie został on jednak nigdy ukończony. Obecny kościół jest trzynawową budowlą halową, o bogatym wystroju elewacji frontowej, z dwiema niskimi wieżami zwieńczonymi obeliskowymi hełmami. Sklepienie żaglaste wewnątrz kościoła pokrywa polichromia z XVIII w. ze scenami z życia Najświętszej Marii Panny oraz ze Starego i Nowego Testamentu, którą zapewne wykonał malarz śląski Jerzy Wilhelm Neunhertz. Bogaty wystrój barokowy z elementami rokokowymi z około 1758 r. pochodzi z warsztatu Krystiana Grünewalda z Legnicy.

Składa się na niego ołtarz główny, cztery ołtarze boczne, stalle, ambona i chrzcielnica. W ołtarzu głównym (z 1760 r.) znajduje się obraz Matki Bożej Rokitniańskiej, określane mianem Matki Bożej Cierpliwie Słuchającej, zasłaniany obrazem ze sceną Zwiastowania Najświętszej Marii Panny. Pierś Madonny zdobi Polski Orzeł, który przetrwał tu okres zaborów i II wojny światowej. Matka Boska została przedstawiona bez Dzieciątka, z lekko pochyloną głową i odsłoniętym uchem, gotowym do wysłuchiwania próśb zanoszonych za jej pośrednictwem

Rokitno, wewnątrz kościoła pw. Matki Bożej Rokitniańskiej

do Boga. W zwieńczeniu znajduje się postać Boga Ojca w otoczeniu Aniołów, poniżej gołębica symbolizująca Ducha Świętego. Po obu stronach ołtarza stoją rzeźby: św. Józefa z Dzieciątkiem Jezus, Piotra Apostoła, św. Elżbiety, św. Anny, św. Wojciecha i św. Stanisława. Obecnie kościół jest najważniejszym sanktuarium maryjnym Diecezji Zielonogórsko-Gorzowskiej.

Obraz prawdopodobnie namalowany został na początku XVI w. przez malarza ze szkoły niderlandzkiej. Nie wiadomo, w jaki sposób znalazł się w Polsce. W końcu XVI w. należał do osiadłej na Kujawach rodziny Stawickich. Od nich malowidło trafiło do ks. Macieja Dąbrowskiego, archidiakona kruszwickiego. Ten z kolei odstąpił je rodzinie biskupa włocławskiego Hieronima Rozdrażewskiego, a stamtąd jako posag obraz znalazł się w rękach znanych rodów wielkopolskich Leszczyńskich i Opalińskich. Podczas najazdu szwedzkiego wizerunek ten, już wówczas cieszący się opinią cudownego, towarzyszyć miał wyprawom wojennym Jana Piotra Opalińskiego z Bnina. Następnie odziedziczył go Kazimierz Jan Opaliński, późniejszy biskup chełmiński, który od 1661 r. był opatem cysterskim w Bledzewie, dokąd też przeniósł wizerunek Matki Bożej i umieścił początkowo w swojej rezydencji, a później w jednym z bocznych ołtarzy kościoła klasztornego. Kiedy opat ciężko zachorował, zdrowie wróciło po modłach wiernych i zakonników przed obrazem. Od tej chwili kościół klasztorny w Bledzewie stał się obiektem kultu maryjnego. W 1669 r. opat Opaliński przeniósł obraz do Rokitna i umieścił w ołtarzu starego drewnianego kościoła. Wkrótce obraz i tutaj zasłynął jako cudowny, gromadząc przed obliczem Matki Bożej licznych pielgrzymów, przybywających do Rokitna z odległych nieraz stron kraju. 4 marca 1670 r. biskup poznański Stefan Wierzbowski w oparciu o opinię komisji teologicznej uznał wizerunek Madonny za cudowny. Jego sława dotarła do Warszawy. Na życzenie króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego, za zgodą biskupa poznańskiego, obraz przewieziono w listopadzie 1670 r. do kaplicy Zamku Królewskiego w Warszawie. Na wiosnę 1671 r. król zabrał obraz do obozu pod Lublin, gdzie oczekiwał wieści o wyprawie zbrojnej przeciwko zbuntowanym kozakom. Opanowanie buntu uznano za szczególną łaskę uzyskaną od Boga za przyczyną Matki Bożej. Rycerze w dowód wdzięczności ozdobili jej wizerunek srebrną sukienką wysadzaną drogimi kamieniami, a na

sercu umieścili orła w koronie z lacińskim napisem „Daj, Panie, pokój dniom naszym”. Król przyozdobił ponadto cudowny wizerunek koroną i zezwolił na jego powrót do kościoła w Rokitnie, gdzie znalazł się on już 21 listopada 1671 r. Polski orzeł nigdy nie został usunięty z obrazu. Mimo nakazów ówczesnych władz, żaden z niemieckich proboszczów tego nie zrobił. Podczas II wojny światowej został on tylko przysłonięty czerwoną kokardą.

Rokitniański obraz stał się obiektem szczególnego kultu, a kościół celem licznych pielgrzymek ze wszystkich stron kraju, co wymusiło budowę większej świątyni. W czasach zaborów do obrazu przybywały rzesze Polaków z okolicy. Odsłonięto ucho Matki Bożej w obrazie rokitniańskim uświadamiało modlącym się jej matczyną cierpliwość w wysłuchiwanie zanoszonych prośb. Znak Orła Białego na piersiach Madonny przypominał o tradycjach narodowych i budził nadzieję na odzyskanie wolności. Papież Paweł VI³⁸ ogłosił Matkę Boską Rokitniańską Główną Patronką Diecezji Gorzowskiej. 18 czerwca 1989 r. obraz ten został koronowany (nad głową Matki Boskiej widoczna jest korona z herbem papieskim, poświęcona w Rzymie w 1989 r. przez bł. Jana Pawła II). W ciągu roku do sanktuarium pielgrzymuje ok. 250 tys. pątników.

W XVIII w. powstawały liczne kopie obrazu Matki Boskiej Rokitniańskiej, nie zawsze całkowicie wierne oryginałowi, znajdujące się w wielu miejscowościach całej Polski. Jedną z tych kopii jest, czczony jako cudowny, obraz Matki Boskiej Licheńskiej namalowany przez nieznanego z nazwiska ludowego malarza. Kopią obrazu Matki Boskiej Rokitniańskiej jest także obraz Matki Bożej w kościele parafialnym w Pszczewie.

Przy kościele stoi **pomnik** bł. Jana Pawła II, odsłonięty w 2009 r. W sąsiedztwie świątyni znajduje się Diecezjalny **Dom Rekolekcyjny** z ładną kaplicą o nowoczesnym wystroju, **Dom Pielgrzyma** oraz rozległy, zagospodarowany parkowo teren pielgrzymkowy z licznymi obiektami kultu religijnego oraz pamiątkami. W przyziemiu ołtarza polowego znajduje się **Muzeum Diecezjalne** diecezji zielonogórsko-gorzowskiej, w którym można obejrzeć eksponaty związane z historią sanktuarium i diecezji, wiele pamiątek związanych z bł. Janem Pawłem II (tzw. kolekcja papieska), szaty i naczynia liturgiczne oraz portrety trumienne. W sąsiedztwie leży okazały **głaz** narzuto-

wy z **tablicą** ustawiony w 1997 r., upamiętniający pielgrzymkę papieską do Gorzowa Wlkp. (ufundowany przez kombatanów – leśników z trzech województw). Nieopodal rośnie **lipa** drobnolistna – pomnik przyrody z figurą Matki Boskiej Fatimskiej. Wokół placu urządzono **stacje Drogi Krzyżowej** oraz liczne **kaplice** wzniesione w latach 90. XX w., m.in. Jezusa Miłosiernego, Matki Boskiej Ostrobramskiej (pomniejszona kopia Ostrej Bramy w Wilnie), wzgórze Golgota, kaplica Narodzenia Pana Jezusa i Świętej Rodziny, grotta Matki Boskiej z Lourdes oraz drewniany, liczący ponad sto lat dom przeniesiony z okolic Dorohuska (poświęcony pamięci Pierwszych Polskich Męczenników, którzy według tradycji w 1003 r. ponieśli męczeńską śmierć w pustelni pod Międzyrzeczem).

Naprzeciwko kościoła znajduje się **Dom Pomocy Społecznej** (dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnej intelektualnie). Pierwotnie była tutaj szkoła gospodarstwa domowego utworzona w 1886 r. przez tutejszego proboszcza ks. Józefa Garstkę, którą prowadziły siostry boromeuszki (Zgromadzenie Sióstr Miłosierdzia św. Karola Boromeusza). Po I wojnie światowej mieścił się tutaj ośrodek rekolekcyjny dla wiernych i kapłanów. Po II wojnie światowej siostry boromeuszki prowadziły tutaj przedszkole i ognisko samarytańskie pod egidą Caritasu, a w latach 1957-1963 siostry salezjanki (Zgromadzenie Córek Maryi Wspomożycielki Wiernych) prowadziły Diecezjalny Dom Katechetyczny.

Obok parkingu przy sanktuarium stoi nowo wybudowany **Dom Seniora** Pogodna Jesień otwarty w 2011 r. W północno-zachodniej części wsi znajduje się dawny zespół dworski, na terenie którego stoi jednokondygnacyjny **dwór** z początku XX w., z wysokim parterem, nakryty dachem dwuspadowym z naczółkami, obecnie zamieszkanym przez pięć rodzin. W otoczeniu dworu zachowały się pozostałości **parku** z pierwszej połowy XIX w. (pow. 0,63 ha) z pomnikami przyrody – lipą drobnolistną (obw. 610 cm) i dwoma dębami szypułkowymi (obw. do 450 cm). Przy drodze do Chełmska, na północny zachód od wsi, jest dawny sierociniec Miłostronie, założony w 1832 r. (po straszliwej zarazie z 1831 r., która osierociła mnóstwo dzieci). Od 1953 r. to **Dom Pomocy Społecznej** (dla niepełnosprawnych intelektualnie mężczyzn). Przy nim rośnie pomnikowa lipa drobnolistna (obw. 490 cm) i aleja okazałych kasztanowców białych. Podziwiać można także **park** (pow. 2,20 ha).

Na południe od wsi, na okolicznych polach i łąkach rozciągających się na wzgórzach, od 2000 r. budowana jest **Kalwaria Rokitniańska** – zespół kaplic symbolizujących stacje Męki Pańskiej (jedyne taki obiekt w zachodniej części Polski). Jej inicjatorem i pomysłodawcą jest obecny kustosz sanktuarium, ks. Józef Tomiak, a za projekt odpowiadają poznańscy architekci Rafał i Jolanta Lisiakowie. Na trasie liczącej 4,5 km powstaną 32 kaplice; do tej pory zbudowano ich już 27.

Około 2 km na południe od wsi, wśród lasów, położone jest jezioro Rokitno. Przy jego brzegu północnym zlokalizowane jest kąpielisko i **ośrodek wypoczynkowo-wczasowy**. 2,5 km na południowy wschód od wsi dochodzi zachodni kraniec Jeziora Lubikowskiego.

Około 2 km na wschód od Rokitna, przy drodze do Lubikowa, znajduje się **kapliczka połowa** pw. Najświętszej Marii Panny, barokowa, zbudowana w 1758 r. na miejscu wcześniejszej drewnianej budowli, postawionej w 1671 r. w celu przyjęcia wracającego z Warszawy obrazu Matki Boskiej Rokitniańskiej przed uroczystym wprowadzeniem do kościoła w Rokitnie. Kapliczka pokryta jest dwuspadowym dachem, a nad wejściem w 1900 r. w nadbudowano drewnianą wieżyczkę.

Przebiegają tędy szlaki rowerowe: zielony nr 3 i czerwony nr 8.

- ◆ Przystanek PKS. Dom Pielgrzyma przy Sanktuarium (z pokojami noclegowymi i jadalnią), 66-340 Przytoczna, Rokitno 37, tel. 95 749 30 43. Ośrodek Wypoczynkowo-Wczasowy Rokitno Międzyzakładowej Organizacji Związkowej Solidarność nad jeziorem Rokitno, tel. 95 749 47 53, 514 75 05 99. Bar U Jana, Rokitno 6, tel. 693 38 46 00. Przy drodze Poznań–Gorzów Wlkp., 2,5 km na północ od Rokitna, znajduje się w dawnych kamiennych **budynkach folwarcznych „kombinat” gastronomiczno-hotelerski Auto-Port** (duża restauracja, bar, hotel i... żywy krokodyl), tel. 95 749 44 30.

RYBOJADY (gm. Trzciel), wieś o charakterze letniskowym, położona 4,5 km na północny zachód od Trzciela, przy drodze lokalnej do Pszczewa, przy zachodnim brzegu cieśniny łączącej jeziora Rybojady i Wielkie, na skraju zachodniej części Parku.

Rybojady to stara osada rybacka. Na terenie wsi odkryto ślady cmentarzyska kultury łużyckiej z III okresu epoki brązu (1300-1100 lat p.n.e.). Wieś leży w miejscu o dużym niegdyś znaczeniu strategicznym, które od wczesnego średniowiecza chronione było przez grody strażnicze. Zamykały one jedno z nielicznych przejść przez linię Obry i pasmo jezior obrzańskich. Ich ślady w postaci grodzisk zachowały się po dziś dzień. Jedno z nich, **grodzisko stożkowe** o wymiarach 33×40 m i wysokości 2,5 m, leży na podmokłych łąkach, na niewielkim półwyspie zwanym Przysieką (pierwotnie był on wyspą), na zachodnim brzegu jeziora Rybojady u ujścia Obry z jeziora, ok. 500 m na północny zachód od centrum wsi. Są to ślady średniowiecznego gródka, istniejącego od połowy XIII w. do XV w., który zbudowany został zapewne na miejscu starszego grodu z X-XII w. W początkowym okresie stanowił on umocnienie państwa Polan, później podobną rolę spełniał w okresie rozbitcia dzielnicowego. Przypuszczalnie jego zadaniem było wzmocnienie przeprawy przez linię jezior obrzańskich w Pszczewie, którą przebiegał trakt frankfurcki w kierunku Poznania. Od południowego wschodu gród broniony był podwójnymi wałami o szerokości 8-10 m i fosą o szerokości ok. 6 m. Około 100 m na południowy wschód od tego grodziska znajduje się owalne, regularne wzniesienie, będące zapewne pozostałością wczesnośredniowiecznej **osady przygrodowej**. Drugie, starsze i wyjątkowo rozległe **grodzisko** położone jest na przeciwnym, wschodnim brzegu jeziora Rybojady, na przesmyku zwanym Żelazną Bramą. W pobliżu obecnej przeprawy przez Obrę, na niewielkim półwyspie przy północnym brzegu jeziora Rybojady, w trakcie prowadzonych prac archologicznych odkryto **osadę** wczesnośredniowieczną, oddzieloną od lądu wałem i fosą, datowaną na X-XI w. Osada uzyskała roboczą nazwę „mrówcze grodzisko” z powodu występowania tu olbrzymiej liczby mrowisk, podlegających ochronie, które uniemożliwiły dalsze prace wykopaliskowe.

Rybojady to dawna własność szlachecka, wzmiankowana w dokumentach po raz pierwszy być może w 1305 r. (*Ribenick*), a na pewno w 1319 r. (*Rybiac*, *Ryboiadel*), kiedy to książęta glogowscy Henryk IV Wierny³⁹ i Przemko⁴⁰, do których po rozbitciu dzielnicowym należały te ziemie, odstąpili je margrabiemu brandenburskiemu Waldemarowi. Około 1326 r. Władysław

Lokietek **odzyskał te ziemie i przez około 30 lat Odra wraz z Rybojadami stanowiła linię graniczną, najpierw ze Śląskiem, następnie z Brandenburgią. Od XV w. wieś dzieliła losy dóbr zamkowych w Trzcielu, pozostając własnością m.in. Ostrorogów ze Lwówką, Mielżyńskich czy książąt Reuss. Po II rozbiorze Polski była pod zaborem pruskim. W latach 1920-1939 znajdowała się w pobliżu granicy z Polską. Do Polski wróciła w końcu stycznia 1945 r.**

Kaplica pw. św. Józefa Rzemieślnika to dawna przedwojenna kościelnia cmentarna zaadaptowana na cele sakralne w 1958 r. i rozbudowana na przełomie lat 70. i 80. XX w. Pierwszy **we wsi kościół** spłonął w 1640 r. i nie został odbudowany. Przy sklepie stoi **kapliczka z obrazem Matki Boskiej Częstochowskiej, z okresu przedwojennego. Z tego samego czasu pochodzi kapliczka z figurą Matki Boskiej stojąca przy drodze do Pszczewa. Ponadto we wsi znajduje się drewniana chałupa z 1881 r. (dom nr 45). W lesie na zachód od wsi położony jest rezerwat przyrody Rybojady. W pobliżu znajduje się także rezerwat przyrody Jezioro Wielkie.**

Przez wieś **przebiegają szlaki rowerowe zielony nr 7 i czarny nr 12a.**

◆ Przystanek PKS.

SIERCZ (gm. Trzciel), **wieś położona 7 km na południe od Pszczewa, przy drodze z Trzciela do Międzyrzecza. Leży na środkowej rozległej polanie 1,5 km od lewego brzegu Obry, wśród licznych rowów melioracyjnych na skraju otuliny Parku.**

Ślady osadnictwa sięgają tutaj czasów kultury lużyckiej. We wsi znaleziono cmentarzysko ciałopalne z tego okresu, a także skarb z okresu epoki brązu. Odkryto także ślady osady wczesnośredniowiecznej. W źródłach pisanych wieś pojawia się po raz pierwszy w 1394 r. (Sierz). Była to własność szlachecka należąca do posiadłości zamku trzcielskiego. W 1580 r. właścicielem był Marcin Lwowski-Ostrog. W XVII w. tutejsze dobra były w rękach Maksymiliana Mielżyńskiego. Po II rozbiorze Polski wieś znalazła się pod zaborem pruskim. Po traktacie wersalskim pozostała w granicach Rzeszy. Do Polski wróciła w końcu stycznia 1945 r.

W centrum wsi, przy skrzyżowaniu lokalnych dróg wiejskich, znajduje się **kościół** pw. św. Marii Magdaleny, mieszczący się w budynku dawnej restauracji z ok. 1900 r., zaadaptowanej na cele sakralne w 1946 r., z dobudowaną w 1990 r. kruchtą z wieżą. W północnej części wsi położone są tereny dworskie.

Siercz, kościół pw. św. Marii Magdaleny

Ze starej zabudowy zachował się tam m.in. przebudowany budynek **dworu** z XIX w., a przy nim **park** krajobrazowy z końca XIX w. (pow. 1,30 ha) o zatartym obecnie układzie przestrzennym, z licznymi rowami melioracyjnymi.

Przebiega tędy szlak rowerowy nr 6.

◆ Przystanek PKS.

SIERCZYNEK (gm. Trzciel), wieś o zabudowie rozproszonej, rozłożona wśród licznych rowów melioracyjnych, 7 km na północny zachód od Trzciela, po obu stronach drogi do Międzyrzecza, na zachodnim skraju otuliny Parku.

Założona została zapewne w XVIII w. na gruntach Siercza jako osada olęderska, stąd jej pierwotna nazwa *Siereckie* lub *Sierskie Olędry* (*Holendry*). Wzmiankowana po raz pierwszy w 1846 r. (*Sierckie Olędry*). W XIX w. należała do posiadłości zamku trzcielskiego. Do 1793 r. leżała w granicach Polski, następnie dzieliła losy zaboru pruskiego. Po traktacie wersalskim pozostała w granicach Rzeszy. Do Polski powróciła w końcu stycznia 1945 r.

Przy drodze, obok przystanku PKS, znajduje się budynek dawnej szkoły, w którym obecnie mieści się **Ośrodek Zastępczego Rodzicielstwa**. Zajmuje się on propagowaniem idei rodzicielstwa zastępczego jako najlepszej formy niesienia pomocy dla dzieci i młodzieży osieroconej, osamotnionej i odrzuconej, udzielaniem wszechstronnej pomocy rodzicom podejmującym się roli rodziców zastępczych, prowadzeniem działań

profilaktyczno-zapobiegawczych niepowodzeniom rodzinnym i osobistym oraz reprezentowaniem i obroną interesów rodzin zastępczych wobec organów administracji państwowej i samorządowej oraz innych instytucji.

300 m od Ośrodka po wschodniej stronie drogi (dojście droga leśną), tuż za świetlicą wiejską (dawnym Klubem Rolnika) znajduje się drewniana belkowana **kaplica** poewangelicka pw. Matki Boskiej Częstochowskiej z 1707 r., na zewnątrz otynkowana. Przy niej stoi murowana **dzwonnica** z lat 50. XX w., a także **stary cmentarz ewangelicki**, na którym rosną dwa **dęby** szypułkowe (obw. 385 cm) chronione jako pomniki przyrody. Przy posesji nr 33 rośnie kolejny **dąb** szypułkowy (obw. 545 cm), będący także pomnikiem przyrody. We wsi działa **Sekcja Jeździecka** Miejsko-Gminnego Ludowego Klubu Sportowego Orłęta, przy której prowadzona jest hodowla kłusaków francuskich. Konie te używane są prawie wyłącznie do gonitw kłusaków w zaprzęgach lub pod siodłem.

- ◆ Przystanek PKS. Sekcja Jeździecka Miejsko-Gminnego Ludowego Klubu Sportowego Orłęta – Ryszard Kasprowicz, 66-320 Trzciel, Sierczynek 11, tel. 605 55 23 86 (nauka jazdy konnej, **przejażdżki konne** i bryczką, **organizacja imprez okolicznościowych** oraz przy ognisku, **możliwość wędkowania** na stawie hodowlanym). Gospodarstwo Agroturystyczne Ojcowizna – Maria i Stanisław **Szeremet**, Sierczynek 29, tel. 95 743 32 33, tel. 722 15 57 70 (sala **biesiadan** z kominkiem, **przejażdżki konne** i bryczką). Gospodarstwo Agroturystyczne – **Helena Czajkowska**, Sierczynek 47, tel. 95 743 39 50, tel. 602 53 17 56.

SILNA (gm. Pszczew), wieś nad rzeką o tej samej nazwie (prawym dopływem Obry), położona na dużej **śródleśnej polanie**, w otulinie Parku, 5 km na południowy **wschód** od Pszczewa, z którym łączy ją lokalna droga o nawierzchni asfaltowej.

Nazwa miejscowości wywodzi się od słowa „**siedlna**” **oznaczającego obszar zasiedlony**. Najstarsza wzmianka o wsi pochodzi z 1475 r. (*Szyedlnya*). Wieś **założona** została na starym piastowskim szlaku handlowym (**droga frankfurcka**), którym w 1000 r. **cesarz Otton III^{ty} z orszakiem pielgrzymował do grobu św. Wojciecha w Gnieźnie**. Od najdawniejszych **czasów** była

własnością kościelną, należącą do pszczewskiego klucza dóbr biskupów poznańskich. W czasie wojen ze Szwecją, 27 listopada 1656 r., w pobliżu wsi rozegrała się jedna z większych, zwycięska dla oręża polskiego, bitwa z wojskami brandenburskimi wspierającymi Szwedów. W 1743 r. biskup poznański Teodor książę Czartoryski lokował w pobliżu wsi osadę olęderską – *Nowosileńskie Olędry* (dzisiejsza Silna Nowa). Pod koniec XVIII w. uprawiano tutaj dużo chmielu i wikliny. Po II rozbiórce Polski dobra biskupie zostały skonfiskowane przez króla pruskiego i sprzedane wraz z całym kluczem dóbr pszczewskich w ręce niemieckie, co spowodowało napływ ludności protestanckiej. W XIX w. przez Silną przebiegała trasa dyliżansu z Warszawy przez Poznań do Berlina i Hamburga. W tu-tejszej stacji przeprężłowej w 1828 r. gościł Fryderyk Chopin w drodze do Berlina. Po I wojnie światowej Silna powróciła w granice Rzeczypospolitej; była wówczas najdalej na zachód wysuniętą miejscowością Polski. Utworzono tu strażnicę, urząd celny i przejście graniczne. O świcie, w dniu 1 września 1939 r. samolot niemiecki zbombardował budynek straży granicznej. O godz. 4.45 od strony Pszczewa wkroczył do Silnej oddział Wehrmachtu. Postrzałem w głowę został zabity Antoni Paluch, kierujący miejscowym posterunkiem Straży Granicznej. Był jedną z pierwszych ofiar II wojny światowej.

We wsi znajduje się **kościół** pw. św. Józefa Oblubieńca Najświętszej Marii Panny, wybudowany w latach 1926-1927, o skromnej bryle stylizowanej na barok. Przy nim stoi **plebania** z 1929 r. oraz drewniana **dzwonnica** z dzwonem z 1938 r. Przy kościele jest **cmentarz** założony w 1922 r., na którym znajdował się grób Antoniego Palucha. Przy przystanku autobusowym, w jednym z budynków poszkolnych z 1918 r. (nr 13) mieści się biblioteka. Na budynku dawnej **stacji przeprężłowej** i karczmy z XIX w. (budynek nr 61) jest **tablica** pamiątkowa odsłonięta na początku paździer-

Silna, kościół pw. św. Józefa Oblubieńca Najświętszej Marii Panny i drewniana dzwonnica

Silna, kapliczka przydrożna

nika 2010 r. informująca, że 12 września 1828 r. gościł tu w drodze do Berlina Fryderyk Chopin. Ponadto we wsi znajduje się przydrożna kapliczka Serca Pana Jezusa z XIX w., a przy drodze do Pszczewa cmentarz ewangelicki.

Dwie kolejne **kapliczki** przydrożne z XIX w. stoją przy drodze do Borowego Młyna.

Okolo 500 m na północny wschód od wsi, podczas badań archeologicznych prowadzonych w 1957 r. odkryto ślady osady wczesnośredniowiecznej z VI-IX w.

W Silnej urodziła się Antonina Estkowska.

Przebiegają tędy szlaki rowerowe: niebieski nr 9, czarny nr 10 i niebieski nr 12c.

- ◆ Przystanek PKS. Gospodarstwo Agroturystyczne – Piotr i Karolina Domiczew, 66-330 Pszczew, Silna 37, tel. 95 749 21 31, tel. 609 76 80 14. Domki letniskowe – Jarosław Radec ki, tel. 607 06 06 12.

SILNA NOWA (gm. Miedzichowo), wieś o zabudowie bardzo rozproszonej, położona na południowy wschód od Pszczewa, pomiędzy Silną i Jabłonka Starą, na wschód od rynny jezior pszczewskich, w otulinie Parku.

Wieś założona została w czasie kolonizacji olęderskiej przez biskupa poznańskiego Teodora księcia Czartoryskiego na gruntach wsi Silna, na podstawie przywileju z 17 września 1743 r. Nazywano ją Olędry Nowosielskie (Nowosileńskie Olędry, Holendry Nowosileńskie). Osada miała charakter rzemieślniczy z obowiązkiem zaopatrywania pszczewskiego dworu biskupów. Po II rozbiórze Polski znalazła się w granicach państwa pruskiego. Po traktacie wersalskim wróciła w 1920 r. w granice Polski.

We wsi zachowało się kilka chałup szachulcowych.

- ◆ Najbliższy przystanek PKS w Jabłonce Starej. Gospodarstwa agroturystyczne: Dom pod Lipą – Sylwia i Marcin Remez, 64-361 Miedzichowo, Silna Nowa 4, tel. 61 441 91 13, 692 11 46 17; Lema – Małgorzata i Leszek Kościukiewiczowie, Silna Nowa 12, tel. 509 49 34 76.

SKRZYDLEWO (gm. Międzychód), wieś położona 5 km na południe od Międzychodu, z którym łączy ją droga lokalna, 1 km na południe od skrzyżowania z drogą z Poznania do Gorzowa Wlkp. Leży na północnym skraju otuliny Parku, tuż obok wschodniej jego części.

Dawna własność szlachecka wzmiankowana po raz pierwszy w 1423 r. (*Krzidlewo*), gdy należała do Dobrogosta Kamińskiego z rodu Nałęczów. W 1472 r. była w posiadaniu Stanisława Skrzydlewskiego. W 1581 r. współwłaścicielem wsi był Jan Nadelwicz-Kręski z Przytocznej. Zapewne w XVII w. Skrzydlewo znalazło się w posiadaniu Unrugów, którzy w 1785 r. przenieśli wieś i jej mieszkańców na prawo olęderskie. W rękach Unrugów wieś była jeszcze w połowie XIX w. Po latach zaborów w 1920 r. wróciła do Polski.

We wschodniej części wsi znajduje się dawny **zespół folwarczny** z połowy XIX w. usytuowany po obu stronach drogi wiejskiej. W jego północnej części stoi **dwór** z 1868 r. Z dawnej kolonii robotników folwarcznych zachowały się domy nr 6 i 10. Na południowym skraju wsi zlokalizowany jest budynek dawnej **szkoły** z 1908 r., a w pobliżu niej dawny **cmentarz ewangelicki**, ostatnio oczyszczony, na którym zgromadzono w jednym miejscu stare nagrobki.

- ◆ Przystanek PKS.

STARY FOLWARK (gm. Miedzichowo), wieś o rozproszonej zabudowie, położona nad Czarną Wodą (prawym dopływem Obry), 2 km na północny wschód od Trzciela, po obu stronach szosy Poznań-Świecko, w otulinie Parku.

Założona została w XVIII w. w czasie kolonizacji olęderskiej, prawdopodobnie na gruntach jakiegoś starego folwarku, na

co wskazywałaby pierwotna jej nazwa Stary Folwark Olędry czy Starofolwarczne Holendry. Jej zasadnicza część położona jest na północ od drogi i Czarnej Wody, aż do nieczynnej dziś linii kolejowej Zbąszyń-Trzciel-Międzychód. W skład obecnej wsi wchodzi też dawna osada młyńska **Hamrzycko**, położona nad Czarną Wodą, po południowej stronie drogi oraz dawna osada **Nowy Młyn**, leżąca w południowo-wschodniej części wsi (1,5 km od centrum), po obu stronach Czarnej Wody. Młyn w Hamrzycku wspomniany był już w 1508 r. (**Hamrisko**). Pierwotnie była tu kuźnica żelaza i tartak, a od końca XVIII w. młyn wodny. Przez kilka wieków osada ta należała do właścicieli zamku trzcielskiego. W XVI w. byli nimi Lwowscy. Osada Nowy Młyn powstała zapewne ok. 1800 r. początkowo jako gospodarstwo młynarza, które z czasem rozwinęło się w niewielki majątek ziemski, należący także do zamku trzcielskiego.

Nad Czarną Wodą, przy drodze poznańskiej, wznosi się trzykondygnacyjny budynek dawnego **młyna** gospodarczego, nakryty niskim dwuspadowym dachem, wzniesiony w 1908 r. na miejscu wcześniej istniejącej budowli. Młyn czynny był do 1948 r. W latach 1953-1954 maszyny i urządzenia młyńskie zdemontowano i przeniesiono do okolicznych młynów. W późniejszych latach był tutaj magazyn. Młyn usytuowany jest w dawnej zagrodzie młyńskiej, w której później czynna była przetwórnia grzybów, a obecnie jest wytwórnia płytów betonowych.

Stary Folwark, most na Czarnej Wodzie

W dawnej osadzie Nowy Młyn znajduje się **zespół folwarczny**, na terenie którego stoi **dwór** bez wyraźnych cech stylowych z około połowy XIX w., wzniesiony przez rodzinę Haendschke. Parterowy, z użytkowym poddaszem, nakryty niskim dachem dwuspadowym, obecnie w części zamieszkały. W północnej części podwórza gospodarczego znajduje się, dawny **młyn**

(obecnie dom mieszkalny), zbudowany na początku XX w. z cegły klinkierowej na cokole kamiennie-cegłanym, dwukondygnacyjny, o użytkowym poddaszu, nakryty wysokim dwuspadowym dachem. Swoją funkcję przestał pełnić po zakończeniu II wojny światowej.

Stary Folwark, dwór w osadzie Nowy Młyn

Na zachód od wsi, po obu stronach drogi w kierunku Trzciela, rozciąga się zespół **stawów rybnych**, powstały w latach 70. XX w. Przy drodze, 250 m na wschód od dawnego młyna, stoi budynek nr 9, w którym w latach 1874-1920 mieścił się Urząd Stanu Cywilnego, a nieco dalej, przy gospodarstwie nr 8, rośnie kilka okazałych **dębów szypułkowych** (obw. do 530 cm).

- ◆ Przystanek PKS. Gospodarstwo agroturystyczne – Kazimierz Kowalczyk, 64-361 Miedzichowo, Stary Folwark 11a, tel. 61 411 90 65, tel. 602 60 94 72. Bar Słoneczko, Stary Folwark 8a, tel. 61 441 01 45.

STOKI (gm. Pszczew), wieś położona 4 km na północny wschód od Pszczewa, z którym łączy ją droga lokalna, w otulinie Parku.

Nazwę Stoki zawdzięczają położeniu w dorzeczu „ściekających strumieni”. W przeszłości była to posiadłość biskupów poznańskich należąca do klucza dóbr pszczewskich, wzmiankowana po raz pierwszy w 1466 r. (*Stok*). W XVII w. została zniszczona w czasie potopu szwedzkiego, a ludność zdiesiątkowana przez epidemię dżumy. Po II rozbiorze Polski Stoki znalazły się pod zaborem pruskim. Skonfiskowane dobra biskupie (za wyjątkiem 498 ha folwarku, które zachowało pszczewskie probostwo) zostały sprzedane księciu generałowi Hohenlohe-Ingelfingerowi. Przed 1832 r. dobra te kupił baron Hiller-Gärtringen. W 1904 r. wielki pożar strawił większą część wioski. Po traktacie wersalskim Stoki w 1920 r. wróciły do Polski.

Wieś o charakterze ulicówki rozłożona jest wzdłuż drogi do Dormowa. Stojący tu **kościół** pw. św. Wojciecha Biskupa Męczennika to dawna owczarnia przebudowana w 1924 r. na cele sakralne (dobudowano fasadę, zakrystię oraz przedsiónek). Wewnątrz założono sklepienie beczkowe i dobudowano drewniany chór. W neobarokowym ołtarzu głównym, z pięknymi kolumnami, umieszczony jest obraz przedstawiający św. Wojciecha. Stacje drogi krzyżowej z 1936 r., wykonane są z odlewów gipsowych w pięknych kolorach. Obok kościoła stoi drewniana **dzwonnica** z 2008 r. (do budowy wykorzystano część belek z poprzedniej z 1929 r.), ze starym dzwonem św. Stefana i nowym (większym) – św. Wojciecha. Poza tym znajduje się tu **kaplica pogrzebowa** zbudowana w latach 1994-1995 oraz **monument papieski** ufundowany przez parafian *Na pamiątkę XXV-lecia Pontyfikatu Wielkiego Polaka Jana Pawła II*, z wygrawerowanym herbem papieskim z datą 1978-2003. Monument zbudowany jest z kamieni, na których spoczywa czerwony głaz, zwieńczony figurą Najświętszego Serca Pana Jezusa. Na głazie umieszczony jest wizerunek papieża wyryty w granicie.

Przed budynkiem remizy (straż pożarna powstała tu w 1900 r.) stoją trzy drewniane **rzeźby** przedstawiające żniwiarke, żniwiarza i kobietę wyrabiającą masło, będące plonem pleneru rzeźbiarskiego, jaki co roku odbywa się w Pszczewie. W centrum wsi, przy skrzyżowaniu z drogą na Świechocin, stoi **kapliczka** z figurą Matki Boskiej, wybudowana w 1945 r. na miejscu poprzedniej, zburzonej przez hitlerowców w 1940 r.

Stoki, kościół pw. św. Wojciecha Bp. Męczennika

Na południowym skraju wsi, przy domu nr 1, znajduje się **kapliczka** Krzyża Świętego z okresu międzywojennego, zburzona w 1940 r., odbudowana w 1945 r., z mosiężną tabliczką, na której jest napis: *Pamiętka Wielkiej Wojny 1939-1945. Wdzięczni mieszkańcy gromady za ocalenie, pomnik ten zburzony odbudowali, prosząc Boga o opiekę i błogosławieństwo.*

10.06.1945. Ponadto we wsi, przy głównej drodze, rośnie okazały **wiąz szypułkowy** (obw. 485 cm) oraz (w obrębie miejscowości w leśnictwie Gorzyń) **olśza czarna** Barbara (obw. 431 cm) chronione jako pomniki przyrody.

Podczas badań archeologicznych w 1982 r. na gruntach sąsiadujący ze wsią odkryto zniszczone cmentarzysko kultury łużyckiej oraz ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego związane z położonym ok. 1 km na południowy zachód od Stoków silnie zniwelowanym grodziskiem.

Przebiegają tędy szlaki rowerowe: zielony nr 1, żółty nr 5, niebieski nr 9 i niebieski nr 12c.

◆ Przystanek PKS.

STOŁUŃ (gm. Pszczew), wieś położona w rynn timer jezior pszczewskich: nad jeziorem Stołuń, 6 km na północny zachód od Pszczewa, z którym jest połączona drogą lokalną. Leży na skraju zachodniej części Parku w bezpośrednim sąsiedztwie trzech innych jezior (Czarnego, Białego, Lubikowskiego).

Aż do końca XVIII w. była to posiadłość biskupów poznańskich, należąca do dóbr klucza pszczewskiego, wzmiankowana po raz pierwszy w 1424 r. (*Stolun*). Później dzieliła losy ziem zaboru pruskiego. Po traktacie wersalskim pozostała w granicach Rzeszy. Na początku XX w. na terenie wsi prowadziło działalność Towarzystwo Robotników Polskich. W okresie międzywojennym działał tu Związek Polaków w Niemczech oraz Polsko-Katolickie Towarzystwo Młodzieży. Podczas II wojny światowej na terenie wsi był oddział roboczy jeńców nieustalonej narodowości.

Stoki, drewniane figury żniwiarzy

Stołuć, głaz z tablicą oraz drewniana rzeźba upamiętniające Leona Pineckiego

We wsi znajduje się **kaplica** pw. Podwyższenia Krzyża Świętego, mieszcząca się w przedwojennej sali restauracyjnej, zaadaptowanej w 1957 r. na cele sakralne. Przed remizą strażacką z salą wiejską leży **glaz z tablicą** z 1987 r., upamiętniającą wybitnego zapasnika Leona Pineckiego, który w Stołuniu spędził dzieciństwo i lata młodości. Obok glazu stoi drewniana

rzeźba przedstawiająca Leona Pineckiego (plener rzeźbiarski w Pszczewie (2006 r., autor: Jerzy Kopeć), a w sali wiejskiej znajduje się **izba pamięci** jemu poświęcona.

Na zachodnim skraju wsi, przy rozwidleniu dróg do Kalska i Kuligowa, stoją dwie **kapliczki**: jedna z drugiej połowy XIX w. z figurą św. Wojciecha, a druga z połowy XIX w. z figurą Matki Boskiej. Na skraju wsi przy drodze do Pszczewa jest kapliczka z końca XIX w. z figurą Matki Boskiej, a 2 km dalej przy tej drodze do Pszczewa kapliczka z drugiej połowy XIX w., z nową figurą Pana Jezusa.

W Stołuniu urodził się Wiktor Górny.

Przebiegają tędy szlaki pieszy zielony nr 1 oraz rowerowe: czerwony nr 2, zielony nr 7 i czerwony nr 12b.

- ◆ Przystanek PKS. Pola biwakowe nad jeziorami: Lubikowskim, Białym i Czarnym.

SZARCZ (gm. Pszczew), niewielka wieś, położona 3 km na północny zachód od Pszczewa, nad jeziorem Jezioro, zwanym też Małym Szarczem, na skraju zachodniej części Parku.

Dawna posiadłość biskupów poznańskich, wchodząca w skład klucza dóbr pszczewskich, wzmiankowana po raz pierwszy w 1288 r. (*Sadce*). Zagarnięta przez Prusy w wyniku II rozbioru Polski, została odsprzedana niemieckim właścicielom. W latach międzywojennych leżała przy granicy niemiecko-polskiej. W tym okresie, jak i w poprzednich latach od końca XIX w.,

była jednym z głównych ośrodków polskości w tej części Wielkopolski. Jej mieszkańcy chlubnie wpisali się w dzieje walki o polskość regionu. Najbardziej zasłużonym był Kazimierz Kowalski, założyciel i działacz polskich organizacji niepodległościowych, nazywany przez niemiecką prasę „ostatnim królem Polaków” na Pograniczu.

W północno-zachodniej części wsi znajduje się dawny zespół zabudowań folwarcznych, na terenie którego stoi skromny **dwór** z około połowy XIX w. i są pozostałości **parku** (pow. 1,10 ha) z końca XIX w. Za parkiem, na skraju łąki, rośnie potężny **dąb szypułkowy** (obw. 685 cm) o okazałej koronie. Przed bramą wjazdową na dziedziniec folwarczy, w rozwidleniu dróg (dawny plac targowy) stoi **kapliczka** z figurą Matki Boskiej, a przy drodze odchodzącej do Lubikowa **kapliczka** z figurą św. Józefa – obie z końca XIX w.

1,5 km na wschód od wsi, w pobliżu drogi z Pszczewa do Międzychodu, w dawnych zabudowaniach niemieckiej straży granicznej (Grenzschutzu) znajduje się **Dom Pomocy Społecznej** dla dziewcząt niepełnosprawnych intelektualnie, prowadzony przez Siostry Felicjanki (Zgromadzenie Sióstr Świętego Feliksa z Kantalicjo), które w 1963 r. przybyły tutaj z Przemyśla, gdzie znajduje się ich Dom Prowincjonalny Matki Bożej Częstochowskiej, i założyły Dom Lokalny Świętej Rodziny. W domu zakonnym sióstr znajduje się kaplica pw. Świętej Rodziny (ogólnodostępna).

W Szarczu urodzili się Sylwester Misiewicz i jego siostra Waleria Misiewicz, działacze Związku Polaków w Niemczech.

Przebiegają tędy szlaki rowerowe: czerwony nr 2, niebieski nr 9 i czerwony nr 12b.

◆ Przystanek PKS.

ŚWIECHOCIN (gm. Pszczew), niewielka wieś położona 5 km na wschód od Pszczewa, przy drodze do Łowynia, w otulinie Parku.

Dawna posiadłość biskupów poznańskich, wchodząca w skład pszczewskiego klucza dóbr, wzmiankowana po raz pierwszy w 1475 r. (*Swyrkoczino*). W czasie potopu szwedzkiego zo-

stała zniszczona przez wojska cesarza Leopolda, a w 1710 r. mieszkańcy wsi zostali zdziesiątkowani przez epidemię dżumy. W wyniku II rozbioru Polski Świechocin znalazł się pod zaborem pruskim. Po zakończeniu I wojny światowej, decyzją traktatu wersalskiego, wieś w 1920 r. powróciła do Polski, co uczczono postawieniem dzwonnicy i zawieszeniem dzwonu, który był dla tutejszych mieszkańców znakiem zmartwychwstania Polski po latach zaborów.

Na placu w centrum wsi stoi drewniana **dzwonnica** z nowym dzwonem ufundowanym przez mieszkańców w 2003 r., któremu nadano imię Jan Paweł II (poprzedni dzwon został stąd zabrany przez Niemców w 1940 r. i przetopiony). Stoją tu też drewniane **rzeźby** (młynarza i kobiety depczącej kapustę do kiszenia) pochodzące z pleneru rzeźbiarskiego w Pszczewie. Jest też nowa świetlica wiejska. Przy drodze do Stoków stoi dębowy **krzyż** z 1926 r. i drugi – przy drodze do Łowynia, także z okresu międzywojennego. Oba krzyże wycięte w czasie okupacji hitlerowskiej w 1940 r. zostały szczęśliwie przechowane i postawione ponownie w 1945 r. We wsi rośnie **dąb szypułkowy** Kazimierz chroniony jako pomnik przyrody (obw. 390 cm).

Świechocin, dzwonnica na placu w centrum wsi

Przy drodze do Silnej natomiast okazały **modrzew europejski** (obw. 295 cm), również chroniony.

Na południowy zachód od wsi rozciąga się na długości 3,5 km i szerokości 600 m pasmo wzniesień, zwanych **Ozem Świechocińskim** lub Świechocińskimi Górami, utworzone przez wody lądolodu skandynawskiego, z kulminacją na górze Przyspa (103 m n.p.m., wys. względna do 30 m).

Przebiegają tędy szlaki rowerowe: czerwony nr 2 i niebieski nr 9.

◆ Przystanek PKS

TRZCIEL – miasto (2,3 tys. mieszkańców) położone w Bruździe Zbąszyńskiej, nad Obrą, między jeziorami Młyńskim od południa i Konin od północy, przy drodze Poznań–Świecko, na południowym skraju Parku. Działają tu drobne zakłady wytwórstwa wikliniarskiego. Od 1997 r. odbywa się corocznie Festiwal Zespołów Śpiewaczych „Szparagowe Żniwa”, którego nazwa nawiązuje do specjalności gminy. Trzciel nazywany jest „zagłębiem szparagowym”.

Nazwa miasta pochodzi od staropolskiego słowa „trzielina”, oznaczającego lodygę trzciny. Porastała ona brzegi Jeziora Młyńskiego i Obry, nad którymi powstało miasto. Herb miejski Trzciela przedstawia w błękitnym polu herbowym (w podstawie tarczy fale rzeki) biały dwuwieżowy zamek, na którego murach między wieżami zwieńczonymi czerwonymi kopułami rycerz w złocistej zbroi i na białym koniu walczy z zielonym smokiem. Postać rycerza walczącego ze smokiem nawiązuje do legendy o św. Jerzym i groźnym smoku grasującym w tej okolicy jeszcze w XVII w.

We wczesnym średniowieczu znajdował się tutaj gród obronny, położony na zachodnich rubieżach państwa piastowskiego, strzegący przeprawy przez Obrę, w sąsiedztwie którego – na prawym brzegu Obry – rozwinęła się osada targowo-rzemieślnicza, wzmiankowana po raz pierwszy w 1319 r. (*Torstetel*). Przed 1394 r. uzyskała ona prawa miejskie, rozszerzone w 1458 r. Było to miasto prywatne. Pierwszym znanym właścicielem był Józef Wezenborg z Grodziska, a później jego córka Wichna wraz z mężem Świętosławem Pałuką z Szubina, kasztelanem kaliskim. W 1434 r. Trzciel kupili bracia Stanisław i Dobrogost z Ostroroga. Własnością tego rodu miasto było jeszcze na początku XVII w. Później, do 1670 r. było w rękach Opalińskich, a następnie należało do Krzysztofa Unruga z Międzychodu. W 1730 r. właścicielem Trzciela był Stefan Szoldrski, w 1782 r. Michał Krzyżanowski – ostatni kasztelan międzyrzecki, który dobra trzecielskie sprzedał Maksymilianowi Mielżyńskiemu. Miasto początkowo rozwijało się na prawym brzegu Obry, ale na przełomie XVII i XVIII w. na lewym brzegu rzeki wykształcił się drugi organizm miejski tzw. Nowy Trzciel, związany z napływem uchodźców protestanckich ze Śląska i Brandenburgii, który przed 1730 r. uzyskał prawa miejskie. Połączenie obu miast nastąpiło w 1888 r. W okresie rozbio-

rów miasta przeszły stopniowo pod zarząd państwa pruskiego, ale w rękach przedstawicieli szlachty pruskiej pozostały dobra ziemskie oraz dwór, które były początkowo własnością rodziny Reuss von Plauen (od 1819 r.), następnie hrabiego Bernarda zu Dohne (od 1842 r.) i wreszcie rodziny Fischer von Mollard (od 1851 r. do 1945 r.).

Do 1908 r. przez Trzciel kursowała poczta konna, która została zlikwidowana na skutek wybudowania ok. 1885 r. linii kolejowej ze Zbąszynia do Międzychodu, obecnie nieczynnej. W okresie międzywojennym w wyniku traktatu wersalskiego przez Trzciel przechodziła granica polsko-niemiecka i część wschodnia (Stary Trzciel) z dworcem kolejowym przynależała do Polski, a część zachodnia (Nowy Trzciel) do Niemiec. Między Trzcielem i Pszczewem w latach 1935-1938 Niemcy wybudowali fortyfikacje polowe – Trzcielską Pozycję Przesłaniania (Tirschtiegel Riegel), która miała zabezpieczać główny odcinek Międzyrzeckiego Rejonu Umocnionego (Die Festungsfront Oder-Warthe-Bogen). Podczas II wojny światowej istniał tu niemiecki obóz pracy przymusowej. Więźniowie pracowali przy budowie i modernizacji drogi krajowej do Poznania.

Najcenniejszym zabytkiem Trzciela jest jego **układ urbanistyczny**, zarówno starego, jak i nowego miasta, który przetrwał bez większych zmian. Centrum starego miasta, położonego na prawym brzegu Obry, stanowi wydłużony pl. Wolności, zabudowany domami parterowymi, w większości z końca XIX i początku XX w. Pośrodku wznosi się **kościół** pw. św. Wojciecha z nietynkowanej czerwonej cegły. Uwagę zwracają neogotycka wieża z lat 1900-1901 (wys. 42 m) ze strzelistym hełmem i czterema sterczynami oraz nawą z lat 1928-1929, powtarzająca rzut poprzedniej budowli o konstrukcji ryglowej z 1824 r. Przed wejściem do kościoła stoją na muryowanych kolumnach dwie pełnoplastyczne figury patronów Polski, a w kruchcie pod wieżą znajduje się tablica upamiętniająca zesłanie Polaków na Sybir, wykonana w 1997 r. przez sybiraka Edwarda Daszkiewicza z Nowej Soli. Wnętrze świątyni ozdabia niewielki neobarokowy ołtarz główny z obrazem Matki Boskiej z Dzieciątkiem, nad którym umieszczony jest obraz przedstawiający Chrystusa Ukrzyżowanego pochodzący z dawnego kościoła ewangelickiego. Na suficie umieszczone są malowane kasetony i sceny biblijne. Obok kościoła leży

głaz z tablicą z okazji 360 lat parafii (1625-1985).

Centrum nowej, znacznie większej części miasta, usytuowanej na lewym brzegu rzeki, jest pl. Zjednoczenia Narodowego z pięciową zabudową. Przed 1945 r. na placu stał pomnik wojny prusko-francuskiej oraz pomnik poległych w I wojnie światowej. W obrębie obu części miasta znajdują się również nieliczne otynkowane obecnie **domy** o konstrukcji szachulcowej z XVIII i pierwszej połowy XIX w. – najcenniejsze z nich stoją przy ul. Grunwaldzkiej 9 (z 1770 r.), ul. Kościuszki 22 (z 1720 r., przemurowany) oraz ul. Mickiewicza 19 i 20 (z ok. 1800 r.). Przy ul. Poznańskiej stoi budynek Poczty Polskiej z czerwonej cegły z 1893 r., a po przeciwnej stronie – w podobnym stylu – budynek dawnego sądu, obecnie Urzędu Miejskiego, na którym znajduje się **tablica** z 2008 r. upamiętniająca 550 lat miasta Trzciela. Nad Obrą zorganizowano **przystań kajakową**.

Na północ od nowego miasta, przy ul. Kościuszki 6, znajduje się **kompleks edukacyjny**: Bajkowe Przedszkole, Szkoła Podstawowa im. mjr Henryka Dobrzańskiego Hubala i Gimnazjum im. św. Floriana. Niegdyś znajdowała się tu rezydencja właścicieli miasta, ale spłonęła w 1809 r. Na jej miejscu wzniesiono pałac, który został zniszczony w końcu stycznia 1945 r., a na jego fundamentach pobudowano szkołę podstawową. Przy wejściu do niej

Trzciel, kościół pw. św. Wojciecha

Trzciel, budynek szachulcowy

Trzciel, budynek Urzędu Miejskiego

umieszczona jest **tablica** z 1966 r. upamiętniająca 1000-lecie Państwa Polskiego i 700-lecie nadania praw miejskich miastu, a w holu na parterze – **tablica** z okazji nadania jej w dniu 9 maja 1988 r. imienia obecnego patrona.

Obok rozciąga się duży **park zamkowy** założony w drugiej połowie XVIII w. (pow. 6,20 ha), pierwotnie

o charakterze ozdobnym, przekształcony na krajobrazowy, który pełni rolę dydaktyczno-rekreacyjną. Na otwartych przestrzeniach wybudowano tutaj obiekty sportowe. Drzewostan parku jest bardzo urozmaicony. Rośnie w nim około 50 gatunków drzew i krzewów, które miejscami tworzą szpalery. Charakterystycznymi elementami są okazałe żywotniki olbrzymie (obw. do 300 cm) rozmieszczone luźno w klombach, potężny platan zachodni (obw. 660 cm) i okazała lipa drobnolistna (obw. 770 cm) przy boisku szkolnym. Żywotniki olbrzymie rosną także na terenie Nadleśnictwa Trzciel w Leśnictwie Jasieniec, gdzie znajduje się uprawa (0,5 ha) tych drzew (wiek ok. 120 lat, wys. ok. 30 m, obw. do 250 cm).

W pobliżu, przy ul. Grunwaldzkiej 9, stoi dom, w którym w latach 1728-1732 mieszkała przyszła poetka niemiecka Anna Luiza Karsch.

Trzciel, dom przy ul. Grunwaldzkiej, w którym mieszkała Anna Luiza Karsch

Przy ul. Mickiewicza 3 (przy zbiegu z ul. Armii Czerwonej) znajduje się ceglany budynek dawnej **synagogi** z 1874 r., wybudowany na planie prostokąta, przykryty czterospadowym dachem. W latach 20. XX w. w dawnej synagodze urządzono remizę strażacką, mieszczącą się tutaj do dziś. Od strony wschodniej do budynku dobudowano czwo-

rokatną wieżę, służącą do suszenia i przechowywania węży strażackich. Nieopodal synagogi stoi budynek dawnej **szkoły żydowskiej**, obecnie dom mieszkalny (ul. Mickiewicza 2).

Przy zbiegu ulic Mickiewicza i Zbąszyńskiej stał niegdyś kościół ewangelicki o konstrukcji szachulcowej, zbudowany w latach 1780-1781, z murowaną wieżą z początku XIX w., który został rozebrany w 1950 r. Dziś na jego miejscu znajduje się ogródek jordanowski oraz niewielki **park** (pow. 0,5 ha), obejmujący dawny cmentarz przykościelny istniejący tu do początków XX w., oczyszczony z nagrobków i kamieni mogilnych. Przypuszczalnie w latach 20. XIX w. po zachodniej stronie ul. Zbąszyńskiej, przy zbiegu z ul. Armii Czerwonej, założono nowy cmentarz ewangelicki (pow. ok. 1,60 ha), zamknięty w 1961 r. i przeznaczony do zagospodarowania na park miejski. W południowo-wschodnim narożniku tego cmentarza znajdowała się kaplica. Zdewastowana po II wojnie światowej została rozebrana do fundamentów. W 2002 r. uporządkowano teren byłego cmentarza i postawiono na nim symboliczny **kamień z tablicą** upamiętniający *zmarłych byłych mieszkańców miasta Trzciela*.

U zbiegu ulic Zbąszyńskiej i Parkowej, naprzeciwko byłego internatu szkoły rolniczej, rośnie okazała **lipa szerokolistna** (obw. 350 cm) – pomnik przyrody. Po północnej stronie ul. Armii Czerwonej znajduje się **cmentarz komunalny** z kaplicą i aleją cmentarną. Także na terenie prawobrzeżnego miasta, przy ul. Świerczewskiego, znajduje się **cmentarz**, na którym jest wiele starych nagrobków (najstarszy z 1891 r. proboszcza Stefana Mielke, a także wiele wolnostojących płyt nagrobnych z pierwszej połowy XX w.). Zachowało się tutaj też dużo starych drzew. Za cmentarzem znajduje się kilkanaście **stawów rybnych**, które założono na dawnych nieużytkach (pow. ponad 140 ha).

Miasto zamyka od północy obwodnica drogi krajowej nr 2, wybudowana w latach 1974-1975. Przy zjeździe z niej do miasta, przy ul. Kościuszki stoi **herb Trzciela**

Trzciel, kamień z tablicą na dawnym cmentarzu ewangelickim

wykonany z wikliny (proj. Jarosław Kaczmarek i Andrzej Pawlak) oraz **tablica** z 2010 r. upamiętniająca wielki wkład w rozwój wikliniarstwa i plecionkarstwa w Polsce i w Europie wierzby (wikliny) amerykańskiej, przywiezionej w 1885 r. przez Ernesta Hödta – plantatora wikliny z Trzciela – i zasadzonej w okolicy miasta.

W XIX w. Trzciel (Tirschtiegel) słynął z upraw chmielu, które jednak zaczęto likwidować w połowie XIX w. z uwagi na niską opłacalność. Lokalne rolnictwo zaczęło podupadać i wielu mieszkańców wyjechało za pracą do Stanów Zjednoczonych. Jednym z nich był Ernst Hödt, który jednak – w przeciwieństwie do wielu innych emigrantów – w 1885 r. wrócił do rodzinnego miasta i uratował je przed całkowitym ekonomicznym upadkiem, przywożąc ze sobą wierzbę (wiklinę) amerykańską. W końcu XIX w. w Stanach Zjednoczonych obowiązywał surowy zakaz eksportu wikliny. Jednak Hödt przechytrzył amerykańskich celników, przewożąc swój bagaż w koszach wyplecionych ze świeżo wyciętych witek wierzbowych. Kosze wypościł gałganami, które w czasie długiej podróży statkiem polewał słodką wodą. Wiklina była więc cały czas wilgotna i nie wyschła w czasie trwającej kilka tygodni podróży. Po powrocie do Trzciela Hödt wyciął z koszyków pojedyncze witki i zasadził je na swoim polu nad Obrą. Sadzonki wierzby amerykańskiej znakomicie się przyjęły. Tak powstała pierwsza w Trzcielu i w Europie plantacja wierzby amerykańskiej. Wierzba amerykańska daje jeden z najlepszych surowców do wyplatania, przydatny do najdelikatniejszych koszykarsko-galanteryjnych prac, ponieważ po okorowaniu daje śnieżnobiałe, jedwabiste drewno.

Po drugiej stronie obwodnicy, 400 m za rozwidleniem drogi do Międzyrzecza, rozpoczyna się **leśna ścieżka przyrodniczo-edukacyjna**. Po północnej stronie obwodnicy, na prawym brzegu Obry, znajduje się w kępie lasu **grodzisko** stożkowate (śr. 55 m, wys. ponad 4 m), otoczone wałem i fosą – pozostałość po grodzie z XIII-XIV w. Około 1,5 km na północ od Trzciela, przy drodze do Jabłonki Starej, nad brzegiem niewielkiego Jeziora Żydowskiego położony jest dawny **cmentarz żydowski** (pow. ok. 0,65 ha), z zachowanymi częściowo pomnikami nagrobnymi (macewami), z których najstarszy pochodzi z 1759 r.

Przez miasto przebiegają szlaki pieszy: niebieski nr 3 oraz rowerowe: zielony nr 7, niebieski nr 9 i czarny nr 12a.

- ◆ Przystanek PKS, pl. Zjednoczenia Narodowego. Urząd Miejski, 66-320 Trzciel, ul. Poznańska 22, tel. 95 743 14 00. Ośrodek Szkoleniowo-Wypoczynkowy Centrum Kształcenia Zawodowe-

Trzciel, dawny cmentarz żydowski nad Jeziorem Żydowskim

go, ul. Zbąszyńska 17A (noclegi i stolówka dla grup zorganizowanych) tel. 95 743 11 91. Schronisko młodzieżowe – pokoje gościnne nad Jeziorem Młyńskim (także pole biwakowe), ul. Zbąszyńska 17, tel. 604 53 67 84. Motel Trzciel, ul. Kościuszki 38 (przy DK nr 2), tel. 95 743 18 51. Willa Zgoda – Łucja Zgoda, ul. Kościuszki 6, tel. 95 743 13 27. Rancho Amanda, ul. Lipowa 44 (noclegi, jazda konna), tel. 95 743 11 25. Caffè-bar U Jacka, ul. Poznańska 1, tel. 95 743 11 71.

WIERZBNO (gm. Przytoczna), wieś położona 10 km na północ od Pszczewa przy drodze z Poznania do Gorzowa Wlkp., na północnym skraju otuliny Parku. Znajduje się tutaj Rolniczy Zakład Doświadczalny Instytutu Uprawy, Nawożenia i Gleboznawstwa w Puławach, z gorzelnią, zakładem wylęgu drobiu, hodowlą bydła opasowego i produkcją roślinną.

W przeszłości wieś była gniazdem rodzowym Wierzbńskich herbu Nałęcz, wzmiankowana w dokumentach po raz pierwszy w 1432 r. (*Wyrzbno*). W 1748 r. jej właścicielem był Wojciech Obarzankowski. W 1840 r. Wierzbno było własnością Święcickiej. Po II rozbiorze Polski wieś znalazła się pod zaborem pruskim. W 1887 r. w pobliżu zbudowano linię kolejową z Międzyrzecza do Międzychodu, przedłużoną w następnym roku do Poznania, a w 1906 r. doprowadzono linię do Skwierzyny i Wierzbno stało się stacją węzłową (obecnie obie linie są nieczynne). Wytyczona w 1920 r. granica polsko-niemiecka przebiegała 3 km na wschód od Wierzbna, gdzie zlokalizowana była niemiecka strażnica, natomiast w samym Wierzbnie znajdowały się dwa posterunki żandarmerii.

We wsi znajduje się **kościół** pw. św. Mikołaja, pierwotnie drewniany z 1747 r., obmurowany w 1909 r. z pozostawieniem starej wieży i dachu gontowego. Spalony w 1945 r., został w 1951 r. odbudowany w stylu historyzującym (neoromańskim i neogotyckim) i nadbudowany. Obok świątyni stoi drewniana **dzwonnica** z około 1920 r. W północno-zachodniej części wsi umiejscowiony jest zabytkowy **zespół dworsko-parkowo-folwarczny** użytkowany od 1956 r. przez Rolniczy Zakład Doświadczalny IUNG-u w Puławach. Składa się z budynków gospodarczych wzniesionych wokół obszernego dziedzińca oraz neoklasycystycznego dworu z drugiej połowy XIX w., położonego w rozległym **parku** krajobrazowym (pow. 13,5 ha) z pierwszej połowy XIX w. Parterowy **dwór** wzniesiono na planie prostokąta, z dwukondygnacyjnym pseudoryzalitem w elewacji frontowej, zwieńczonym trójkątnym naczółkiem. Zachowało się historyczne wyposażenie i wystrój, m.in. sztukaterie w sali balowej. W parku znajduje się niewielki staw oraz starodrzew, m.in. okazała lipa drobnolistna (obw. 520 cm), rosnąca przy **dworze**. Przy **dworze** znajduje się też dawny **kamień graniczny** z okresu międzywojennego, z literami P i D oraz napisem *Versailles 28.6.1919*, przeniesiony tu po wojnie z pobliskiego posterunku granicznego, odnowiony w 2000 r. Na łąkach za murem zakładu wylęgu drobiu rosną dwa **dęby** szypułkowe (obw. 735 i 520 cm) chronione jako pomniki przyrody.

Nieopodal dawnej stacji kolejowej, 1 km na zachód od wsi, zbudowana została w 2000 r. stacja przeładunku ropy naftowej przesyłanej do tego miejsca rurociągiem z kopalni w okolicach Sowiej Góry¹².

- ◆ Przystanek PKS, **Smażalnia** Ryb, Wierzbno 46 (budynek stacji kolejowej), tel. **507 80 68 92**.

ZIEŁOMYŚL (gm. Pszczew), wieś położona 5 km na północ od Pszczewa, w otulinie Parku, 1 km na zachód od drogi do Międzychodu, z którą jest połączona krótkim odcinkiem drogi o nawierzchni asfaltowej.

Wieś założona została około XIII w. W źródłach pisanych pojawia się raz **pierwszy** w 1403 r. (*Zielemisl*). Jej nazwa pochodzi od imienia Zielomysł, które wywodzi się od starosłowiańskiego słowa „**zelo**”, oznaczającego **człowieka bardzo silnego**, **mocnego** lub **potężnego**. Od średniowiecza była **własnością** bisku-

pów poznańskich i wchodziła w skład klucza pszczewskiego. W 1796 r., w wyniku II rozbioru Polski, tutejsze dobra biskupie zostały skonfiskowane przez rząd pruski i przeszły na własność księcia Hohenlohe. W 1887 r. obok wsi wybudowano linię kolejową z Międzyrzecza do Międzychodu (obecnie nieczynną). W 1902 r. majątek w Zielomyślu należał do Rudolfa Hoene z Lipowca koło Międzychodu. W 1919 r. wieś została po niemieckiej stronie granicy, którą wytyczono w odległości 1,5 km stąd na wschód. Na południowym krańcu wioski wzniesiono wówczas budynki mieszkalne dla celników. W 1927 r. założono tutaj oddział Związku Polaków w Niemczech. Pod koniec II wojny światowej na wzgórzach w zachodniej części wsi wybudowano liczne fortyfikacje tworzące część Trzecielskiej Pozycji Przesłaniania.

We wsi znajduje się **kaplica** pw. św. Józefa, mieszcząca się w dawnym budynku gospodarczym, zaadaptowanym na cele sakralne w latach 1984-1986. Przy niej stoi drewniana **rzeźba** św. Józefa, pochodząca z pleneru rzeźbiarskiego w Pszczewie. Obok przystanku PKS kolejna **rzeźba** z tego pleneru, przedstawiająca trębacza, a nawiązująca do Góry Trębacza – najwyższego wzniesienia Ozu Pszczewskiego (99 m n.p.m., wys. względna 35 m) – położonej na zachód od wsi, przy drodze do Lubikowa.

W czasie potopu szwedzkiego Polacy mieli tutaj pobić wojska szwedzkie. Uciekający z pogromu szwedzki trębacz, którego oddział poszedł w rozsypkę, wspiał się na tę górę, by z jej wierzchołka zagrać sygnał, aby jego dźwięk dobiegł jak najdalej. Na to hasło Szwedzi mieli się znów połączyć w silny oddział. Gdy wziął trąbkę do ust został trafiony polską kulą i zginął.

Po zachodniej stronie wsi, na skraju lasu, mieści się dawny **cmentarz** ewangelicki, obecnie mocno zarośnięty i zdewastowany. Przy bocznej drodze dochodzącej do drogi pszczewskiej stoi **kapliczka** z figurą Matki Boskiej z Dzieciątkiem, z końca XIX w.

W Zielomyślu urodził się Stanisław Knak. Stąd pochodzili także dwaj rolnicy: Józef Schulz i Marcin Knak, którzy przyczynili się do założenia w 1877 r. Polskiego Banku Ludowego w Pszczewie.

- ◆ Przystanek PKS. Gospodarstwa agroturystyczne: Eugeniusz Gałązka, 66-330 Zielomyśl, Zielomyśl 15, tel. 95 749 15 21, 603 34 01 55; Stajnia Leśna Podkowa – Anna Niemi-

rowska, Zielomyśl 34, tel. 698 84 75 68 (noclegi, nauka jazdy konnej i jazdy rekreacyjne w terenie).

ŻÓŁWIN (gm. Międzyrzecz), niewielka wieś położona 5 km na północny wschód od Międzyrzecza, na lewym brzegu Obry, przy drodze lokalnej do Stołunia, na zachodnim skraju otuliny Parku. Na północ od wsi rozciąga się jezioro Żółwin.

Okolice Żółwina mają bogatą prehistorię; odkryto tutaj aż 30 stanowisk archeologicznych. Pierwsze grupy ludności pojawiły w pobliżu obecnego Żółwina już w schyłkowym paleolicie. W epoce brązu po obu stronach Obry było pięć osad należących do ludności kultury łużyckiej. W okresie przedrzymskim i rzymskim funkcjonowały koło Żółwina cztery osady należące do kultury przeworskiej. W VI w. przywędrowali nad Obrę Słowianie, którzy założyli w pobliżu Żółwina dwie osady. Jedna z nich pod koniec XIII w. dała początek dzisiejszej wsi, która w źródłach pisanych pojawiła się po raz pierwszy w 1335 r. (*Solwen*). Jej nazwa pochodzi od licznie niegdyś tutaj występującego żółwia błotnego. Początkowo była to własność szlachecka, później królewska, należąca do starosty międzyrzeckiego. Pod koniec XVIII w. znalazła się pod zaborem pruskim. W 1824 r. prawie cały Żółwin został zniszczony przez ogromny pożar, spowodowany lekkomyślnością miejscowego kowala.

We wsi znajduje się **kościół** pw. św. Siostry Faustyny Kowalskiej, pierwotnie będący kaplicą mieszczącą się w budyn-

ku mieszkalnym zaadaptowanym na cele sakralne w 1950 r. (całkowicie przebudowaną w latach 2004-2005), z przylegającą wieżą pochodzącą z okresu przebudowy. Na wschodnim skraju wsi, obok cmentarza, stoi stary **budynek dawnej szkoły ludowej** (dom nr 1), w którym obecnie znajdują się mieszkania.

Żółwin, kościół pw. św. Siostry Faustyny Kowalskiej

◆ Przystanek PKS.

Szlaki turystyczne

Na terenie Parku i jego otuliny istnieje gęsta sieć znakowanych szlaków turystycznych, zarówno pieszych, jak i rowerowych. Oznakowanie szlaków pieszych wykonane kilkanaście lat temu i do tej pory niekonserwowane, jest w terenie mało czytelne i nie gwarantuje bezpiecznej wędrówki. Lepiej korzystać z map z zaznaczonym przebiegiem szlaków. Ponadto część tras pieszych prowadzi przez tereny leśne będące w rękach prywatnych, co stwarza dodatkowe trudności.

Oznakowanie tras rowerowych, których sieć powstała w ostatnich latach, jest w zasadzie poprawne, ale szlaki te nie zawsze wytyczone są do punktu końcowego. Za ich finansowanie odpowiedzialne są samorządy, co skutkuje tym, że kończą się one często na granicy jednej gminy, bez kontynuacji na terenie innej. Prace nad przedłużeniem ich przebiegu do sąsiednich gmin będą realizowane w 2011 r. W najbliższym czasie planowane jest też powiększenie sieci tych szlaków, których przebieg umieszczony jest już na niektórych mapach turystycznych.

W opisie szlaków rowerowych pod pozycjami 12a, 12b i 12c umieszczono trasy, które powstały w 1995 r. (jako pierwsze rowerowe na tym terenie) i zostały oznakowane jak szlaki piesze – trzema poziomymi paskami – z tą różnicą, że pasek górny i dolny są koloru żółtego (przy szlakach pieszych – koloru białego), a środkowy (oznaczający barwę szlaku) – czarnego, czerwonego i niebieskiego. Wszystkie one rozpoczynają się i kończą w Pszczewie, tworząc pętle. Oznakowanie w terenie jest słabo widoczne.

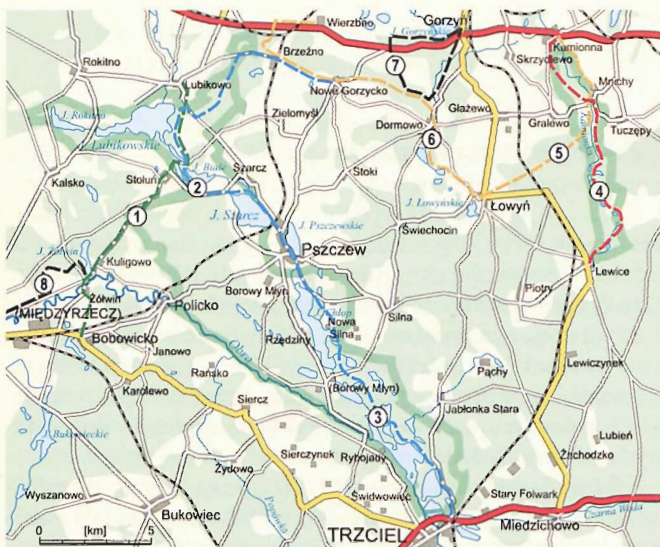
Szlaki piesze

1. Szlak zielony E 11

Bobowicko–Żółwin–Kuligowo–Stołuń–Lubikowo

Długość: 15,1 km

Szlak jest fragmentem Europejskiego Dalekobieżnego Szlaku Pieszego E11 prowadzącego znad Morza Północnego przez Ber-

Szlaki piesze

lin do przejścia granicznego z Polską w Słubicach i dalej przez Ośno Lubuskie, Lubniewice, okolice Międzyrzecza do Bobowicka, a stąd przez teren leśny Pszczewskiego Parku Krajobrazowego; dochodzi pod Lubikowo. Potem – już jako szlak niebieski – prowadzi w kierunku Międzychodu. Jego punktem docelowym są Mazury.

Od skrzyżowania ulic Trzcielskiej i Pałacowej w pobliżu przystanku PKS w **Bobowicku** (0,0 km) idziemy ul. Pałacową. Przekraczamy drogę Międzyrzec–Pszczew (0,1 km) idąc prosto ul. Dworcową (razem ze szlakiem rowerowym czerwonym nr 2) do przejazdu kolejowego obok budynku dawnej stacji PKP przy nieczynnej linii z Międzyrzecza do Międzychodu (0,7 km). Stąd drogą polną na północ dochodzimy do drogi brukowanej w **Żółwinie** (2,5 km), skręcając tutaj w prawo do kościoła i przystanku PKS (2,7 km). Zaraz też przekraczamy most na Obrze, za którym – przy rozwidleniu na Kalsko – droga (teraz już betonowa) skręca w prawo na Kuligowo.

Niebawem z lewej strony dołącza szlak pieszy czarny nr 8 (3,2 km) i za znakami wszystkich szlaków idziemy pomiędzy południowym skrajem rynnowego jeziora Żółwin a Obrą, dochodząc do **Kuligowa** i styku ze szlakiem rowerowym niebie-

skim nr 4, a po 100 m do przystanku PKS (**4,0 km**), przy którym kończy się szlak czarny pieszy i rozpoczyna rowerowy czarny nr 10. Nieco dalej w lewo odchodzi na Kalsko szlak rowerowy niebieski, a przed cmentarzem (przy drodze do Stołunia) – w prawo szlak rowerowy czarny (**4,3 km**). Wędrujemy ze szlakiem rowerowym czerwonym drogą do **Stołunia** – przystanek PKS (**9,1 km**). Skracamy w lewo i zaraz w prawo, dochodząc do rozwidlenia dróg na wschodnim skraju wsi (**9,6 km**), przy styku ze szlakiem rowerowym zielonym nr 7, który dochodzi tutaj drogą od strony Pszczewa. Skracamy w lewo na skos w piaszczystą drogę, prowadzącą w kierunku Zaniemyśla.

Biegnie ona początkowo wzdłuż północno-zachodniego brzegu jeziora Stołuń, obok kąpieliska i plaży, a dalej skręca w prawo i prowadzi przesmykiem między jeziorami Czarnym i Białym. Na rozwidleniu dróg (**10,7 km**) dochodzimy do szlaku pieszego niebieskiego nr 2, który dociera tutaj z Pszczewa, skracamy w lewo na skos (idąc za znakami obu szlaków pieszych i rowerowych) i zaraz za mostkiem na kolejnym rozwidleniu skracamy ponownie w lewo na skos (na północ), odchodząc od szlaku rowerowego czerwonego. Po lewej w oddali za jeziorem widać wzniesienie – Górę Borsuczą, a na prawo od niej niższą Górę Czarownic. Mijamy samotne gospodarstwo i dochodzimy do miejsca, gdzie szlak rowerowy zielony skręca w prawo (**12,7 km**), a my podążamy dalej prosto przez las za znakami obu szlaków pieszych.

Niebawem dochodzimy do szerokiej drogi, gdzie spotykamy ponownie szlak rowerowy zielony, skracamy w lewo (**13,6 km**), przecinamy zaraz rów ze strumieniem, za którym szlak pieszy niebieski skręca w prawo (**13,7 km**), prowadząc dalej w kierunku Międzychodu jako szlak E11, a my za znakami szlaków zielonych (pieszego i rowerowego) idziemy dalej prosto, wychodząc wkrótce z lasu. Dochodzimy do styku z drogą z Szarcza (**14,2 km**), a następnie do drogi z Goraja na wschodnim skraju Lubikowa, przy styku ze szlakiem rowerowym żółtym nr 5 (**14,9 km**). Skracamy w lewo do centrum Lubikowa – przystanek PKS (**15,1 km**).

2. Szlak niebieski

Gorzycko–Jezioro Lubikowskie–Jezioro Białe–jezioro Szarcz–Pszczew

Długość: 22,5 km

Szlak wiedzie przez teren leśny, urozmaicony wysokim pasmem ozu polodowcowego oraz jeziorami. Początkowy jego od-

ciniek, do styku ze szlakiem zielonym nr 1, stanowi fragment Europejskiego Dalekobieżnego Szlaku Pieszego E11 (patrz szlak nr 1).

Od rozwidlenia dróg w **Gorzycku (0,0 km)**, obok dawnego poniemieckiego budynku celnego z okresu międzywojennego i przystanku PKS Nowe Gorzycko n.ż., idziemy szosą w kierunku Gorzowa Wlkp., odchodząc od szlaku pieszego czarnego nr 7. Schodzimy z drogi w lewo (**0,5 km**), idąc najpierw skrajem lasu, a potem w prawo przez las. Zachowując ogólny kierunek południowo-zachodni, dochodzimy do drogi z Nowego Gorzycka, którą biegnie szlak pieszy żółty nr 5 i szlak rowerowy niebieski nr 9 (**4,0 km**).

Skręcamy w prawo, przekraczamy nieczynną linię kolejową Międzychód–Międzyrzecz (**6,0 km**), za którą w lewo odchodzi szlak rowerowy, a nieco dalej – w prawo – szlak pieszy żółty (**7,3 km**). Podążając w kierunku zachodnim dochodzimy do skrzyżowania szlaku w lewo (**7,8 km**), który prowadzi nas teraz bezdrożem na wysokie pasmo ozu polodowcowego. Skręcamy w prawo (**9,1 km**) i drogami leśnymi idziemy w stronę Jeziora Lubikowskiego, dochodząc do szerokiej drogi leśnej Lubikowo–Szarcz (**11,8 km**), skracamy w prawo, a po 300 m w lewo i dochodzimy do szlaku pieszego zielonego nr 1 (E11) i szlaku rowerowego zielonego nr 7 (**12,3 km**). Skracamy w lewo i zaraz w prawo na skos, idąc teraz razem ze szlakiem pieszym zielonym (szlak rowerowy biegnie tu w lewo w kierunku Folwarku Heleny). Niebawem dołącza do szlaków pieszych mijany przed chwilą szlak rowerowy (**13,1 km**).

Za znakami wszystkich tych szlaków idziemy na południe. Mijamy po lewej pojedyncze zabudowanie i dochodzimy do drogi z Zielomyśla, którą prowadzi szlak rowerowy czerwony nr 2. Skracamy tu w lewo do mostku na przesmyku między jeziorami Czarnym i Białym (**15,1 km**), za którym nasz szlak odchodzi od pozostałych w lewo. Po 100 m skracamy w prawo, idziemy teraz ścieżką wzdłuż **Jeziora Białego**. Następnie, odchodząc od niego w prawo (**16,6 km**), docieramy do drogi Pszczew–Stołun, którą prowadzi opuszczony uprzednio szlak rowerowy zielony (**17,1 km**). Skracamy w lewo w kierunku Pszczewa. Mijamy przystanek PKS Szarcz n.ż. (**17,8 km**), za którym w prawo odchodzi szlak rowerowy. 500 m dalej schodzimy z głównej drogi w prawo na drogę polną, którą dochodzimy do jeziora Szarcz (**19,0 km**). Skracamy w lewo, idziemy wzdłuż je-

ziora, potem odchodzimy od niego w lewo, wychodząc ponownie na drogę do Pszczewa, którą prowadzi opuszczony uprzednio szlak rowerowy czerwony (19,8 km). Skracamy w prawo i razem za znakami obu szlaków idziemy do Pszczewa. Dochodząc do niego mijamy po lewej Ośrodek Edukacji Przyrodniczej Pszczewskiego Parku Krajobrazowego, a dalej po prawej ośrodek wypoczynkowy Relaks nad jeziorem Szarcz. Przechodzimy pod wiaduktem kolejowym (21,1 km) i ul. Szarnecką dochodzimy do styku z ul. Międzychodzką (21,8 km). Stąd prosto ul. Sikorskiego, po minięciu kościoła, docieramy do centrum **Pszczewa** – do Rynku (22,5 km).

3. Szlak niebieski

Pszczew–jezioro Chłop–Jezioro Wielkie–Trzciel

Długość: 17,9 km

Szlak prowadzi wzdłuż malowniczej rynny polodowcowej, wypełnionej licznymi jeziorami, ciągnącej się na południowy wschód od Pszczewa przez teren leśny o urozmaiconej rzeźbie.

Z Rynku w centrum **Pszczewa** (0,0 km) idziemy ul. Pożnańską. Mijamy ośrodek kultury i stację benzynową, ul. Zamkową dochodzimy do skrzyżowania ulic (0,6 km). Idziemy prosto, wychodzimy z Pszczewa ul. Batorego, mijając po lewej miejsce, gdzie stał niegdyś kościół ewangelicki, a po prawej zabudowania pofolwarczne i wraz z dochodzącym tu szlakiem rowerowy zielonym nr 7 idziemy drogą polną na południe. Mijamy oczyszczalnię ścieków i jeden z przystanków przebiegającej tędy ścieżki edukacyjnej, Górę Wysoką (1,5 km) i następny przystanek ścieżki edukacyjnej, dochodzimy nad jezioro Chłop (2,2 km), przy którym w lewo odchodzi ścieżka edukacyjna. Idziemy drogą leśną wschodnim brzegiem jeziora, wzdłuż którego w okresie międzywojennym przebiegała granica państwa między Polską i Niemcami, ustanowiona traktatem wersalskim. Następnie skręcamy z dotychczasowej drogi w prawo na skos, odchodząc na krótko od szlaku rowerowego (3,1 km) i wędrując przy jeziorze mijamy pole biwakowe. Odchodzimy od jeziora w lewo (4,0 km). Idziemy wzdłuż ośrodka wypoczynkowego Stanicy Wędkarskiej do poprzecznej drogi (4,2 km), skręcamy w prawo, mijamy bramę wejściową na teren ośrodka i kolonię domków letniskowych.

Na rozwidleniu skręcamy w prawo (4,5 km) idąc szeroką, piaszczystą drogą wzdłuż linii energetycznej. Przecinamy

skrzyżowanie na skraju lasu (5,2 km), mijamy punkt czerpania wody nad jeziorem Chłop i zaraz, na rozwidleniu, skręcamy w lewo na skos. Za kapliczką z 1998 r., upamiętniającą 20 lat pontyfikatu papieża Jana Pawła II, stojącą na rozwidleniu dróg (6,0 km), idziemy na wprost pod górę, odchodząc tutaj ponownie od szlaku rowerowego.

Schodzimy następnie w dół, przecinamy strumień (6,5 km), idziemy ponownie pod górę, mijamy samotne gospodarstwo i, schodząc w dół, dochodzimy do ośrodków wypoczynkowych i kąpieliska, przy południowo-wschodnim skraju jeziora Chłop (7,0 km). Odchodzimy tutaj od jeziora w lewo i ścieżką leśną dochodzimy do przecinki, skręcamy w prawo i przecinamy skrzyżowanie z drogą leśną z Silnej do Borowego Młyna (7,7 km), przy ponownym styku ze szlakiem rowerowym. Szeroką drogą leśną z linią telefoniczną dochodzimy do parkingu leśnego i nad jezioro Wędomierz, obok widocznych zabudowań (8,7 km). Po 300 m skręcamy w lewo, a po dalszych 100 m (przy rowie z wodą) – w prawo. Idąc cały czas drogą leśną dochodzimy do miejsca, gdzie skręcamy w prawo pod górę, odchodząc od szlaku rowerowego (10,2 km). Przechodzimy prześmykiem między jeziorami Rybojady i Głębokim, skręcamy w lewo (11,1 km) – prosto droga prowadzi do wałów potężnego grodziska, oddalonego stąd o 150 m – schodząc w dół nad Jezioro Głębokie.

Za strumieniem skręcamy w prawo, wędrując teraz wzdłuż brzegów Jeziora Proboszczowskiego, a dalej – wzdłuż północno-wschodniego brzegu Jeziora Wielkiego. Przechodzimy przez kładkę na strumieniu (13,6 km) i dochodzimy do drogi Jabłonka Stara-Trzciel, przy tartaku i ponownym styku ze szlakiem rowerowym nr 7 (15,2 km). Stąd w prawo idziemy drogą w kierunku Trzciela. Mijamy ośrodek wypoczynkowy i kąpielisko nad jeziorem Konin, potem stary cmentarz żydowski z zachowanymi macewami (17,0 km). Przechodzimy pod wiaduktem obwodnicy Trzciela, przekraczając most na Czarnej Wodzie (17,6 km) i dochodzimy do zabudowań Trzciela (17,9 km). Tutaj szlak niebieski skręca w lewo (prowadząc dalej do Zbąszynia). Chcąc dojść do centrum Trzciela, należy skręcić w prawo (za znakami szlaku rowerowego) w ul. Świerczewskiego do pl. Wolności (ryнку) z przystankiem PKS, oddalonego stąd o 1,0 km.

4. Szlak czerwony

Lewice–Wielki Młyn–Mniszki–Mnichy–Kamionna

Długość: 15,4 km

Szlak prowadzi przez wschodnią część Parku, wzdłuż malowniczej, głębokiej polodowcowej rynny Kamionki.

Od przystanku PKS obok kościoła w **Lewicach (0,0 km)** idziemy do cmentarza położonego na **zachodnim** skraju wsi, **przed** którym skręcamy w prawo **(0,3 km)**, idąc wzdłuż niego. Na rozwidleniu zbaczamy w lewo na skos i skrajem lasu, a później przez las **(1,2 km)**, idziemy drogą na północ do Wielkiego Młyna **(3,0 km)**, położonego opodal wsi Krzyżkówko. Za stawami skręcamy w lewo, **przekraczamy** Kamionkę **(3,8 km)**, skręcamy ponownie w lewo i **zaraz** w prawo, idąc dróżką dnem wąskiej doliny Kamionki, skrajem lasu i łąk. Przechodzimy pod linią energetyczną **(4,3 km)**, za którą, na skraju lasu, idziemy drogą w prawo pod górę **(4,8 km)**, a dalej, na rozwidleniu, w lewo przez las sosnowy. Dochodzimy do drogi, w którą skręcamy w lewo. Na rozwidleniu przy karmniku skręcamy w prawo i następnie przecinamy dolinną łąkę. Za nią schodzimy z drogi w lewo **(6,4 km)**, a po 100 m skręcamy w prawo, idąc ponownie skrajem łąki i lasu doliną Kamionki. Skręcamy w prawo **(6,9 km)**, idąc skrajem rozległej łąki i następnie pod górę, dochodząc do drogi **(7,3 km)**.

Idziemy nią w lewo i zaraz w dół wzdłuż Kamionki. Wokół teren jest silnie **urzeźbiony**. Droga prowadzi u podnóża wysokich, stromych zboczy doliny. Mijamy paśnik **(7,8 km)** i na rozwidleniu **(8,2 km)** skręcamy w lewo, dochodząc zaraz do **poprzecznej** drogi w pobliżu leśniczówki Papiernia. Skręcamy w prawo w drogę pośród pól i łąk. Przecinamy strumień i wzdłuż linii telefonicznej dochodzimy do **Mniszek** i styku ze szlakiem **pieszym** żółtym nr 5 **(9,9 km)**. Za znakami obu szlaków wychodzimy na drogę obok **przystanku PKS (10,1 km)**. Skręcamy w lewo i drogą idziemy do **Mnich** – przystanek PKS **(10,6 km)**. 100 m dalej szlaki rozwidlają się: żółty biegnie prosto przez wieś, a czerwony (którym nadal wędrujemy) skręca w lewo, na drogę do Gralewa.

Niebawem przekraczamy mostek na Kamionce (przy dawnym domu młynarza) i po 100 m schodzimy z szosy w prawo do lasu **(11,0 km)**, idąc początkowo drogą brukowaną pod górę, a potem zarośniętą drogą leśną, prowadzącą po zachodniej stronie doliny Kamionki. Na rozwidleniu **(11,4 km)** idziemy

w lewo na skos. Po dłuższej wędrówce (już lepszą nawierzchnią) dochodzimy do styku z drogą z lewej strony (**12,9 km**). 200 m dalej mijamy ścieżkę odchodzącą w prawo i, dochodząc do poprzecznej drogi polnej, skręcamy w prawo (**13,6 km**). Drogą tą podążamy do Kamionny. Mijamy niewielkie jeziora Okrągłe i Zdręczno z lewej oraz Dalemin z prawej i dochodzimy do zabudowań Kamionny. Nieco dalej przekraczamy ponownie Kamionkę w miejscu, gdzie niegdyś znajdował się młyn wodny i u podnóża kościoła skręcamy w lewo stromo pod górę do centrum **Kamionny – Rynek** i przystanek PKS (**15,4 km**).

5. Szlak żółty

Kamionna–Mnichy–Mniszki–Łowyń

Długość: 11,9 km

Szlak prowadzi przez północno-wschodnią część Parku. Na jego trasie oglądać można malownicze widoki w rejonie doliny Kamionki. Znajdują się tu interesujące zabytki oraz ośrodki edukacyjny.

Od przystanku PKS w **Kamionnie (0,0 km)** schodzimy ul. Dolną do doliny Kamionki. Po 300 m idziemy w lewo ul. Łąkową **razem z przebiegającym** tędy szlakiem rowerowym nr 12c i wychodzimy ze wsi drogą polną. Na rozwidleniu dróg (**0,7 km**) skręcamy w lewo pod górę, a po wyjściu z doliny, przy poprzecznej drodze ze szlakiem rowerowym czerwonym nr 11 (Powstań Narodowych) skręcamy w prawo. Roztacza się stąd wspaniały widok na głęboko wciętą dolinę Kamionki i okoliczne lasy.

Na rozwidleniu (**1,6 km**) kierujemy się w prawo na skos (razem ze szlakiem rowerowym nr 11), odchodząc na krótko od szlaku rowerowego nr 12c. Po dojściu do **Mnich**, przy zakręcie szosy z Prusimia (**3,7 km**) stykamy się ponownie ze szlakiem **rowerowym nr 12c**, idąc przez wieś **do skrzyżowania dróg** i styku **ze szlakiem** pieszym czerwonym nr 4 (**4,0 km**). W prawo odchodzi **tutaj szlak** rowerowy nr 12c, a my zdążamy **prosto drogą do Mniszek – przystanek PKS (4,6 km)**.

Tutaj skręcamy z drogi w prawo, **mijamy** ośrodek edukacyjny, obok którego odchodzi w lewo **szlak** pieszy czerwony nr 4 (**4,8 km**). Wędrując szlakiem **pieszym żółtym** i **rowerowym czerwonym** przekraczamy mostek na Kamionce (**5,0 km**) i wychodzimy **ze wsi** drogą polną **pod górę**. Odchodzimy **od szlaku rowerowego**, mijamy na wprost **skrzyżowanie 6 dróg**

(7,0 km), przecinamy tor kolejowy (9,2 km) i wychodząc z lasu (10,3 km), dochodzimy drogą polną do **Łowynia** – przystanek PKS (11,9 km).

6. Szlak żółty

Łowyn–Dormowo–Królewska Góra–Nowe Gorzycko–Wierzbno

Długość: 17,5 km

Szlak biegnie przez północną część Parku. Na trasie godne uwagi: urozmaicona rzeźba terenu z Królewską Górą, lasy i jeziora, oraz piękne widoki.

Od przystanku PKS w **Łowyniu** (0,0 km) idziemy przez wieś w kierunku Świechocina. Za zabudowaniami koło cmentarza, gdzie droga skręca w lewo (0,5 km), idziemy prosto szeroką drogą polną w kierunku Dormowa (na północny zachód). Z drogi biegnącej grzbietem pagórków ładne widoki na okolicę, m.in. z prawej strony na dolinę strumienia łączącego Jezioro Łowyńskie z jeziorami Głębokim i Dormowskim. Przy rozwidleniu dróg na skraju lasu (1,8 km) skręcamy w prawo, dochodząc wkrótce do Jeziora Głębokiego, położonego w małowniczej kotlinie. Mijamy pojedyncze gospodarstwo, przecinamy strumień i na skrzyżowaniu skręcamy w prawo (2,9 km). Ponownie przecinamy strumień, wchodzimy w las (3,3 km), a po wyjściu z niego, po lewej stronie widoczne jest wysokie wzgórze, zwane przez okoliczną ludność Szwedzką Górą. Drogą przez pagórkowaty teren dochodzimy do zbiegu dróg, skręcamy w lewo i docieramy do centrum **Dormowa** (5,1 km).

Skręcamy w lewo, na drogę wiodącą do Nowego Gorzycka. Na rozwidleniu trzech dróg (5,5 km) skręcamy w prawo w kierunku lasu, idziemy jego skrajem i po pewnym czasie skręcamy w prawo, wchodząc bezdrożem na szczyt Królewskiej Góry, gdzie spotykamy szlak czarny pieszy nr 7 (6,5 km). Schodzimy w dół, na północ. Na skraju lasu (7,7 km) w prawo odchodzi szlak czarny, a żółty wiedzie prosto na zachód. Lasem, a potem jego skrajem w prawo dochodzimy do drogi wiodącej do Międzyrzecza (10,4 km). Skręcamy w lewo, a na zakręcie szosy schodzimy z niej w prawo na skos (11,2 km) i przechodzimy przez teren folwarku w **Nowym Gorzycku** (11,5 km).

Dochodzimy do szlaku rowerowego niebieskiego nr 9 i dalej szeroką drogą leśną idziemy w kierunku zachodnim, docierając do styku ze szlakiem pieszym niebieskim nr 2 (12,6 km)

i razem z nim do nieczynnej linii kolejowej Międzychód-Międzyrzecz (**14,6 km**). Za przejazdem kolejowym odchodzimy od szlaku niebieskiego **pieszego** i rowerowego w prawo (**14,9 km**). Ponownie skręcamy w prawo (**15,7 km**), a dalej w prawo na skos, przekraczamy przejazd kolejowy na nieczynnej linii Międzychód-Skwierzyna (**16,3 km**), za którym skręcamy w prawo. Wkrótce wychodzimy z lasu i zadrzewioną drogą dochodzimy do drogi gorzowskiej (**17,2 km**). Skręcamy w prawo i docieramy do przystanku PKS n.ż. obok dawnej stacji kolejowej **Wierzbno** (**17,5 km**), położonej 1 km na zachód od wsi.

7. Szlak czarny

Gorzyń-Królewska Góra-Gorzyń

Długość: 12,5 km

Szlak okrężny na północnym skraju otuliny Parku, prowadzący na Królewską Górę **przez** teren o niezwykle bogatej rzeźbie, malownicze doliny strumieni, jezioro, stawy i lasy.

Sprzed gościńca Ostęp w **Gorzyniu** (**0,0 km**) idziemy **ścieżką** leśną na jego tyłach, dochodząc nad Jezioro Gorzyńskie (**0,2 km**), gdzie skręcamy w lewo i dróżką nadjeziorną **wędrujemy** wzdłuż zbiornika na południowy zachód. Wśród **drzewostanu** rosną tutaj stare buki i dęby. Po **wyjściu** na drogę Poznań-Gorzów Wlkp. (**0,9 km**) idziemy nią w prawo 200 m, **przecinając** dolinę strumienia przy stawach rybnych. Schodzimy z drogi w prawo na **ścieżkę** leśną i zaraz zbaczamy w lewo, idąc ponownie wysokim **brzegiem** Jeziora Gorzyńskiego. Przy wyjściu na skraj łąk idziemy wzdłuż strumienia do **miejsca**, gdzie skręcamy w prawo, przecinając głęboki jar strumienia (**1,9 km**), za którym kierujemy się w lewo, wędrując bezdrożem na zachód przez las liściasty. Przecinamy drogę polną (**2,9 km**), mijamy **niewielkie** oczka wodne i dochodzimy do drogi Stare Gorzycko-Nowe Gorzycko (3,7 km), którą **prowadzi szlak pieszy niebieski** nr 2. Skręcamy w **lewo** i za znakami obu **szlaków** **docieramy** do drogi Poznań-Gorzów Wlkp. (**4,3 km**) w **miejscu**, gdzie **odgałęzia się od** niej droga **do** Międzyrzecza i znajduje się dawny budynek **celny** z okresu **międzywojennego**.

Stąd szosą międzyrzecką prosto (pozostawiając szlak niebieski odchodzący w prawo) dochodzimy **zaraz do przystanku** PKS Nowe Gorzycko n.ż., **przed** którym **skręcamy z drogi** w lewo, na drogę **leśną**, którą **dochodzimy do osady Sterki** (**5,0 km**). Dalej drogą polną **dochodzimy do drogi** z charaktery-

stycznym żywopłotem z tarniny, który rośnie na dawnej granicy państwowej. Idziemy wzdłuż niego bezdrożem, przez silnie urzeźbiony teren, dochodząc do lasu i szlaku pieszego żółtego nr 6 (**6,9 km**).

Skręcamy w lewo i za znakami obu szlaków idziemy drogami leśnymi na szczyt Góry Królewskiej (106 m n.p.m.), kulminacji tutejszego pasma wzniesień morenowych. Tu szlaki rozwidlają się (**8,1 km**). Odchodząc od szlaku żółtego, idziemy ścieżką w lewo na skos w dół do przecinki, którą kierujemy się w prawo, a później w lewo i dochodzimy do zabudowań Nowego Młyna Dormowo (**8,9 km**), a następnie – wzdłuż doliny strumienia – do Starego Młyna Dormowo (**9,7 km**). Przez las idziemy wzdłuż stawu młyńskiego, na rozwidleniu dróg skręcamy w prawo na skos i dochodzimy do rozległej śródleśnej łąki ze stawami rybnymi. Na skrzyżowaniu dróg (**10,4 km**) skręcamy w prawo, idąc teraz drogą prowadzącą równolegle do wschodniej krawędzi doliny, przez urozmaicone lasy mieszane i bory sosnowe. Opuszczamy dolinę strumienia (**11,4 km**) i drogą przez las docieramy do szosy Poznań–Gorzów Wlkp. przy gościńcu Ostęp w **Gorzyniu** (**12,5 km**), skąd rozpoczynaliśmy wędrówkę.

8. Szlak czarny

Międzyrzecz–jezioro Żółwin–Kuligowo

Długość: 10,3 km

Krótki szlak spacerowy prowadzący na obrzeżu Parku. W początkowym odcinku wiedzie terenem bezleśnym, a dalej przez las dochodząc do rynnowego, malowniczego jeziora i Obry.

Od tablicy informacyjnej stojącej na Rynku w **Międzyrzeczu** (**0,0 km**) idziemy (razem ze szlakiem rowerowym zielonym nr 3) przejściem obok kościoła pw. św. Wojciecha w kierunku Obry do Bulwaru Jana Pawła II (ścieżki pieszo-rowerowej), którym prowadzą od zamku szlaki rowerowe nr 1 i nr 2. Nad rzeką skręcamy w prawo, przechodzimy (obok mostu na Obrze) przez ul. Waszkiewicza (**0,2 km**), którą w lewo odchodzi szlak rowerowy zielony. Przez plac przy pomniku 1000-lecia idziemy do ul. Staszica, którą podążamy razem ze szlakiem rowerowym R-1 do wieży ciśnień i skrzyżowania z ul. 30 Stycznia (**0,9 km**). Skręcamy w lewo, dochodząc do pl. Powstańców Wlkp. (**1,2 km**). Przed budynkiem dworca kolejowego idziemy w lewo (odchodząc od szlaków rowerowych) wzdłuż bocz-

nicy kolejowej. Mijamy budynek Noclegowni Ośrodka Pomocy Społecznej (**1,7 km**) i stadion miejski. Przechodzimy kładką dla pieszych przy moście kolejowym przez Obrę i wzdłuż torów dochodzimy do przejazdu kolejowego (**2,2 km**). Skracamy tu w prawo, idąc ul. Piastowską, którą prowadzi też szlak rowerowy zielony nr 3.

Za mostkiem na kanale, na rozwidleniu, w lewo w kierunku Lubosinka odchodzi ścieżką szlak rowerowy zielony (**3,0 km**), a my za znakami szlaku czarnego idziemy prosto, w kierunku widocznego lasu – droga jest z płyt betonowych. Mijamy gospodarstwo rolne Obra (dawny PGR) i drogą utwardzoną zwiem wchodzimy w las (**4,4 km**). Przy wyjściu z niego (**5,1 km**) skręcamy w lewo, idąc teraz jego skrajem. Dalej na skrzyżowaniu dróg leśnych skręcamy w prawo (**6,4 km**), a na rozjeździe dróg przy wyrębie (**7,3 km**) idziemy drogą leżącą po lewej stronie. Po minięciu dwóch skrzyżowań wchodzimy na drogę gruntową Żółwin–Kalsko (**8,2 km**), w którą skręcamy w prawo, a po 200 m – ostro w lewo. Po dalszych 100 m skręcamy w prawo na drogę leśną, którą dochodzimy do jeziora Żółwin (**8,9 km**). Skracamy w prawo, idąc wąską dróżką przy jeziorze. Mijamy po chwili jedną, a po 100 m drugą pomnikową sosnę i dochodzimy do drogi Żółwin–Kuligowo (**9,5 km**), którą prowadzi szlak pieszy zielony nr 1 i rowerowy czerwony nr 2. Skracamy w lewo, przechodząc mostek na przepływie między jeziorem Żółwin, a Obrą i dochodzimy do Kuligowa – przystanek PKS (**10,3 km**).

Szlaki rowerowe

1. Międzynarodowa Trasa Rowerowa R-1 (znaki zielone) Międzyrzecz–Bobowicko–Policko–Pszczew–Stoki– Dormowo–Gorzyń

Długość: 30,1 km

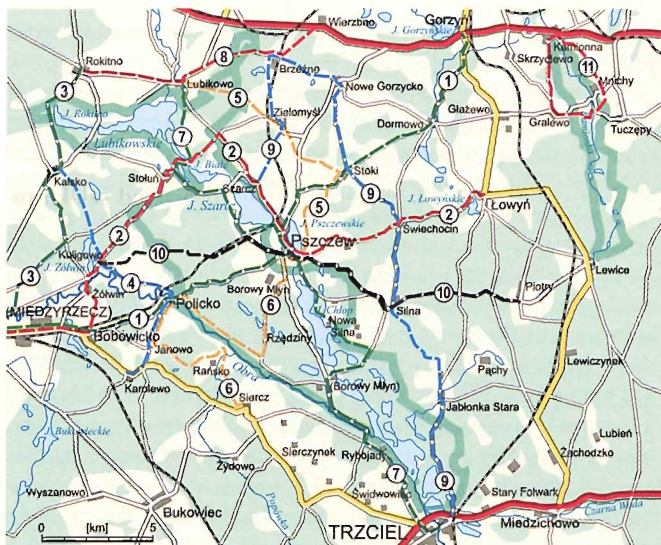
Szlak stanowi fragment Międzynarodowej Trasy Rowerowej R-1, oznakowanej kolorem zielonym, wiodącej z Europy zachodniej do Rosji. Trasa ta rozpoczyna się w Boulogne nad kanałem La Manche we Francji i przez Belgię, Holandię, Niemcy i Polskę dociera do granicy z Rosją, prowadząc do Kaliningradu. Na terenie Polski wkracza przez przejście graniczne w Kostrzynie i doprowadza do Międzyrzecza, a stąd przez teren Pszczewskiego Parku Krajobrazowego w kierunku Międzychodu. Nasz

kraj opuszcza przez przejście graniczne w Gronowie. Długość trasy w Polsce wynosi 675 km.

Od tablicy informacyjnej stojącej przed wejściem na teren zamkowy przy ul. Podzamcze w **Międzyrzeczu (0,0 km)** jedziemy drogą rowerową (Bulwarem Jana Pawła II) wzdłuż Obry (początkowo razem ze szlakiem rowerowym czerwonym nr 2) do mostu nad rzeką **(0,5 km)**. Przejeżdżamy pod mostem (przy wysokim stanie Obry przejściem dla pieszych) do pomnika 1000-lecia i ścieżką pieszo-rowerową wzdłuż ul. Staszica, przy której mijamy wieżę ciśnień i dojeżdżamy do skrzyżowania z ul. 30 Stycznia **(1,1 km)**. Skracamy w lewo, mijamy pl. Powstańców Wlkp. i znajdujący się przy nim dworzec PKS **(1,4 km)**, przejeżdżamy przez przejazd kolejowy **(1,7 km)** i jedziemy ul. Poznańską. Przed siedzibą Nadleśnictwa mijamy po prawej pamiątkowy kamień, a po lewej zabudowania szpitala w Międzyrzeczu-Obrzycach **(3,2 km)** i wyjeżdżamy z miasta drogą w kierunku Trzciela (razem ze szlakiem rowerowym czerwonym).

Mijamy drogę odchodzącą w lewo do Stołunia i Kuligowa **(3,9 km)** i jadąc prosto, dojeżdżamy do **Bobowicka (5,1 km)**. W lewo odchodzi szlak rowerowy czerwony, a my jedziemy drogą w kierunku Pszczewa. Dojeżdżamy do **Policka**, przez które przechodzi także szlak rowerowy niebieski nr 4 i żółty nr 6. Przejeżdżamy most na Obrze **(9,0 km)** i jadąc nadal drogą przez lasy nadobrzezańskie, docieramy do skrzyżowania z drogą Trzciel-Międzychód, na skraju Pszczewa **(14,7 km)**. Stąd prosto ul. Międzyrzecką zdążamy do skrzyżowania ulic przy stacji benzynowej **(15,0 km)**. Skracamy w lewo i ul. Poznańską docieramy do Rynku w centrum **Pszczewa (15,3 km)**.

Stąd prosto ul. Sikorskiego jedziemy do rozwidlenia ulic **(16,0 km)**. W prawo na skos ul. Międzychodzką wyjeżdżamy z Pszczewa (szosą na Międzychód). Na skrzyżowaniu **(18,0 km)** skręcamy w prawo na skos w drogę asfaltową, którą dojeżdżamy do szlaku rowerowego żółtego nr 5 we wsi **Stoki – kościół (20,2 km)**. Nieco dalej w lewo odchodzi szlak rowerowy żółty, a my jedziemy prosto piaszczystą drogą – prowadzącą częściowo terenem leśnym – do **Dormowa – centrum wsi (25,2 km)**. Stąd drogą asfaltową dojeżdżamy do szosy z Miedzichowa **(28,2 km)** i w lewo na skos dość krętą trasą pod górę docieramy do drogi poznańskiej w **Gorzyniu (29,8 km)**, potem w lewo do skrzyżowania z drogą na Międzychód **(30,1 km)**.

Szlaki rowerowe

2. Szlak czerwony

Międzyrzecz–Bobowicko–Żółwin–Kuligowo–Stołuń–Szarcz–Pszczew–Świechocin–Łowyn

Długość: 34,3 km

Szlak prowadzi przez centralną część Parku, z zachodu na wschód. Na jego trasie są lasy, jeziora i interesujące zabytki.

Od tablicy informacyjnej przed wejściem na teren zamkowy przy ul. Podzamcze w **Międzyrzeczu** (0,0 km) jedziemy drogą rowerową (Bulwarem Jana Pawła II) wzdłuż Obry (początkowo razem z zielonym szlakiem rowerowym R-1) do mostu nad rzeką (0,5 km). Przejeżdżamy pod mostem (przy wysokim stanie Obry przejściem dla pieszych) do pomnika 1000-lecia i drogą rowerową wzdłuż Obry (szlak R-1 odchodzi tu ścieżka pieszo-rowerowa wzdłuż ul. Staszica). Mijamy po prawej budynek liceum i gimnazjum, i dojeżdżając do Stadionu Miejskiego (1,0 km), skręcamy w prawo w ul. Mieczysława Mikuły, którą docieramy do skrzyżowania z ul. 30 Stycznia, tuż obok wieży ciśnień (1,2 km). Tu skręcamy w lewo (jadąc ponownie razem ze szlakiem R-1), mijamy pl. Powstańców Wlkp. (przy nim dworzec PKS) – 1,5 km, przejeżdżamy przez przejazd kolejowy (1,8 km) i jedziemy ul. Poznańską. Przed siedzibą Nadleśnic-

twa mijamy po prawej pamiątkowy kamień, dalej po lewej za budowania szpitala w Międzyrzeczu–Obrzycach (**3,3 km**) i wyjeżdżamy z miasta drogą w kierunku Trzciela.

Mijamy drogę odchodzącą w lewo do Stołunia i Kuligowa (**4,0 km**) i jadąc prosto dojeżdżamy do **Bobowicka** (**5,2 km**). Skręcamy w lewo w ul. Dworcową (odjeżdżając od szlaku rowerowego R-1, który wiedzie dalej prosto) i razem z dochodzącym tu zielonym szlakiem pieszym nr 1 jedziemy do przejazdu kolejowego na nieczynnej linii (**5,7 km**), a później drogą polną do **Żółwina**. Skręcamy w prawo, mijamy przystanek PKS i kościół (**7,7 km**) i przez most na Obrze, za którym droga skręca w prawo, jedziemy do **Kuligowa** – przystanek PKS (**9,0 km**). Szlak krzyżuje się tu ze szlakiem rowerowym niebieskim nr 4 i z rozpoczynającym się tu szlakiem rowerowym czarnym nr 10. Jedziemy (nadal ze szlakiem zielonym pieszym) do **Stołunia** – przystanek PKS (**14,1 km**), gdzie dochodzi szlak rowerowy zielony nr 7, który przez pewien czas będzie nam towarzyszył.

Ze Stołunia wyjeżdżamy piaszczystą drogą w kierunku Zielomyśla. Biegnie ona początkowo wzdłuż północno-zachodniego brzegu jeziora Stołuń obok kąpieliska i plaży, a potem skręca w prawo i prowadzi przesmykiem między jeziorami Czarnym i Białym. Na rozwidleniu dróg, przy styku ze szlakiem niebieskim pieszym nr 2, odjeżdżamy od szlaku rowerowego zielonego, który skręca tu w lewo wraz ze szlakami pieszymi, i jedziemy nadal prosto aż do poprzecznej drogi Lubikowo–Szarcz, przy kapliczce Najświętszej Marii Panny (**17,4 km**). Skręcamy w prawo, dojeżdżając do centrum **Szarcza** (**20,4 km**). Jedziemy drogą do Pszczewa. Mijamy Ośrodek Edukacji Przyrodniczej Parku i ul. Szarcecką dojeżdżamy do wiaduktu kolejowego przy ośrodku wypoczynkowym Relaks nad jeziorem Szarcz, a dalej do styku z ul. Międzychocką. Lekko w prawo na skos ul. Sikorskiego docieramy do centrum **Pszczewa** – do Rynku (**23,6 km**). Skręcamy w prawo i ul. Pasieka (razem z innymi szlakami rowerowymi) dojeżdżamy do skrzyżowania z ul. Międzyrzecką, którą jedziemy w lewo do skrzyżowania ulic przy stacji benzynowej, tu w prawo ul. Zamkową do kolejnego skrzyżowania (**24,4 km**). Skręcamy w lewo w ul. Kasztanową. Mijamy po lewej siedzibę Leśnictwa, a po prawej Skansen Pszczelarski i na rozwidleniu dróg (**24,9 km**) jedziemy w lewo na Świechocin. W centrum **Świechocina** mijamy przystanek PKS (**29,9 km**) i skrzyżowanie ze szlakiem rowerowym niebie-

skim nr 9, prosto drogą jedziemy do **Łowynia**, dojeżdżając tam do skrzyżowania (**34,3 km**).

3. Szlak zielony

Międzyrzecz–Lubosinek–Kalsko–Rokitno

Długości: 15,8 km

Szlak prowadzi przy zachodnim skraju otuliny Parku. Na jego trasie znajdują się tereny leśne i interesujące zabytki, w tym sanktuarium maryjne.

Od tablicy informacyjnej stojącej na Rynku w **Międzyrzeczu (0,0 km)** jedziemy (początkowo razem z przebiegającym tędy szlakiem pieszym czarnym nr 8) przejściem obok kościoła pw. św. Wojciecha w kierunku Obry do Bulwaru Jana Pawła II (ścieżki pieszo-rowerowej), którym prowadzą od zamku szlaki rowerowe nr 1 i nr 2. Nad rzeką skręcamy w prawo do ul. Waszkiewicza (**0,2 km**), którą w lewo (odjeżdżając od pozostałych szlaków) przez most na Obrze jedziemy do skrzyżowania szlaku w prawo w ul. Chrobrego (**0,3 km**). Dojeżdżamy do przejazdu kolejowego (**0,8 km**), przy którym dochodzi z prawej strony szlak pieszy czarny nr 8. Jedziemy prosto ul. Piastowską, wyjeżdżając z miasta. Za mostkiem na kanale, na rozwidleniu (**1,7 km**) skręcamy w lewo (odjeżdżając tu od szlaku pieszego) w ścieżkę, którą jedziemy wzdłuż linii telefonicznej do Lubosinka – dawnej osady PGR.

Skręcamy w prawo (**2,9 km**) w drogę polną w kierunku lasu i jedziemy piaszczystą drogą leśną. Na skraju lasu, przy skrzyżowaniu dróg (**6,3 km**) skręcamy w lewo (na północ) i terenem częściowo leśnym docieramy do drogi w Kalsku (**9,3 km**). Skręcamy w prawo do wsi i niebawem dojeżdżamy do szlaku rowerowego niebieskiego nr 4 i razem z nim do zabytkowego kościoła i przystanku PKS w **Kalsku (10,1 km)**. Nieco dalej w prawo (na Kuligowo) odchodzi szlak rowerowy niebieski, a koło figury Matki Boskiej skręcamy w lewo (**10,4 km**) w drogę gruntową obsadzaną zdziczałymi śliwami. Wspinamy się na szczyt wzgórza będącego dobrym punktem widokowym (**11,4 km**). Dojeżdżamy do skrzyżowania dróg w pobliżu jeziora Rokitno, skręcamy w prawo (**13,2 km**), a dalej – na skraju lasu – mijamy drogę odchodzącą w prawo do ośrodka wypoczynkowego nad jeziorem Rokitno (**14,6 km**), przejeżdżamy koło leśniczówki Rokitno pod linią wysokiego napięcia i dojeżdżamy do Rokitna. Mijamy cmentarz, za którym docieramy (przy figurze Matki Bo-

skiej) do drogi Przytoczno–Międzyrzecz (**15,5 km**). Koło baru U Jana skręcamy w prawo i dojeżdżamy do bazyliki w **Rokitnie** (**15,8 km**), przy której szlak się kończy.

4. Szlak niebieski

Karolewo–Janowo–Policko–Kuligowo–Kalsko

Długość: 13,3 km

Trasa jest fragmentem niebieskiego szlaku rowerowego prowadzącego wokół Międzyrzecza, który liczy 71 km. Proponowany odcinek wiedzie przez zachodnie fragmenty Parku w krajobrazie rolno-leśnym.

Karolewo to dawny (XIX w.) folwark z owczarnią położony w pobliżu Bobowicka, przy drodze do Trzciela. W przeszłości nazywany był Karolewo Spoczynek lub Spoczynek Karola. Nazwa ta związana była z podaniem, że w czasie III wojny północnej (1700–1721), pod okazałą sosną, która rośnie w kępie bżów na tyłach zabudowań folwarku obok firmy GRAMM-Technika (zajmującej się budową konstrukcji stalowych i podzespołów do maszyn obróbki galwanicznej), miał w 1705 r. odpoczywać król Szwecji Karol XII.

Od przystanku PKS (**0,0 km**) jedziemy drogą w kierunku Trzciela. Na skrzyżowaniu skręcamy w lewo (**0,8 km**) w drogę szutrową do Janowa, prowadzącą początkowo przez las. W **Janowie** (patrz: Policko w rozdziale o wybranych miejscowościach) dojeżdżamy do szlaku rowerowego żółtego nr 6 (**1,9 km**) i razem z nim wygodną drogą asfaltową docieramy do **Policka**, do drogi Międzyrzecz–Pszczew (**3,7 km**), którą prowadzi szlak rowerowy zielony nr 1. Jedziemy w prawo przez wieś do mostu na Obrze, za którym skręcamy w lewo (**4,3 km**), w drogę do Kuligowa, odjeżdżając od pozostałych szlaków rowerowych. Przejeżdżamy przez przejazd kolejowy na nieczynnej linii Międzyrzecz–Międzychód i, jadąc cały czas prosto drogą polną na zachód, docieramy do **Kuligowa**. Tu skręcamy w prawo, mijamy przystanek PKS (**8,4 km**), za którym, przy sali wiejskiej, skręcamy w lewo na Kalsko. Mijamy domki letniskowe usytuowane w lesie w pobliżu wschodniego brzegu jeziora Żółwin. Przed rowem skręcamy w lewo (**10,6 km**), a 200 m dalej w prawo (przez rów). Mijamy drogę odchodzącą w prawo do parkingu nad jeziorem Głębocek (**12,0 km**), następnie wyjeżdżamy z lasu i dojeżdżamy do drogi w **Kalsku** i szlaku rowerowego zielonego nr 3 (**13,3 km**).

5. Szlak żółty

Lubikowo–Zielomyśl–Stoki–Pszczew

Długość: 15,3 km

Szlak prowadzi przez północną część Parku, w urozmaiconym krajobrazie leśno-rolnym.

Początek szlaku obok przystanku PKS w **Lubikowie (0,0 km)**. Jedziemy (podążając również za szlakami rowerowymi zielonym nr 7 i czerwonym nr 8) do rozwidlenia dróg na wschodnim skraju wsi (**0,2 km**) i w lewo drogą w kierunku Goraja. Za budynkiem świetlicy wiejskiej, przy metalowym krzyżu, skręcamy w prawo (**0,5 km**), w drogę polną prowadzącą na wschód. Niebawem wjeżdżamy do lasu, mijamy skrzyżowanie z niebieskim szlakiem pieszym nr 2 (**2,4 km**), przejeżdżamy pod linią wysokiego napięcia, mijamy przełęcz pod Górą Trębacką (**3,3 km**) i za rozjazdem w prawo na Stołuń dojeżdżamy do przejazdu kolejowego na nieczynnej linii Międzyrzecz–Międzychód, obok dawnego przystanku PKP Zielomyśl (**4,8 km**). 300 m za przejazdem kolejowym dojeżdżamy do styku ze szlakiem rowerowym niebieskim nr 9 i razem z nim do centrum **Zielomyśla** – przystanek PKS (**5,6 km**). Po dalszych 300 m szlak niebieski odchodzi w prawo na Szarcz, a szlak żółty skręca tak jak droga brukowana (dalej asfaltowa) w lewo. Na rozwidleniu przy kapliczce (**6,1 km**) skręcamy w prawo na skos, a na kolejnym rozwidleniu – na skraju lasu – w lewo na skos (**6,8 km**) i dojeżdżamy do drogi Pszczew–Międzychód (**7,2 km**).

Skręcamy w prawo, a po 200 m w lewo na drogę polną do Stoków. Przed wsią mijamy po lewej stronie cmentarz i dojeżdżamy do **Stoków** – do szlaku zielonego nr 1 (**9,6 km**). Skręcamy w prawo, jadąc teraz drogą przez wieś razem ze szlakiem zielonym w kierunku Pszczewa. Mijamy po 100 m przystanek PKS i za wsią skręcamy w lewo na skos w drogę polną, rozstając się ze szlakiem zielonym (**10,6 km**). Na rozwidleniu dróg (**11,4 km**) skręcamy w lewo na skos, jadąc teraz skrajem lasu. Na skrzyżowaniu przy ambonie myśliwskiej (**12,0 km**) kierujemy się w prawo, a przed zabudowaniami Jeziernika skręcamy w lewo (**12,9 km**) w piaszczystą drogę, prowadzącą równolegle do wschodniego brzegu Jeziora Pszczewskiego. Mijamy dalej drogę polną odchodzącą w prawo na półwysep Katarzyna (**14,5 km**) i dojeżdżamy do drogi Pszczew–Świechocin, którą prowadzi szlak rowerowy czerwony nr 2 (**14,8 km**). Tu skręcamy w prawo do Pszczewa, docierając zaraz do drogi z Silnej,

którą wiedzie szlak rowerowy czarny nr 10. Do Pszczewa wjeżdżamy ul. Kasztanową, dojeżdżając do skrzyżowania z ul. Batorego i ul. Zamkową (**15,3 km**). Tu szlak żółty prowadzi prosto ul. Batorego (patrz szlak nr 6). Chcąc dojechać do centrum Pszczewa należy skręcić w prawo w ul. Zamkową i dalej ul. Poznańską do Rynku, oddalonego stąd o 600 m.

6. Szlak żółty

Pszczew–Borowy Młyn–Policko–Janowo–Rańsko–Siercz

Długość: 20,8 km

Dalszy ciąg szlaku żółtego nr 5. Wiedzie przez centralną i zachodnią część Parku i jego otuliny, w przeważającej części terenem leśnym.

Od skrzyżowania ulic koło przedszkola w południowej części **Pszczewa (0,0 km)** jedziemy ul. Batorego na zachód. Po 200 m skręcamy w lewo w ul. Parkową (droga polna), którą dojeżdżamy do drogi asfaltowej (**0,6 km**). Tu skręcamy w lewo, jadąc w kierunku Trzciela. Po lewej stronie widoczne jest jezioro Chłop. Przy tablicy z napisem Borowy Młyn (**1,3 km**) skręcamy w prawo na drogę polną. Jedziemy skrajem młodnika i szeroką drogą przez las o kierunku południowym. Mijamy po prawej Jezioro Przydrożne (**3,8 km**) i dojeżdżamy do skrzyżowania dróg leśnych (**5,3 km**). Tu w lewo miał prowadzić szlak łącznikowy czarny do szlaku zielonego nr 7 w Rybojadach (długości 3,5 km), ale dotychczas nie został wyznakowany.

Skręcamy w prawo w drogę o kierunku północno-zachodnim, prowadzącą równolegle do wschodniego brzegu Obry. Mijamy punkt czerpania wody na Obrze (**8,4 km**), a 200 m dalej ambonę myśliwską i dojeżdżamy do parkingu i drogi Pszczew–Międzyrzecz, którą prowadzi szlak rowerowy zielony nr 1 (**9,1 km**). Drogą tą jedziemy w lewo (razem ze szlakiem zielonym) do styku ze szlakiem rowerowym niebieskim nr 4 i mostu na Obrze (**9,4 km**), za którym wjeżdżamy do **Policka**. Mijamy drogę odchodzącą w lewo na Rańsko i 200 m dalej skręcamy w lewo (szlak rowerowy zielony wiedzie prosto) razem ze szlakiem niebieskim w drogę na Janowo. Mijamy po lewej kościół w Policku i docieramy do **Janowa (11,6 km)**. Pozostawiając szlak niebieski, na rozwidleniu dróg przy sklepie skręcamy w lewo i wjeżdżamy do lasu. Na jego przeciwległym skraju, przy poprzecznej drodze (**14,0 km**) jedziemy w lewo skrajem lasu. Dalej droga skręca w prawo (**14,9 km**) i doprowadza nas do skrzyżowania

koło leśniczówki Rańsko (**16,3 km**). Stąd jedziemy w prawo drogą leśną. Wyjeżdżamy z lasu, przejeżdżamy mostek na Popówce (**17,4 km**) i jedziemy zadrzewioną drogą polną, przez las i jego skrajem, częściowo wzdłuż linii energetycznej, dojeżdżając do drogi Międzyrzecz-Trzciel na skraju **Siercza (20,2 km)**. Kierujemy się w lewo do centrum wsi – przystanek PKS (**20,8 km**). W najbliższym czasie szlak żółty będzie tu przedłużony do Rybojad (ok. 7 km) – do szlaku rowerowego zielonego nr 7.

7. Szlak zielony

Lubikowo–Stołun–Pszczew–jezioro Chłop–Borowy Młyn–Rybojady–Trzciel

Długość: 33,0 km

Szlak wiedzie przez centralną część Parku, wzdłuż malowniczej rynny polodowcowej, wypełnionej licznymi jeziorami, ciągnącej się z północy na południe przez teren leśny o urozmaiconej rzeźbie.

Początek szlaku znajduje się obok przystanku PKS w **Lubikowie (0,0 km)**. Tu rozpoczyna się także szlak rowerowy żółty nr 5 oraz przechodzi szlak rowerowy czerwony nr 8. Jedziemy do rozwidlenia dróg na wschodnim skraju wsi (**0,2 km**). Odjeżdżając od szlaku czerwonego i żółtego, skręcamy w prawo. Mijamy drogę odchodzącą w prawo do ośrodka wypoczynkowego nad Jeziorem Lubikowskim (**0,8 km**), a 100 m dalej – na rozwidleniu dróg przy zespole domków letniskowych – jedziemy prosto w kierunku Folwarku Helena. Przed jego zabudowaniami skręcamy w prawo (**2,3 km**), a po 200 m – przy poprzecznej drodze ze szlakami pieszymi zielonym nr 1 i niebieskim nr 2 – w lewo. Mijamy pojedyncze zabudowanie i dojeżdżamy do poprzecznej drogi, którą prowadzi szlak rowerowy czerwony nr 2 (**4,3 km**). Skręcamy w prawo, przejeżdżamy mostek na cieku między jeziorami Białym i Czarnym, mijamy plażę i kąpielisko nad jeziorem Stołun i dojeżdżamy do **Stołunia (5,6 km)**.

Skręcamy w lewo na drogę w kierunku Szarcza. Mijamy przydrożną kapliczkę (przy której na drogę wychodzi szlak pieszy niebieski nr 2), a dalej przystanek PKS Szarcz n.ż., za którym zjeżdżamy w prawo (**8,3 km**) w drogę gruntową, która prowadzi po zachodniej stronie jeziora Szarcz. Niebawem dojeżdżamy do drogi asfaltowej (**10,5 km**), która w lewo na skos prowadzi do Ośrodka Wypoczynkowego Karina nad jeziorem Szarcz (stąd 500 m), a my jedziemy dalej prosto w kierunku

Pszczewa. Przed nieczynną linią kolejową Międzyrzecz–Międzychód skręcamy w lewo (**11,2 km**), dojeżdżamy do Ośrodka Wypoczynkowego Wodnik nad jeziorem Szarcz, przekraczamy linię kolejową, za którą jedziemy w lewo, docierając do Pszczewa przy wiadukcie kolejowym (**12,7 km**). Tu w prawo ul. Szarnecką jedziemy do styku z ul. Międzychodzką, a następnie ul. Sikorskiego, mijając kościół, docieramy do centrum **Pszczewa** – do Rynku (**14,0 km**).

Z Rynku wyjeżdżamy (podążając również za innymi szlakami rowerowymi) w prawo ul. Pasieka do skrzyżowania z ul. Międzyrzecką. Skręcamy w lewo do skrzyżowania ulic przy stacji benzynowej, a później w prawo ul. Zamkową do następnego skrzyżowania ulic (**14,8 km**). Skręcamy w lewo w ul. Kasztanową, mijamy po lewej siedzibę Leśnictwa Pszczew, a po prawej Skansen Pszczelarski, za którym skręcamy w prawo, docierając do poprzecznej drogi (ul. Batorego) na południowym skraju Pszczewa. Skręcamy w lewo (**15,3 km**), jadąc teraz równolegle z dochodzącym do tego miejsca szlakiem niebieskim pieszym nr 3. Mijamy po prawej oczyszczalnię ścieków (**16,1 km**) a następnie po lewej Górę Wysoką i dojeżdżamy do jeziora Chłop (**16,8 km**). W prawo odchodzi szlak niebieski pieszy, a szlak rowerowy prowadzi pod górę do parkingu leśnego (**17,6 km**). Mijamy stanicę wędkarską Wrony, przy której dochodzi ponownie szlak niebieski pieszy (**17,9 km**). Mijamy przy mostku dwa stare dęby, za którymi skręcamy w prawo (do punktu czerpania wody). Jedziemy wzdłuż linii energetycznej. Mijamy po prawej zabudowania i przez las dojeżdżamy do punktu czerpania wody przy jeziorze Chłop (**19,2 km**).

Skręcamy w lewo na skos przez las, mijamy po prawej przydrożną kapliczkę z 1998 r. upamiętniającą 20 lat pontyfikatu papieża Jana Pawła II (**19,7 km**) i 100 m dalej odjeżdżamy od szlaku pieszego w lewo na skos, przejeżdżając pod linią energetyczną. Mijamy po prawej zabudowania należące do Silnej Nowej i dojeżdżamy do poprzecznej drogi przy kapliczce z Ukrzyżowanym i Matką Boską (**21,1 km**). Jedziemy nadal wzdłuż linii energetycznej, mijamy po prawej kolejne zabudowania, na rozwidleniu jedziemy prosto, dojeżdżając następnie do styku ze szlakiem niebieskim pieszym nr 3 (**22,8 km**), który skręca tu ostro w lewo. Jadąc prosto docieramy do mostku na przeływie między jeziorami Chłop i Wędomierz w **Borowym Młynie** (**23,2 km**), a dalej do drogi Pszczew–Trzciel (**23,7 km**).

Skręcamy w lewo i jedziemy w kierunku Trzciela. Mijamy drogę odchodzącą w prawo (można nią po 3,5 km dojechać do szlaku rowerowego żółtego nr 6) – **(24,2 km)**. Dojeżdżamy do mostu na Obrze **(27,3 km)**, do którego doprowadzony był szlak znakowany (dalszy jego odcinek do Trzciela będzie wyznakowany w najbliższym czasie, stąd opis trasy poprowadzono dalej). Za mostem droga skręca w lewo i prowadzi przez **Rybojady** – kaplica **(29,1 km)**. Dojeżdżamy do **Trzciela**. Przecinamy drogę krajową nr 2 (E-30) i wjeżdżamy do centrum nowego miasta – pl. Zjednoczenia Narodowego **(33,0 km)**.

8. Szlak czerwony

Rokitno–Lubikowo–Wierzbno

Długość: 13 km

Szlak prowadzi północnym skrajem Parku, początkowo terenem bezleśnym, a następnie przez urozmaity obszar leśny. W jego punkcie startowym znajduje się znane sanktuarium maryjne.

Od bazyliki w **Rokitnie (0,0 km)** jedziemy na wschodni skraj wsi, gdzie stoi krzyż **(0,4 km)**, a dalej drogą gruntową terenem rolniczym w kierunku Lubikowa. Po pewnym czasie mijamy w oddali po lewej stojącą na niewielkim pagórku barokową kaplicę zbudowaną w 1671 r. w celu przyjęcia wracającego z Warszawy obrazu Matki Boskiej Rokitniańskiej do kościoła w Rokitnie **(2,2 km)** i dojeżdżamy do drogi z Kalska, na zachodnim skraju **Lubikowa (3,9 km)**. Skręcamy w lewo do centrum wsi – przystanek PKS **(4,5 km)**. Stąd jedziemy początkowo za szlakami rowerowymi żółtym nr 5 i zielonym nr 7 do rozwidlenia dróg na wschodnim skraju wsi **(4,7 km)** i dalej w lewo drogą w kierunku Goraja (za szlakiem żółtym). Za budynkiem świetlicy wiejskiej, przy metalowym krzyżu, w prawo odchodzi szlak żółty **(5,0 km)**, a my jedziemy drogą na Goraj, aż do jej skrętu w lewo na skos **(6,0 km)**. Zjeżdżamy na wprost w drogę gruntową, wjeżdżamy do lasu i docieramy do szlaku pieszego niebieskiego nr 2 **(7,9 km)**. Jedziemy przez las, za szlakiem niebieskim, aż do przejazdu kolejowego koło Brzeźna na nieczynnej linii Międzyrzecz–Międzychód **(9,7 km)**, przed którym krzyżuje się z naszą trasą szlak pieszy żółty nr 6. Za przejazdem kolejowym odjeżdżamy od szlaku niebieskiego w lewo na skos na północny wschód. **Początkowo terenem bezleśnym**, a dalej **przez las docieramy** do drogi Poznań–Gorzów Wlkp. **(12,1 km)**

i po jej przecięciu wjeżdżamy do **Wierzbna**, docierając do kościoła (**13,0 km**).

9. Szlak niebieski

Szarcz–Zielomyśl–Nowe Gorzycko–Stoki–Świechocin–Silna–Stara Jabłonka–Trzciel

Długość: 33,3 km

Szlak prowadzi przez centralną część Parku, w krajobrazie leśno-rolniczym. Na jego trasie godne uwagi są malownicze widoki i nieco zabytków. Szlak znakowany kończy się obecnie przed Starą Jabłonką. W najbliższym czasie jednak planowane jest jego przedłużenie do Trzciela, dlatego opis poprowadzono do tego miasta.

Początek szlaku znajduje się na wschodnim skraju wsi **Szarcz (0,0 km)**, przy odchodzącej drodze polnej na północ w kierunku Zielomyśla, którą wyruszamy na trasę wycieczki za znakami niebieskimi. Po 200 m odchodzi droga w prawo do Domu Pomocy Społecznej. Dalej prosto docieramy do przejazdu kolejowego na nieczynnej linii Międzyrzecz–Międzychód (**1,7 km**), za którym dojeżdżamy do szlaku rowerowego żółtego nr 5 i drogi brukowanej na północnym skraju Zielomyśla (**2,7 km**). Skracamy w lewo i za znakami obu szlaków docieramy do centrum **Zielomyśla (2,7 km)**. Stąd jedziemy w lewo drogą w kierunku Lubikowa (nadal za szlakiem żółtym). Na rozwidleniu dróg (**3,6 km**) odjeżdżamy od szlaku żółtego w prawo na skos w kierunku północnym na Brzeźno, drogą która prowadzi równolegle do nieczynnej linii kolejowej do Międzychodu. Przejeżdżamy przez przejazd kolejowy i docieramy do zabudowań przysiółka Brzeźno (**5,6 km**), a dalej do skrzyżowania dróg i szlaków pieszych (żółtego nr 6 i niebieskiego nr 2) – **6,4 km**. Skracamy w prawo przez przejazd kolejowy w drogę leśną prowadzącą do Nowego Gorzycka (za szlakami pieszymi).

Na skrzyżowaniu (**8,3 km**) w lewo odchodzi szlak niebieski nr 2, a my zdążamy drogą polną do zabudowań folwarcznych w **Nowym Gorzycku**, przed którymi skracamy w prawo (odjeżdżając od szlaku żółtego) do drogi Pszczew–Międzychód (**9,4 km**). Skracamy w lewo i zaraz w prawo w drogę do Dormowa, z której skracamy po chwili w prawo w drogę polną na południe, do Stoków. Mijamy przydrożną kapliczkę św. Józefa z Dzieciątkiem (**12,6 km**) i docieramy do wsi **Stoki** i szlaku rowerowego zielonego R-1 (**13,9 km**). Skracamy w prawo i zaraz

w lewo w drogę polną do Świechocina. Mijamy leśny parking (**16,2 km**) i dojeżdżamy do **Świechocina** i szlaku rowerowego czerwonego nr 2 (**17,4 km**).

Skręcamy w prawo, a po chwili w lewo na drogę asfaltową, którą jedziemy do wsi **Silna** i skrzyżowania ze szlakiem rowerowym czarnym nr 10. Na skrzyżowaniu przy kościele (**21,6 km**) skręcamy w lewo w drogę leśną do Jabłonki Starej (na południowy wschód). Na rozwidleniu kierujemy się w prawo na skos (**22,8 km**), a dalej w lewo na skos (**23,8 km**) i dojeżdżamy do Jabłonki Starej (**26,5 km**). Stąd drogą jedziemy w kierunku Trzciela (na południe). Mijamy tartak (**30,3 km**), kąpielisko nad jeziorem Konin i dojeżdżamy do starego cmentarza żydowskiego (**31,7 km**). Przejeżdżamy pod wiaduktem do Trzciela (**32,3 km**). Skręcamy w prawo i ul. Świerczewskiego docieramy do rynku – pl. Wolności w centrum starego **Trzciela** (**33,3 km**).

10. Szlak czarny

Kuligowo–Marianowo–Pszczew–Silna–Piotry

Długość: 21,5 km

Szlak prowadzi w znacznej mierze terenem leśnym przez centralną część Parku i jego otuliny. W XIX w. wiodła tędy trasa dyliżansów z Warszawy przez Poznań do Berlina i Hamburga, stąd też szlak ten nazwano Szlakiem dyliżansu.

Początek szlaku znajduje się przy tablicy informacyjnej i przystanku PKS w **Kuligowie** (**0,0 km**). Stąd **jedziemy** drogą **przez** wieś w kierunku Stołunia. Na skraju wsi, przed cmentarzem (**0,3 km**) skręcamy w prawo w drogę leśną, którą dojeżdżamy do skrzyżowania w Marianowie (**1,7 km**). Stąd nadal prosto piaszczystą drogą przez las docieramy do przejazdu kolejowego na nieczynnej linii Międzyrzecz–Międzychód (**5,1 km**). Tu w prawo przez przejazd, za nim w lewo drogą leśną **wzdłuż** linii kolejowej do skrzyżowania **przy drewnianej kapliczce św. Huberta** (**6,8 km**). Znajduje się tutaj także miejsce **odpoczynku** i do rozpalenia ogniska. Mijamy pojedyncze zabudowanie i docieramy do drogi przy starej kapliczce słupowej z krzyżem (**7,1 km**).

Skręcamy w prawo i jedziemy drogą do Pszczewa. Przy wjeździe mijamy po prawej groby **napoleońskie**, stojące tu dwie drewniane rzeźby (**Napoleona I Bonaparte**go i **Żołnierza napoleońskiego**) i **kapliczkę**, przy której skręcamy w lewo w ul. **Międzyrzeczą**. **Przecinamy** skrzyżowanie z obwodnicą **Pszczewa**

i nadal prosto ul. Międzyrzecką dojeżdżamy (za innymi szlakami rowerowymi, które tu dołączają) do stacji benzynowej przy skrzyżowaniu ulic w południowej części **Pszczewa (9,5 km)**. Do centrum Pszczewa w lewo prowadzi ul. Poznańska, nasz szlak skręca w prawo w ul. Zamkową, a 200 m dalej – na skrzyżowaniu ulic – w lewo w ul. Kasztanową (droga na Silną).

Mijamy po lewej siedzibę Leśnictwa Pszczew, przy której rozpoczyna się ścieżka przyrodniczo-edukacyjna, a po prawej Skansen Pszczelarski i **dojeżdżamy** do rozwidlenia szosy **(10,3 km)**. W lewo na skos **odchodzi** ona na Świechocin (wraz ze szlakiem rowerowym czerwonym), a my jedziemy prosto drogą do Silnej. Mijamy miejsce, gdzie ścieżka przyrodniczo-edukacyjna odchodzi w prawo **(10,9 km)** i docieramy do przystanku PKS we wsi **Silna (14,6 km)**. Przejeżdżamy skrzyżowanie ze szlakiem rowerowym niebieskim nr 9 **(15,1 km)**, za którym na rozwidleniu dróg jedziemy prosto drogą polną. Dalej przez las. Mijamy parking leśny (18,1 km), przejeżdżamy przez skrzyżowanie z drogą Łowyń–Jabłonka Stara **(20,1 km)** i docieramy do skrzyżowania we wsi Piotry **(21,5 km)**, gdzie **kończy** się szlak czarny. Stąd można dojechać **do Lewic**, odległych o 3,7 km.

11. Szlak czerwony Powstań Narodowych 1769-1919

Kamionna–Mnichy–Mniszki–Gralewo–Kamionna

Długość: 11,8 km

W 2009 r. Stowarzyszenie na Rzecz Rozwoju Ziemi Międzychodzkiej opracowało i wytyczyło trzy okężne ścieżki rowerowe szlakiem Powstań Narodowych 1769-1919, których otwarcie dla ruchu turystycznego nastąpiło 2 czerwca 2010 r. Jedna z nich, pętla międzychodzka (pozostałe to: pętla kwilecka i pętla sierakowska), w części południowej prowadzi wokół rezerwatu Dolina Kamionki, na terenie wschodniej części Parku. **Część północna, poza granicami** Parku, obejmuje trasę: **Kamionna–Bielsko–Kolno–Ławica–Chalin–Popowo–Prusim–Kamionna**. Szlak oznakowany jest dodatkowo skrzyżowanymi **szablami**.

Od drogi w **Kamionnie (0,0 km)** jedziemy drogą polną między cmentarzem a szkołą na południowy wschód w kierunku Mnich. Po chwili z prawej strony dołącza szlak pieszy żółty nr 5 i rowerowy niebieski nr 12c. Z drogi roztacza się **wspaniały** widok na głęboko wciętą dolinę Kamionki i okoliczne lasy. Na rozwidleniu **(1,7 km)** kierujemy się w prawo na

skos. Po dotarciu do **Mnich** dojeżdżamy do drogi z Prusimia (3,8 km) i jedziemy przez wieś do sąsiednich **Mniszek**. Tam skręcamy w prawo, mijamy zabudowania ośrodka edukacyjnego (4,5 km), przekraczamy mostek na Kamionce i drogą polną, a dalej drogą z Mnich docieramy do **Gralewa** (7,6 km). Ze wsi wyjeżdżamy drogą polną na północ. Na rozwidleniu kierujemy się w prawo na skos skrajem lasu, dalej przez las i następnie doliną Kamionki docieramy na powrót do Kamionny. Mijamy po lewej na wzgórzu kościół i skręcając w lewo pod górę, docieramy ul. Dolną do centrum **Kamionny** – do Rynku (11,8 km).

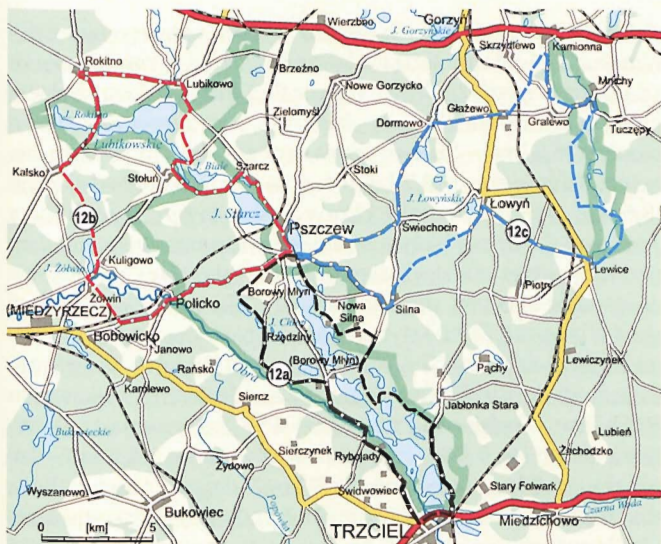
12a. Szlak żółto-czarno-żółty

Pszczew–Wielkie Błota–Trzciel–jezioro Konin–Leśnictwo Królewiec–jezioro Chłop–Pszczew

Długość: 41,6 km

Szlak prowadzi wokół malowniczej rynny jezior obrzańskich. Na południe od Pszczewa po Trzciel, przez teren leśny. Na trasie piękne widoki.

Pszczew–stacja benzynowa Orlen (0,0 km) – drogą w kierunku Międzyrzecza (za szlakiem rowerowym czerwonym), rozwidlenie szlaków rowerowych, skręt w lewo (1,5 km) – **Wielkie Błota** (2,6 km) – jezioro Piecniewo, miejsce do kąpienia (5,2 km) – Jezioro Przydrożne (6,5 km) – droga Pszczew–Trzciel, skręt w prawo (11,5 km) – most na Obrze (14,7 km) – **Rybojady** (16,3 km) – Trzciel, obwodnica droga krajowa nr 2 (E30) (20,1 km) – **Trzciel**, rynek, skręt w lewo (20,8 km) – most na Obrze (21,2 km) – Trzciel, pl. Wolności (21,5 km) – szlak pieszy niebieski, skręt w lewo (21,7 km) – pod wiaduktem obwodnicy droga krajowa nr 2 (E30) (22,0 km) – drogą w kierunku Jabłonki Starej, stary cmentarz żydowski (22,6 km) – Jezioro Żydowskie (22,9 km) – jezioro Konin, kąpielisko (23,6 km) – tartak w Jabłonce, rozwidlenie ze szlakiem pieszym (24,4 km) – skręt z drogi w lewo (25,9 km) – stawy hodowlane (26,8 km) – **Leśnictwo Królewiec** (27,6 km) – leśny parking (29,0 km) – jezioro Silna Duża, skręt w lewo (29,8 km) – styk ze szlakiem pieszym niebieskim (30,4 km) – jezioro Wędomierz (31,8 km) – droga leśna Borowy Młyn–Silna, rozwidlenie ze szlakiem pieszym, skręt w prawo (32,8 km) – kapliczka, styk ze szlakiem pieszym niebieskim (36,0 km) – jezioro Chłop, miejsce do kąpieli (36,5 km) – ośrodek wypoczynkowy Stanica Wędkarska nad jeziorem Chłop, rozwidlenie ze **szlakiem pieszym**

Szlaki rowerowe nr 12a-12c

(37,8 km) – styk ze szlakiem pieszym niebieskim przy jeziorze Chłop (38,9 km) – wzdłuż jeziora Chłop, skraj jeziora (39,8 km) – Pszczew, rozwidlenie ze szlakiem pieszym, skręt w prawo (40,6 km) – droga Pszczew–Silna, styk ze szlakiem rowerowym niebieskim, skręt w lewo (40,9 km) – styk ze szlakiem pieszym niebieskim, skręt w prawo (41,2 km) – Pszczew, stacja Orlen (41,5 km) – Pszczew, Gminny Ośrodek Kultury, węzeł szlaków rowerowych (41,6 km).

12b. Szlak żółto-czerwono-żółty

Pszczew–Szarcz–jezioro Stołuń–Jezioro Czarne–Folwark Helena–Lubikowo–Kalsko–Żółwin–Policko–Pszczew

Długość: 41,7 km

Szlak okrężny prowadzący przez północno-zachodnie okolice Pszczewa. Na trasie malownicze jeziora, obszary leśne i interesujące zabytki, a także znana miejscowość pielgrzymkowa – Rokitno.

Pszczew, rynek, muzeum, węzeł szlaków rowerowych (0,0 km) – kościół, styk ze szlakiem pieszym niebieskim (0,2 km) – ul. Sikorskiego, drogą w kierunku Międzychodu i Poznania do rozwidlenia ze szlakiem rowerowym niebieskim, skręt w lewo na skos

(0,7 km) – ul. Szarceka do ośrodka wypoczynkowego nad jeziorem Szarcz (1,3 km) – drogą w kierunku Stołunia – rozwidlenie ze szlakiem pieszym (2,7 km) – **Szarcz** (3,5 km) – styk ze szlakiem pieszym niebieskim (5,0 km) – kapliczka, rozwidlenie ze szlakiem pieszym (6,2 km) – **Stołuń**, szkoła, styk ze szlakiem pieszym zielonym, skręt w prawo (8,2 km) – jezioro Stołuń, miejsce do kąpieli (8,6 km) – Jezioro Czarne (9,1 km) – mostek na przesmyku między Jeziorem Czarnym i Białym, styk ze szlakiem pieszym niebieskim (9,4 km) – skręt w lewo na skos (9,5 km) – skraj lasu, rozwidlenie ze szlakami pieszymi, skręt w prawo (11,2 km) – Folwark Helena, skręt w lewo (11,7 km) – styk ze szlakami pieszymi (12,5 km) – rozwidlenie ze szlakiem pieszym niebieskim (12,6 km) – skrzyżowanie z drogą do ośrodka campingowego nad Jeziorem Lubikowskim (13,2 km) – **Lubikowo**, przystanek PKS, koniec szlaku pieszego zielonego (14,0 km) – skraj wsi, skręt w prawo (14,6 km) – kapliczka (16,2 km) – **Rokitno** (18,7 km) – drogą w kierunku Międzyrzecza – Jezioro Lubikowskie (21,7 km) – **Kalsko**, skręt w lewo (24,2 km) – jezioro Żółwin – **Kuligowo**, szlak pieszy zielony, skręt w prawo (28,9 km) – drogą w kierunku Międzyrzecza, most na Obrze (30,2 km) – **Żółwin**, skręt w lewo na skos (30,5 km) – rozwidlenie ze szlakiem pieszym, skręt w lewo na skos (31,0 km) – tor kolejowy (33,3 km) – droga Międzyrzecz–Pszczew, skręt w lewo (33,7 km) – **Policko** (35,1 km) – most na Obrze (35,5 km) – drogą w kierunku Pszczewa, styk ze szlakiem rowerowym czarnym (40,1 km) – Pszczew, stacja Orlen, styk ze szlakiem pieszym niebieskim i szlakami rowerowymi, skręt w lewo (41,6 km) – **Pszczew**, Gminny Ośrodek Kultury (41,7 km).

12c. Szlak żółto-niebiesko-żółty

Pszczew–Stok–Dormowo–Kamionna–Mnichy–Lewice–Łowyn–Silna–Jezioro Proboszczowskie–Pszczew

Długość: 52,2 km

Szlak **okreźny** prowadzący po wschodniej stronie okolic Pszczewa. Na trasie lasy, urozmaicona rzeźba terenu z doliną Kamionki, malownicze widoki i interesujące zabytki.

Pszczew, rynek, muzeum, węzeł szlaków rowerowych (0,0 km) – kościół, **styk** ze szlakiem pieszym niebieskim (0,2 km) – ul. Sikorskiego, **drogą** w kierunku Międzychodu i Poznania, rozwidlenie ze **szlakiem** pieszym niebieskim i rowerowym **czzerwonym** (0,7 km) – drogą w kierunku Międzychodu i Poznania, skręt z drogi w prawo (2,8 km) – **Stoki** (5,0 km) – **Dormowo**, styk i rozwi-

dlenie ze szlakiem pieszym żółtym, skręt w prawo (**10,0 km**) – **Głazewo** (**13,1 km**) – skręt z drogi w lewo (**13,8 km**) – wiadukt kolejowy (**14,5 km**) – jezioro, szlak pieszy czerwony (**17,3 km**) – **Kamionna**, rozwidlenie ze szlakiem pieszym (**18,2 km**) – Kamionna, szlak pieszy nr 5 żółty (**18,4 km**) – rozwidlenie ze szlakiem pieszym (**19,8 km**) – droga Prusim–Pszczew, skręt w prawo (**21,7 km**) – **Mnichy**, szlak pieszy żółty nr 5 (**22,7 km**) – Mnichy, skrzyżowanie, rozwidlenie ze szlakiem pieszym żółtym, styk ze szlakiem pieszym czerwonym, skręt w prawo (**23,0 km**) – rozwidlenie ze szlakiem pieszym (**23,3 km**) – drogą w kierunku Gralewa, skręt z drogi w lewo (**25,0 km**) – skrzyżowanie ze szlakiem pieszym żółtym (**26,6 km**) – droga Gorzyń–Miedzichowo, skręt w lewo (**30,8 km**) – **Lewice**, styk ze szlakiem pieszym czerwonym, skręt w prawo (**31,9 km**) – **Łowyn**, skręt w lewo (**37,3 km**) – skrzyżowanie dróg leśnych, w prawo (**41,9 km**) – Leśnictwo Silna (**43,4 km**) – Silna (**45,8 km**) – drogą w kierunku Pszczewa, skręt z drogi w lewo (**46,6 km**) – Wrony (**48,2 km**) – Jezioro Proboszczowskie (**48,9 km**) – droga Silna–Pszczew, skręt w lewo (**50,6 km**) – szlak rowerowy czarny (**51,5 km**) – szlak pieszy niebieski, skręt w prawo (**51,8 km**) – **Pszczew**, stacja Orlen, szlak rowerowy czerwony i czarny, Pszczew. Gminny Ośrodek Kultury, węzeł szlaków rowerowych (**52,2 km**).

Szlaki wodne

Szlaki wodne obejmujące jeziora i cieki, głównie Obrę, którą pływał m.in. Karol Wojtyła, związane są zwłaszcza z uprawianiem turystyki kajakowej. Na Obrze możliwa jest organizacja spływów zarówno dla początkujących, jak i zaawansowanych. Najbardziej znanym spływowym szlakiem kajakowym jest Lubuski Szlak Wodny Sława–Santok (dł. 220 km). Przebiega on kilkoma rzekami przepływającymi przez teren ziemi lubuskiej. Są to w pierwszym etapie szlaku: Obrzyca, Obra i Warta. Następnie trasa wiedzie od jeziora Wilcze przez Kargową, Zbąszyń, Zbąszynek, Trzciel, Międzyrzecz, Górzycę, Bledzew, Skwierzynę, Santok i kończy się w Gorzowie Wlkp. Pokonanie całego szlaku zajmuje około 10 dni. Fragment Zbąszynek–Międzyrzecz prowadzi przez teren Parku i jego otuliny: Obra–jeziora: Lutomskie, Młyńskie, Wielkie, Rybojady. Wykorzystywane są także krótsze warianty tego szlaku, np. spływ kończący się w Gorzowie Wlkp., ale mający początek w Trzcielu (dł. 143 km),

Szlak wodny

lub trasa Zbąszyń-jez. Lutol-leśniczówka Rańsko-Obrzyce-Gorzyca-zalew Bledzewski-leśniczówka Lisia Góra-Skwierzyna (dł. 120 km).

Szczególnie atrakcyjny jest wielodniowy spływ trasą Małej Pętli Wielkopolski (dł. ok. 370 km). Wartą z Poznania można spłynąć do Skwierzyny, a następnie Obrą przepłynąć do jezior w okolicach Pszczewa, Trzciela i Zbąszynia do Kanału Północnego Obry i przez Kanał Mosiński na powrót do Warty. Długość trasy Poznań-Skwierzyna wynosi około 162 km: Poznań (km 253-237)-Czerwonak (km 234)-Oborniki (km 206,8)-Obrzycko (km 182,2)-Sieraków (km 145,0)-Międzychód (km 127,5)-Skwierzyna (km 92,1)-ujście Obry (km 90,7).

Obecnie najbardziej polecany jest odcinek szlaku kajakowego Obrą od Kopanicy do ujścia do Warty (dł. 116 km). Istniejące kanały Obry umożliwiają rozpoczęcie spływu w wielu różnych miejscach, np. w Kościanie czy Kargowej. Trasa: Kopanica, most drogowy Kargowa-Wolsztyn (116 km)-Jezioro Wielkowiejskie (112-111 km)-Jezioro Chobienickie (111-110 km)-Grójec Wielki (108,5 km)-jezioro Błędno (104,8-101,9 km)-Zbąszyń, most drogowy (100,3 km)-Zbąszyń, most nieczynnej linii kolejowej (98,7 km)-Strzyżewo, most (95,7 km), a następnie:

- 87,4 km Jezioro Młyńskie;
- 85,7 km most nad rzeką i przystań w Trzcielu;
- 85,2 km rzeka meandruje; z lewej strony otwarty brzeg łąki i pastwiska, a **po prawej** szuwały trzcinowe, za którymi znajdują **rozległe** stawy rybne; **zbliża-**my się do granicy **rezerwatu** i znaku „pole biwakowe” kierującego nas na jezioro Konin, skręcamy w prawo i pokonując zarastający przesmyk, wypływamy na jezioro Konin; płyniemy lekko w lewo w kierunku grobli, na jej zakończeniu jest wąskie przejście do jeziora i przystani; przy ośrodku możemy skorzystać z miejsca na biwak lub z noclegu w domku letniskowym; wracamy na szlak przebytą drogą, na rzekę, aby płynąć do Rańska **przez** obszar Parku;
- 84,0 km rzeka i Jezioro Wielkie, teren rezerwatu przyrody; rzeka meandruje, płyniemy wśród wysokich trzcin, mijamy dzikie miejsce biwakowe, wpływamy na rozległe Jezioro Wielkie, płyniemy, nie przekraczając trasy wytyczonej przez czerwone boje, mijamy wyspę porośniętą lasem, a za nią małą wysepkę z kolonią kormoranów, dalej widoczna sztuczna wyspa wykonana z worków umieszczonych na podwodnym wzniesieniu rozległego, wypłyconego miejsca;
- 80,8 km letniskowe zabudowania wsi Rybojady i przystań;
- 80,8-
-78,0 km Rybojady – leśne pole biwakowe Pod Dębem, płyniemy w kierunku ujścia rzeki przy lewym brzegu (kierunek północno-zachodni), wpływamy **w pro-**sty odcinek niegdyś uregulowanej rzeki, **przeplę-**wamy pod mostem drogowym, nieco dalej przeciskamy się wąskim przejściem przez jaz piętrzący wodę jezior Rybojady i Wielkiego; rzeka powoli opuszcza nizinę Bruzdy Zbąszyńskiej i zaczyna przeciskać się przez pierwsze wzgórza i pagórki morenowe, miejscami płynie przy wysokim stromym brzegu;
- 78,0 km leśne pole biwakowe Pod Dębem, płyniemy wzdłuż wysokich brzegów, miejscami podmytych, zwalone w nurt rzeki drzewa nie utrudniają spływu, z lewej strony mijamy ujście dopływającego strumienia,

- przed nami zakole i widoczna rozległa łąka z możliwością zatrzymania i odpoczynku; brzeg prawie do Rańska jest niedostępny, nurt rzeki zanika, rozległy podmokły teren kończy się, rzeka zwęża się w nurcie, wiele zwalonych drzew nieutrudniających jednak spływu;
- 70,0 km** pole biwakowe przy leśniczówce Rańsko;
- 68,8 km** przed Polickiem możliwe jest powstanie zatoru, jeśli będzie, to kajaki należy wyciągnąć na stromy brzeg i przenieść 100 m w dół rzeki do miejsca wodowania;
- 68,0 km** Policko, most drogowy; rzeka zatacza łuk, omija Policko, przepływamy pod mostem kolejowym, a za nim zwalone w nurt drzewo stanowiące przeszkodę przy niskim stanie wody; rzeka ponownie zbliża się do Policka, przepływamy pod mostem drogowym, na filarach którego widoczne są fragmenty stalowej konstrukcji jazu;
- 68,0-
-59,5 km** most drogowy za Polickiem – wieś Żółwin; rzeka płynie dość wartkim nurtem; brzeg na przemian niski i wysoki, widoczne skarpy; przepływamy pod liną wysokiego napięcia oraz mijamy krótki odcinek rzeki umocniony kamieniami – zbliżamy się do wsi Kuligowo, mijamy łąki, zbliżamy się do lokalnej drogi; po prawej stronie drewniany most na drodze z Żółwina do Kuligowa, pod którym płynie strumień umożliwiający dopłynięcie na jezioro Żółwin i dalej do stancji kajakowej Nadleśnictwa Międzyrzecz (500 m od rzeki na prawym brzegu); zataczając łuk, wpływamy do wsi Żółwin, przepływamy pod mostem drogowym i **zatrzymujemy się** z prawej strony na łące;
- 59,5-
-56,0 km** Żółwin – przystań kajakowa Nad Obrą, **przed nami** zadrzewione brzegi, za jednym z wielu zakrętów ukazuje się śródleśna polana i znak pola biwakowego;
- 56-51 km** Przystań kajakowa Nad Obrą – Międzyrzecz; płynąc z lewej strony mijamy obecnie nieużytkowane tereny ogródków działkowych i przyczółki byłego mostu; za mostem drogowym w Międzyrzeczu przystań;
- 51-39 km** Międzyrzecz – Święty Wojciech – Gorzycy; **za** przystanią, tuż za **zamkiem**, płyniemy pod drewnianą

kładką pieszo-rowerową, jeżeli wystąpi tutaj zator, to kajaki należy przenieść i ponownie wodować; kończy się zabudowa miejska, przepływamy pod żelbetonowym mostem i za chwilę wpływamy do wsi Św. Wojciech, przy drewnianym moście można się zatrzymać.

Dalej szlak prowadzi w kierunku ujścia Obry do Warty: Górzycza (39 km)–elektrownia Bledzew (25,8 km)–przystań kajakowa Dolatówka (25,1 km)–most drogowy w Bledzewie (23,5 km)–Stary Dworek (14,5 km)–Lisia Góra (8,3 km)–przystań przy moście w Skwierzynie (2,5 km)–port przystań w Skwierzynie (0,0 km + 1,5 km Wartą).

Szlaki samochodowe

Zwiedzenie Parku samochodem można traktować jako cel oddzielnej wyprawy krajoznawczej lub połączyć z odwiedzinami w poszczególnych miejscowościach czy obiektach chronionych. Korzystając z sieci dróg można odbywać różne warianty wycieczek po Parku i jego okolicach np. na trasie Kamionna–Mnichy–Głazewo–Łowyń–Lewice–Trzciel–Pszczew–Dormowo–Gorzyn. Interesująca jest również wycieczka na trasie: Przytoczna–Rokitno–Lubikowo–Goraj, względnie: Pszczew–Silna–Świechocin–Łowyń.

Urządzenie rekreacyjne i punkty widokowe

Dla turystyki w Parku duże znaczenie mają różnego rodzaju obiekty rekreacyjne, m.in. miejsca odpoczynku z wyposażeniem (wiaty, ławy, stoły, **miejsca na** ognisko, pojemniki na odpady, **sanitariaty**), wypożyczalnie rowerów i sprzętu wodnego, punkty widokowe, a także parkingi, tablice i znaki informacyjne, punkty informacji turystycznej.

Miejsca postojowe wyznaczone są przy niektórych szlakach rowerowych. Tablice informacyjne znajdują się przy ścieżkach edukacyjnych i przyrodniczo-leśnych oraz na terenach leśnych administrowanych przez nadleśnictwa. Parkingi znajdują się w miejscowościach oraz przy ośrodkach wypoczynkowych.

Przystań żeglarska nad Jeziorem Lubikowskim

Nie wszędzie dobrze oznakowane są szlaki turystyczne. Brakuje także pełnej informacji przy drogach wjazdowych na teren Parku oraz przy wielu obiektach kultury materialnej. Biwakowanie jest możliwe jedynie w miejscach do tego wyznaczonych (pola namiotowe, kempingi, np.: w Rokitnie, Trzcielu, Przytocznej, nad jeziorami: Lu-

bikowskim, Szarcz, Konin) lub innych po uzyskaniu zgody właściciela albo zarządzającego terenem.

Stosunkowo liczne są kąpieliska nad jeziorami (Rokitno, Lubikowskie, Szarcz, Konin, Łowyńskie) oraz miejsca zagospodarowane dla celów sportu i rekreacji (Dormowo, nad jeziorami: Szarcz, Chłop, Konin, Łowyńskie, Wędromierz). Na Jeziorach Lubikowskim i Pszczewskim znajdują się przystanie.

Dużą atrakcją Parku są panoramy widokowe. Rozległy krajobraz okolic Pszczewa można podziwiać z punktu widokowego, którym jest Góra Wysoka. Nie mniej interesujący widok jest z punktu znajdującego się na południe od Lubikowa. Malownicze widoki różnych fragmentów Parku napotkamy także wędrując szlakami pieszymi, rowerowymi i wodnymi. Pagórki ozów umożliwiają oglądanie rozległych panoram na rynnny jeziorne, wysoczyzny morenowe oraz krajobraz osadniczy.

- ◆ **Stanice i przystanie kajakowe:** Przystań Pod Bocianem: P.H.U. WABIK – Sebastian Przybyła, 64-360 Zbąszyń, ul. Kraśzewskiego 7c, tel. 509 207 336, 503 033 907. Pełna organizacja kajakowych spływów jedno- i wielodniowych po rzekach: Odrze, Obrze, Obrzycy, Leniwej Obrze i Ołoboku, transport kajaków i sprzętu. Stanica dysponuje 30 miejscami noclegowymi w pokojach 1-, 2-, 3-, 4-, 5- i 6-osobowych o wysokim standardzie; poza tym polem namiotowym na brzegu Obry z przyłączami do prądu i wody, WC, prysznicami, miejscem na ognisko, cateringiem; możliwa organizacja imprez, wypożyczanie kajaków.

- ◆ Pole biwakowe Nad Obrą – Anna i Janusz Maślak, 66-300 Międzyrzecz, Gorzyca 7 (wieś położona nad Obrą, 6 km na północny zachód od Międzyrzecza), tel. 603 138 939. Organizacja spływów kajakowych, okolicznościowych imprezy na wolnym powietrzu, catering na trasie spływów. Na strzeżonym polu biwakowym wyposażonym w energię elektryczną do dyspozycji: natryski, bar, stały grill, wiaty, strzeżony parking, monitoring, możliwość wędkowania w stawie hodowlanym, miejsce na ognisko, dostęp do TV, boisko do siatkówki.
- ◆ Stanisław Cap, 66-300 Międzyrzecz, Św. Wojciech 52, tel. 696 438 127, 601 551 694. Organizacja spływów kajakowych rzekami ziemi lubuskiej (Obrą, Paklica, Pliszka, Ilanka), spływy jednodniowe i wielodniowe, imprezy integracyjne, wycieczki szkolne, oferta wypoczynku dla osób o zróżnicowanym stopniu zaawansowania w turystyce kajakowej.
- ◆ Martinez, 66-218 Lubrza, ul. Świebodzińska 74, tel. 601 649 570, 68 381 32 95. Organizacja spływów rzekami ziemi lubuskiej, ośrodek wypoczynkowy (180 miejsc noclegowych, domki letniskowe, pawilon i hotel, domowa kuchnia, bar, sala konferencyjna, wiaty biesiadne, ognisko, grill, boiska do piłki nożnej i siatkowej, wypożyczalnia sprzętu turystycznego; organizacja imprez integracyjnych dla zakładów pracy, biwaki szkolne).
- ◆ Wypożyczalnia kajaków i spływy kajakowe – Jadwiga Kugiejko, Winnica 35, 66-300 Międzyrzecz, tel. 95 742 03 23, 503 323 269. Organizacja spływów po Obrze i Paklicy; oferta obejmuje: transport kajaków, ekwipunku i kajakarzy, bezpłatny parking samochodów, wypożyczalnia kajaków.

Ścieżki przyrodnicze

Ścieżka przyrodnicza Trzciel – Łysa Góra

Ścieżka, której trasa ma 2 km długości, wyznaczona jest wzdłuż zachodniej krawędzi doliny Obry. W czasie wycieczki można zapoznać się z interesującym krajobrazem szerokiej doliny rzecznej oraz z bogactwem gatunkowym flory i fauny. Ścieżka rozpoczyna się w lesie komunalnym miasta Trzciel, w pobliżu drogi krajowej nr 2. Celem zajęć dydaktycznych prowadzonych na ścieżce jest: zapoznanie się z wybranymi gatunkami roślin

Ścieżka przyrodnicza Trzciel – Łysa Góra

i zwierząt, nauka rozpoznawania podstawowych gatunków drzew, zapoznanie się z wybranymi ekosystemami, prezentacja zagadnień z zakresu ochrony przyrody, nauka prowadzenia terenowych obserwacji przyrodniczych, wyrobienie umiejętności obcowania z przyrodą. W miejscach najbardziej interesujących przyrodniczo wyznaczono 22 przystanki, które oznakowano kamieniami.

Przystanek nr 1 – Las liściasty

Przystanek znajduje się w lesie liściastym (nasadzenie sztuczne) porastającym niewielki fragment krawędzi doliny Obry.

Widoczna jest struktura warstwowa lasu. Najwyższa warstwa drzew zróżnicowana jest na dwa piętra. Piętro wyższe tworzą wysokie i rozłożyste korony okazałych dębów szypułkowych i klonów. W piętrze niższym rosną mniejsze okazy: dębów szypułkowych, klon zwyczajny, kasztanowiec biały i żywotnik olbrzymi. Ostatnie dwa gatunki są obcego pochodzenia. Wskazują, że las, gdzie znajduje się przystanek, został posadzony przez człowieka. W warstwie krzewów (podszycie) występują: bez czarny, czeremcha amerykańska i porzeczką czerwoną oraz duża liczba młodych drzew, głównie klonów, a także pojedyncze okazy dębu szypułkowego i jesionu wyniosłego. Mają one podstawowe znaczenie dla naturalnego odnawiania się lasu.

Warstwa runa jest stosunkowo uboga, co wskazuje na znaczne zniszczenie siedliska, dominują: podagrycznik, pokrzywa, przetacznik bluszczolistny i wiechlina gajowa; liczne są także siewki różnych gatunków drzew, przeważają siewki klonu pospolitego. Przy drogach rośnie niecierpek drobnokwiatowy.

Las ten ma charakter zdegradowanego grądu, bowiem nie posiada wykształconego właściwego runa. W drzewostanie występują rozłożyste dęby szypułkowe. W grądach rosnąć może również dąb bezszypułkowy o mniejszych wymaganiach glebowych i będący bardziej odporny na suszę.

Trasa ścieżki przyrodniczej

Przy głównej trasie ścieżki rośnie okazały dąb szypułkowy Wojciech (obw. 470 cm), chroniony jako pomnik przyrody. Kolejnych pięć okazałych dębów szypułkowych rośnie przy drodze prowadzącej na łąki i na skraj lasu.

Przystanek nr 2 – Uprawa gatunków drzew obcego pochodzenia

Na niewielkiej powierzchni lasu rosną jesion pensylwański, sosna wejmutka i jedlica zielona. Są to gatunki obcego pochodzenia, głównie z Ameryki Północnej, sztucznie wprowadzane przed laty do lasów ze względu na większe na ogół przyrosty masy drewna i większą odporność od gatunków rodzimych na niekorzystne czynniki siedliska (suchę, zanieczyszczenie powietrza, zasolenie gleby). Przy przystanku rosną także świerk pospolity, grab zwyczajny i buk pospolity. Oprócz gatunków obcego pochodzenia, można porównać między sobą także rodzime gatunki drzew – grab pospolity i buk zwyczajny.

Grab zwyczajny

Przystanek nr 3 – Grupa okazałych drzew

Na skraju lasu rośnie grupa okazałych drzew. Na szczególną uwagę zasługują dwie malowniczo rosnące obok siebie brzozy brodawkowate, dąb czerwony oraz kilka dębów szypułkowych, zgrupowanych na brzegu lasu od strony łąki.

Brzoza brodawkowata

Przystanek nr 4 – Łąka

Pasma łąk rozwinięte jest na zachodnim skraju dna doliny Obry; siedlisko to torfowisko niskie.

Wśród roślinności łąkowej przeważają gatunki situ (człownik, rozpięzka, leśny), rosnące w towarzystwie turzyc (błotna, prosowata). Z gatunków traw występują: klasówka wełnista, tomka wonna i owsica omszona oraz śmiełek darniowy. Z nastaniem wiosny masowo zakwita kuklik zwisły, a na-

stępnie jaskier ostry. Latem pojawiają się efektowne, purpurowe kwiatostany krwawnicy. Przy przystanku rośnie również wákrota zwyczajna, gatunek pospolicie występujący na łąkach i torfowiskach.

Przystanek nr 5 – Murawa kserotermiczna

Pomiędzy lasem komunalnym Trzciela od południa, a kompleksem lasów Nadleśnictwa Trzciel od północy, znajduje się niezalesiona powierzchnia, pozbawiona drzew i krzewów, będąca piaszczystą krawędzią doliny Obry. Miejsce to porasta niska, zwarta roślinność zielna – rośliny jednoroczne, dwuletnie i byliny – przystosowana do życia na suchym, jałowym siedlisku murawy kserotermicznej.

Występujące na przystanku siedlisko murawy kserotermicznej jest suche (woda deszczowa szybko przemieszcza się przez luźny piasek do głębszych poziomów) i bardzo ubogie, zawierające minimalną ilość związków mineralnych potrzebnych dla odżywiania się roślin. Ze względu na brak drzew i krzewów występuje duże nasłonecznienie powierzchni gleby, która łatwo się nagrzewa i szybko stygnie. Rośnie tutaj wiele gatunków roślin przystosowanych do życia w takich warunkach – pionierskich lub psammofilnych. Zespół roślin pionierskich zasiedlających piaszczystą wydμή tworzą niektóre gatunki porostów i mchów. Wśród roślin naczyniowych najważniejszym gatunkiem psammofilnym jest trawa szczotlicza siwa.

Kępki szczotliczy siwej nadają charakterystyczny wygląd zbiorowiskom roślinnym porastającym piaszczystą wydμή i utrwala ją, chroniąc przed erozją wodną i powietrzną. Pomiędzy kępami szczotliczy siwej rosną: bylica polna, bylica piołun, wrotycz pospolity i zawciąg pospolity. W mniejszych ilościach rosną tutaj także kocanki piaskowe oraz koniczyny (różnoogonkowa, łąkowa, polna, biała).

Szczotlicza siwa

Rozchodnik ostry

Murawa ze szczotlichą siwą zajmuje szczyt wydmy znajdującej się na przystanku. Ponieważ na łagodnych obrzeżach wydmy gleba jest nieco wilgotniejsza i żyzniejsza, wykształciło się tu trochę inne zbiorowisko z dominującą trawą kępkową – kostrzewą owczą.

Dużą powierzchnię murawy zajmują rozchodnik ostry i rojnik pospolity. Rojnik pospolity jest powszechnie uprawiany w ogródkach skalnych, dlatego można przypuszczać, że prawdopodobnie nasiona rojnika zostały przeniesione na murawę z jakiegoś pobliskiego ogrodu. Murawy kserotermiczne wytworzone na piaskach luźnych łatwo ulegają zniszczeniu, dlatego nie wolno ich deptać. Zbiorowiska tych roślin można oglądać, idąc tylko wyznaczoną trasą.

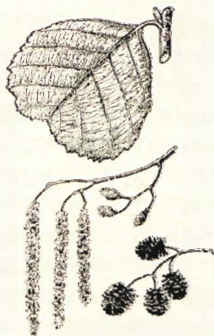

Rojnik pospolity

Przystanek nr 6 – Las olszowy

Na przystanku rośnie młody (ok. 30 lat), powstały z samosiewu, las olszowy, porastający obniżenie terenu znajdujące się na skraju dna doliny Obry. Najstarsze, najwyższe i najgrubsze olsze czarne rosną tuż przy krawędzi doliny. Im bliżej rzeki, tym bardziej widoczne jest stopniowe zmniejszanie się wysokości i grubości drzew, ponieważ taki jest kierunek ekspansji lasu olszowego na zbiorowiska szuwarowe porastające dno doliny.

Na przystanku występują gleby torfowo-mineralne, a stopień ich uwodnienia jest bardzo zróżnicowany, od miejsc całkowicie zalanych wodą do nieco podsuszonych. Młody las olszowy nie ma jeszcze struktury kępowo-dolinowej, olsze są zbyt cienkie, aby tworzyć wyniesione cokoły. Jednak w runie tego lasu rośnie już wiele gatunków roślin charakterystycznych dla olsów, m.in.: kosaciec żółty, knieć błotna, turzyce (długowłosa i błotna), niezapominajka błotna. Łanowo występuje również paproć narecznica

Olsza czarna

ślótna, a na nieco suchszych miejscach w okresie wiosennym masowo rosną: fiolek błotny, bluszcz kurdybanek, listera jajo-wata i kuklik zwisty.

Dalszy rozwój tego środowiska leśnego zależeć będzie od kształtowania się systemu hydrologicznego w całej dolinie Obry. Wysoki poziom wód gruntowych będzie sprzyjać jego rozwojowi i dalszej ekspansji olszy czarnej na przyległe tereny. Natomiast obniżenie się poziomu wód gruntowych może spowodować wy-ginięcie gatunków charakterystycznych dla olsów i wejście na ich miejsce gatunków łąkowych.

Przystanek nr 7 – Interesujące okazy drzew

Przystanek znajduje się na stromej krawędzi doliny rozciętej rowem stanowiącym fragment rozległej sieci transzei i okopów pochodzących z czasów II wojny światowej. Na wyniosłości kra-wędzi doliny rośnie kilka interesujących gatunków drzew: so-sna Banksa, brzoza omszona (grupa drzew) i dąb szypułkowy.

Rosnący na przystanku dąb szypułkowy ma częściowo od-słonięty systemem korzeniowy. Doszło do tego wiele lat temu w trakcie kopania rowu. Pod wpływem erozji wodnej i wie-trznej gleby, stopień odsłonięcia systemu korzeniowego dębu stale się powiększa. Grube, zdrewniałe korzenie są mocno po-skręcane i pokryte grubą warstwą kory.

Przystanek nr 8 – Młodnik sosnowy

Uprawa występująca na przystanku jest typowym przykładem odnawiania lasu przez człowieka, tzn. wprowadzania nowego pokolenia lasu, bezpośrednio po usunięciu starego drzewostanu, najczęściej wycinanego w celu pozyskania drewna. Po zrębie przygotowano glebę, orząc specjalnym pługiem szerokie bruzdy, w których posadzono odpowiednie dla tego siedliska gatunki drzew. Występują tutaj gleby piaszczyste, dlatego posadzono głównie sosnę pospolitą z niewielką domieszką gatunków li-ściastych, zwłaszcza brzozy brodawkowatej, a w miejscach żyź-niejszych dębu szypułkowego. W kolejnych latach, w miejsce obumarłych drzewek, dosadzono nowe gatunki. Uprawa leśna jest pielęgnowana m.in. poprzez wykaszanie chwastów zagłu-szających sadzonki, zabezpieczanie przed zwierzyną środkami chemicznymi (tzw. repelentami) oraz chroniona przed szkodli-wymi owadami i pasożytniczymi grzybami. Posadzone drzewa znajdują się obecnie w fazie młodnika.

Młode sosny bardzo szybko rosną, co roku wykształcając jeden okółek gałęzi. Po liczbie takich okółków można określić ich wiek. Ze względu na to, że młode drzewka sadzi się w dużym zwarcu, leśnicy stosują cięcia pielęgnacyjne, przy pomocy których reguluje się zagęszczenie drzew na powierzchni uprawy oraz prowadzi się selekcję, pozostawiając najlepsze i najzdrowsze okazy.

Od zachodniej strony (droga do Pszczewa) do młodnika przylega stary drzewostan sosnowy. Żółto-brunatna barwa igieł oraz ich przedwczesne opadanie świadczy o tym, że drzewa są chore na osutkę sosnową oraz zamieranie pędów sosny. Choroby te, wywołane przez pasożytnicze grzyby, w ostatnich latach bardzo się rozprzestrzeniły. Sprzyja temu słaba kondycja zdrowotna drzewostanów sosnowych, spowodowana głównie niskimi stanami wód gruntowych i zanieczyszczeniem powietrza. Drzewostany są osłabione, zmniejsza się ich przyrost na wysokość i grubość, a zamierające igliwie znacznie ogranicza proces odżywiania się drzew.

Przystanek nr 9 – Czeremcha amerykańska

Na krawędzi doliny Obry, w pasie przejściowym pomiędzy lasem olszowym a młodnikiem sosnowym rosną dęby, a między nimi różne gatunki krzewów. Najliczniej występuje tutaj czeremcha amerykańska, rosnąca w otoczeniu róży, jarzębiny i kruszyny.

Przystanek nr 10 – Dolina rzeki Obry

W tym miejscu można obserwować rozległy krajobraz doliny. Na jej płaskim dnie przy zachodnim brzegu znajduje się pas koszonych łąk, na których rosną różne gatunki turzyc i traw oraz różnorodne gatunki łukowe roślin dwuliściennych. W głąb doliny rozciągają się rozległe szuwały trzcinowe, wśród których płynie rzeka. Na obu jej brzegach rosną rzędy drzew, najczęściej wierzby, krucha i biała. Na tym odcinku rzeka płynie prosto, nie tworzy zakoli, tak charakterystycznych dla jej dolnego biegu poniżej Międzyrzecza. Nie ma tutaj wilgotnych lasów łęgowych lub olsowych, ponieważ zostały wycięte.

Czeremcha
amerykańska

Dolina Obry jeszcze kilkanaście lat temu była intensywnie użytkowana rolniczo (koszona i wypasana). W ostatnich latach uprawa łąk została zarzucona ze względów ekonomicznych. Na najbardziej wilgotnych terenach, przyległych do koryta rzeki, widoczne są znaczne powierzchnie zbiorowisk trzcinny pospolitej, zwane szuwarem trzcinowym. Po drugiej stronie Obry znajdują się sztuczne stawy rybne, niewidoczne od strony przystanku.

Roślinność występująca w dolinie, a zwłaszcza szuwały trzcinowe i turzycowiska, ma istotny wpływ na gospodarkę wodną samej doliny i otaczających ją wysoczyzn. Trzcinowiska i turzycowiska zatrzymują wodę z wiosennych roztopów i opadów, a następnie stopniowo oddają ją do atmosfery, przez parowanie i transpirację roślin, wzbogacając masy powietrza w parę wodną. Ma to szczególne znaczenie w tym regionie, gdyż suche gleby wysoczyzny porośnięte są przez monokultury sosnowe. Wilgotne masy powietrza przemieszczające się z dna doliny mają duży wpływ na miejscowy mikroklimat.

W ekosystemach rozwijających się na dnie doliny, w porównaniu z ekosystemami wysoczyzn, występują różnorodne gatunki roślin i zwierząt. Są one miejscem ich życia i rozmnażania, a także umożliwiają przemieszczanie się na krótkie, a niekiedy duże odległości. Dolina Obry została włączona do systemu obszarów chronionych, jako korytarz ekologiczny łączący Pradoliny Warszawsko-Berlińską i Toruńsko-Eberswaldzką. Podstawową funkcją korytarzy ekologicznych jest utworzenie systemu połączeń pomiędzy wyspami rozmieszczonymi obszarami cennymi przyrodniczo. Oddziałują one na tereny przyległe, zasilając je w nowe gatunki roślin i zwierząt oraz regulując stosunki wodne i mikroklimatyczne.

Zaprzestanie rolniczego wykorzystywania łąk znajdujących się na dnie doliny Obry sprzyja rozwojowi niektórych populacji dzikich gatunków roślin i zwierząt. Gatunki związane z niską roślinnością użytkowych łąk i pastwisk, stopniowo wycofują się. Obserwowany fragment doliny jest bardzo wartościowy ze względów przyrodniczych, m.in. jako miejsce bytowania i rozrodu wielu gatunków ptaków. Z szuwarem trzcinowym związane są: trzciniaak, trzciniczek, potrzos, rokitniczka, brzęczek, wąsatka. Charakterystycznym gatunkiem dla trzcinowisk jest bąk, występuje wodnik i zielonka. Duże znaczenie dla ptaków (m.in. remiza) mają też zarośla porastające brzegi rzeki.

Krzewiaste wierzby stanowią ulubione miejsce gniazdowania dziwonii i bączka.

Przystanek nr 11 – Mrowisko

Na skraju młodnika, w dobrze oświetlonym miejscu, znajduje się niewielki kopiec zbudowany przez mrówki. Mrowiska takie budują najczęściej w lasach mrówki rude lub spokrewnione z nimi mrówki śmawe. Ten drugi gatunek łatwo poznać po tym, że buduje całe kolonie mrowisk położonych blisko siebie. Natomiast mrówki rude budują kopce w dużym oddaleniu i nie tolerują bliskiego sąsiedztwa mrowiska tego samego gatunku.

Mrowisko

Berberys pospolity

Przystanek nr 12 – Berberys pospolity (zwyczajny)

Na skraju lasu rosną trzy krzewy berberysu pospolitego, otoczone trzema sosnami pospolitymi i kruszyną pospolitą.

Przystanek nr 13 – Jeżyna faldowana

Na słonecznej, bezleśnej i niewielkiej polanie rośnie szeroko rozłożony, niewysoki (ok. 1,5 m) krzew jeżyny faldowanej.

Jeżyny są bardzo blisko spokrewnione z malinami. Najłatwiej można odróżnić maliny od jeżyn po tym, że dojrzałe owoce malin zbiera się bez dna kwiatowego, które zostaje na roślinie, natomiast **owoce jeżyn** tak silnie **trzymają się dna kwiatowego**, że zrywane są razem z nim. W Polsce występuje kilkadziesiąt gatunków, które rosną **najczęściej** przy drogach leśnych, na polanach i zrębach. Jeżyna **faldowana** należy do **najczęściej** spotykanych gatunków w naszym kraju.

Przystanek nr 14 – Rezerwat przyrody Jezioro Wielkie

Z przystanku **rozciąga** się piękny widok na południową część rezerwatu przyrody Jezioro Wielkie. **Obserwować** można Wyspę

Świerkową z wysokimi, smukłymi daglezjami zielonymi; na prawo od wyspy – fragment kolonii kormorana czarnego, widoczne są „białe” drzewa, ponieważ odchody kormoranów powodują zamieranie liści oraz gałęzi drzew, na których zbudowane są gniazda; rozległy pas szuwarów trzcinowych z fragmentami łąk turzycowych, stanowiących południową część rezerwatu.

Przystanek nr 15 – Czapliniec

Na przeciwnej krawędzi doliny widoczny jest wysoki drzewostan sosny pospolitej. Na wierzchołkach około 140-letnich drzew czaple siwe założyły kolonię, istniejącą tutaj od ponad 20 lat i składającą się z około 80 gniazd. Najlepiej ptaki można obserwować w okresie wysiadywania jaj i wychowywania młodych (maj, czerwiec).

Czapla siwa

Od kilku lat czaple budują gniazda również w zaroślach pałki wodnej zarastającej Jezioro Wielkie od strony południowej. Nastąpiło to dopiero po utworzeniu rezerwatu przyrody. Wcześniej ptaki próbowały gnieździć się w szuwarach, ale zbyt często płoszone przez łodzie wędkarzy i rybaków zawsze opuszczały to miejsce. Obecnie liczba ich gniazd wśród zarośli pałki wodnej dochodzi do 30-40 sztuk.

Przystanek nr 16 – Sukcesja lasu olszowego

Można tu obserwować proces rozprzestrzeniania się lasu olszowego na łące w dolinie Obry. Na krawędzi doliny rosną dwie okazałe olsze czarne, których nasiona każdego roku spadają na pobliską łąkę. Następnie niektóre z nich kiełkują i wyrastają z nich siewki. W poprzednich latach, kiedy łąki były uprawiane, młode olsze były systematycznie niszczone poprzez koszenie lub zgryzanie i deptanie przez zwierzęta. Obecnie po zaprzestaniu jakichkolwiek działań gospodarczych młode olsze mają pełne szanse rozwoju. Obserwując proces rozprzestrzeniania się lasu olszowego na łąkę z pewnej odległości, zobaczyć można wyraźnie zmniejszanie się wysokości lasu w kierunku łąki. Kilkanaście lat temu zaprzestano uprawy łąk w dolinie, dlatego od strony rzeki na uprzednio trawiasto-turzycowe łąki wkracza trzcina; trzcinowiska są pośrednim stadium sukcesji. Docelowym zbiorowiskiem roślinnym w dolinach rzecznych są wilgotne lasy – łęgi i olsy.

Przystanek nr 17 – Murawa kserotermiczna

Na styku krawędzi i dna doliny znajduje się niewielka wydma piaszczysta, na której występuje murawa kserotermiczna. Dominującym gatunkiem jest szczotlicha siwa, rosnąca głównie w środkowej części wydmy. Wydma od zachodniej strony przylega do boru sosnowego, który porasta krawędź doliny; z pozostałych stron otoczona jest przez wilgotne łąki turzycowo-trawiste. Granica pomiędzy piaszczystą wydumą, a torfową glebą dna doliny jest dosyć ostra, ale widoczny jest wąski pas przejściowy, na co wskazuje roślinność porastająca skraj wydmy. Zbiorowisko to ma również charakter przejściowy.

Na łące przylegającej do murawy kserotermicznej w okresie letnim występuje pająk tygrzyk paskowany. To rzadki gatunek pająka znany zaledwie z kilkunastu stanowisk w zachodniej i północnej części kraju.

Na murawie kserotermicznej żyją różne gatunki zwierząt, głównie owadów. Do interesujących należy mrówkolew pospolity, którego larwy tworzą w piasku liczne lejkowate dołki – pułapki.

Przystanek nr 18 – Nora lisa

Na przystanku można obejrzeć prostą norę lisa, która stanowiła prowizoryczną kryjówkę. Wykopana została w piaszczystej krawędzi doliny, na obrzeżu lasu, stanowiąc punkt wypadowy do polowań na pobliskich łąkach.

Przystanek nr 19 – Budki lęgowe dla ptaków

Widocznych jest tu kilka budek (skrzynek) lęgowych typu Sokołowskiego od najmniejszych przeznaczonych dla sikorek, do największych – dla dudków, krasek i gągołów. Wiszą tutaj także budki wykonane z kawałków pni brzozy i sosny oraz budki horyzontalne z wydłużoną częścią wejściową, która nie pozwala kunom i kotom na wybranie łapą piskląt z wnętrza. Wywieśzanie sztucznych gniazd lęgowych umożliwia zwiększenie liczebności ptaków.

Niestety, nie wszystkie gatunki ptaków korzystają z takich skrzynek. Warunkiem ich występowania są stare dziuplaste drzewa, drzewa obumierające, drzewa o miękkim drewnie (osiśka, olcha) lub drzewa całkowicie obumarłe i zbutwiałe, nawet niewielkie stojące fragmenty pni. Najważniejszym więc warunkiem skutecznej ochrony dziuplaków jest zachowanie ich naturalnych siedlisk. Dlatego ochroną obejmuje się obecnie drzewa

dziuplaste znajdujące się w lasach, nie wycina się ich, pozostawiając do naturalnej śmierci i rozkładu.

Przystanek nr 20 – Olsza czarna

Na krawędzi doliny w lesie olszowym rosną dwie okazałe olsze czarne.

Przystanek nr 21 – Topola osika

Na przystanku można zobaczyć niewielką powierzchnię drzewostanu utworzonego przez okazałe topole drżące (osiki). Gatunek ten nie ma dużych wymagań glebowych, dlatego szybko pojawia się – obok sosny pospolitej, olchy czarnej i brzozy – na porzuconych gruntach rolnych. Po pewnym czasie osika stanowi osłonę dla bardziej wymagających gatunków lasotwórczych rosnących się pod jej okapem.

Topola drżąca (osika)

Przystanek nr 22 – Łysa Góra

Punktem kończącym trasę ścieżki jest piaszczyste wzniesienie zwane Łysą Górą (61,0 m n.p.m., wys. względna 17 m), z którego wierzchołek rozpościera się piękny widok na dolinę Obry i Trzciel.

Droga z Trzciela do Pszczewa wiedzie u podnóża Łysej Góry, wznoszącej się po prawej stronie; jest tutaj miejsce postoju z drewnianym ogrodzeniem. Na górę prowadzi ścieżka (wejście na szczyt: 10 minut).

Po drugiej stronie doliny, naprzeciwko miejsca, z którego prowadzi się tu obserwacje, widać stary drzewostan sosnowy z kolonią czapli. Na prawo od czaplińca, w oddali widoczne są stawy rybne, położone na prawym (wschodnim) brzegu doliny. Dalej, na prawo w kierunku południowym, widoczna jest droga A2, a za nią panorama miasta Trzciel, z wysoką, charakterystyczną wieżą kościoła pw. św. Wojciecha.

Łysa Góra porośnięta jest przez kępkowate trawy: kostrzewę owczą, szczytlicę siwą i strzęplicę siną. Wśród traw rośnie m.in. goździk kartuzek o pięknych czerwonych kwiatach. Występują pojedyncze drzewa, głównie brzoza brodawkowa-

ta i sosna zwyczajna oraz nieliczne krzewy czeremchy amerykańskiej. Nazwa wyniesienia pochodzi z dawnych czasów, kiedy było one porośnięte tylko skąpą roślinnością zielną. Obecnie zostało zalesione i przestało być „łyse”.

Ścieżki przyrodniczo-ekologiczne Ośrodka Edukacji Przyrodniczej w Pszczewie

Działalność edukacyjna w Parku realizowana jest głównie w terenie oraz w powstałym w 1999 r. Ośrodku Edukacji Przyrodniczej w Pszczewie, spełniającym rolę zaplecza dydaktyczno-naukowego Parku. Na wyposażenie budynku składają się: sala konferencyjna, sala ekspozycyjno-dydaktyczna, pracownia biologiczno-chemiczna, pokoje gościnne, zaplecze kuchenne. Wokół budynku utworzono: ogród dendrologiczny, staw dydaktyczny, poletka upraw zbóż, roślin oleistych, okopowych i warzyw, ogródek meteorologiczny, ekspozycje skrzynek lęgowych, miniścieżkę przyrodniczą, miejsce na ognisko, boisko do siatkówki, plac zabaw.

Głównym zadaniem Ośrodka jest prowadzenie edukacji przyrodniczej dla dzieci i młodzieży. Zajęcia w budynku odbywają się w formie prelekcji lub warsztatów. W ramach prowadzonej edukacji realizowanych jest kilkanaście tematów dostosowanych do wieku uczestników zajęć. Tematyka obejmuje m.in. walory przyrodnicze i krajobrazowe Parku, ekosystem lasu, jeziora, torfowiska, rzeźbę polodowcową, ochronę przyrody i jej formy, podstawy gleboznawstwa, ptaki Parku, pogodę i pory roku, ochronę atmosfery, znaczenie zbiorowisk trawiastych i przeciwdziałanie wypalaniu traw. Istnieje możliwość noclegu. Organizowane są ponadto: kursy, szkolenia, warsztaty, konferencje dla nauczycieli, rolników, przedstawicieli samorządów oraz wiele spotkań integracyjnych. Istnieje możliwość poznania starych zawodów (kował, wikliniarz, ceramik itp.) oraz organizacja jazdy konnej, przejażdżek bryczkami, wycieczek pieszych, rowerowych, autokarowych oraz wędkowania i innych zajęć sportowo-rekreacyjnych. Zajęcia dydaktyczne w Ośrodku odbywają się cały rok i są odpłatne. Terminy pobytów należy rezerwować odpowiednio wcześniej.

W terenie zajęcia edukacyjne z dziećmi i młodzieżą realizowane są na trasie trzech ścieżek przyrodniczo-edukacyjnych o łącznej długości około 5,7 km:

a) **Ścieżka krajoznawczo-przyrodnicza Pszczew i okolice** (długość: 2,5 km, czas trwania zajęć: ok. 3 godziny).

Prowadząca ulicami Pszczewa ścieżka zapoznaje z historią miejscowości i przyrodą jej okolic. Podczas wycieczki można zobaczyć wiele interesujących zabytków kultury materialnej w Pszczewie.

b) **Ścieżka przyrodnicza Jeziora śródleśne** (długość: ok. 3 km, czas trwania zajęć: ok. 1,5 godziny).

Wyznaczona brzegiem śródleśnych jezior Piecniewo i Przydrożne. Wędrując wyznaczoną trasą, można poznać się z interesującym krajobrazem leśno-pojeziernym oraz bogactwem szaty roślinnej i gatunków ptaków wodnych.

c) **Ścieżka przyrodnicza Ptasi zakątek** (długość: ok. 200 m, czas trwania zajęć: ok. 40 minut).

Poprowadzona w pobliżu Ośrodka Edukacji Przyrodniczej w Pszczewie oraz fragmentem wschodniego brzegu jeziora Szarcz Duży. Można na niej poznać podstawowe gatunki drzew i krzewów leśnych, zobaczyć budki lęgowe dla ptaków, roślinność wodną i ptaki wodne.

Po ścieżkach oprowadzają pracownicy Ośrodka Edukacji Przyrodniczej w godzinach pracy lub w uzgodnionych wcześniej terminach.

Leśna ścieżka przyrodniczo-edukacyjna Wokół pszczewskiej Góry Wysokiej

Leśna ścieżka przyrodniczo-edukacyjna Nadleśnictwa Trzciel (dł. 5 km, czas przejścia: co najmniej 2 godziny) prowadzi przez tereny Leśnictwa Pszczew, tworząc pętlę wokół Góry Wysokiej.

Ścieżki przyrodniczo-ekologiczne w Pszczewie – Skansen Pszczelarski

Wycieczka na trasie ścieżki pozwala na poznanie gatunków drzew, grzybów i zwierząt żyjących w lesie, tablice informują m.in. o tym, jak leśnicy pielęgnują las, jak chronić środowisko naturalne oraz uświadamiają turystom, jaką tragedią dla lasu jest ogień. Przy okazji można zwiedzić Skansen Pszczelarski, zobaczyć półwysep Katarzyna przy Jezio-

rze Pszczewskim i obejrzeć panoramę okolic Pszczewa z Góry Wysokiej. Ścieżka, którą można pokonać pieszo lub rowerem, rozpoczyna się i kończy przy zabytkowej leśniczówce w Pszczewie. Trasa biegnie od Jeziora Pszczewskiego, obok Jezior Cegielnianego i Proboszczowskiego, nad jezioro Chłop i malowniczą aleją jesionową wraca do Pszczewa. Na trasie ścieżki, oznakowanej zielonymi kwadratami i strzałkami kierunkowymi, znajduje się 10 tablic edukacyjnych, których tematykę i rozmieszczenie zaplanowano, wykorzystując walory przyrodnicze i krajobrazowe Ozu Pszczewskiego.

Przystanek 1 – Leśniczówka Pszczew

Leśnictwo Pszczew jest jednym z 11 leśnictw tworzących Nadleśnictwo Trzciel w Regionalnej Dyrekcji Lasów Państwowych w Szczecinie. Siedziba leśnictwa mieści się w stylowym budynku, będącym przykładem reprezentacyjnej architektury XIX w. Dwukondygnacyjny obiekt z mansardami i lukarnami położony jest w otoczeniu parkowego drzewostanu (m.in. lipy, robinie białe, dęby, limba). W latach 1945-1973 była to siedziba Nadleśnictwa Pszczew. Na tablicy informacyjnej nr 1 znajduje się mapa nadleśnictwa.

Idąc zgodnie z wyznaczonym kierunkiem ul. Kasztanową, pomiędzy okazałymi kasztanowcami białymi, po prawej stronie zobaczyć można Skansen Pszczelarski Tadeusza Bryszkowskiego (warto zwiedzić w drodze powrotnej). Ścieżka prowadzi prosto ul. Kasztanową w kierunku wsi Silna. Wycieczkę można nieco wydłużyć i za ogrodem leśniczówki skręcić w lewo, w kierunku wyznaczonym przez drewnianą tablicę, i wzdłuż zachodniego brzegu Jeziora Pszczewskiego dotrzeć na brzeg wschodni do półwyspu Katarzyna z grodziskiem z XI w., skąd dobrze widoczna jest malownicza panorama Pszczewa. Stoi tutaj drewniana rzeźba woja piastowskiego (rzeź. Stefan Szymoniak).

Stefan Szymoniak (ur. 1958 r.) jest artystą ludowym z Tuczna (gm. Strzelce Krajeńskie). W swojej twórczości nawiązuje do czasów dzieciństwa, utrwalając w drewnie dawne zajęcia ludności wiejskiej. Interesuje go także tematyka sakralna; wykonał dziesiątki ludowych świątków, piet i płaskorzeźb z wizerunkiem św. Marii. Jego dziełem są również większe realizacje rzeźbiarskie, np. ołtarze w kościołach Buszowa i Tuczna oraz ponadnaturalnej wielkości figury „szopek bożonarodze-

niowych" w Liverpoolu, Hamburgu, Düsseldorfie oraz Drogi Krzyżowe w Bobrowku, Lipkach Wielkich i Tomaszowie Mazowieckim. Wielokrotny laureat konkursów rzeźbiarskich, w tym organizowanych przez muzeum w Gorzowie Wlkp. „na rzeźbę funkcjonującą w krajobrazie wiejskim”. Autor wielu wystaw indywidualnych oraz uczestnik jarmarków ludowych, plenerów i wystaw zbiorowych. Ma własną prywatną Galerię Rzeźby: (ul. Słoneczna 6, 66-500 Strzelce Krajeńskie, tel. 660 07 80 22).

Odchodzimy od jeziora drogą dojazdową przez pola, kierując się następnie w prawo i wracając w kierunku ul. Kasztanowej. Po lewej stronie, naprzeciw starego sadu, znajduje się duży budynek, będący dawnym szpitalem ufundowanym w 1566 r. dla mieszkańców Pszczewa przez bp. Adama Konarskiego⁴³. W późniejszym czasie były tu mieszkania służby granicznej (granica polsko-niemiecka przebiegała do 1945 r. pomiędzy Pszczewem a Silną). Obok tego budynku, na wprost rozwidlenia drogi gruntowej do Świechocina znajduje się wzgórze św. Wojciecha – najstarsza część Pszczewa. Na wzniesieniu postawiono pierwszy w Pszczewie kościół, a po jego rozebraniu ówczesny proboszcz w tym samym miejscu ustawił w 1774 r. stojącą do dziś kapliczkę św. Wojciecha. Dalej idziemy od kapliczki do ul. Kasztanowej, skręcamy w lewo i ul. Kasztanową idziemy do końca Pszczewa. Tuż za tablicą z nazwą miejscowości, po lewej stronie stoi kamień upamiętniający istnienie w tym miejscu cmentarza parafii ewangelickiej. Od cmentarza mamy już kilkadziesiąt metrów do kolejnej tablicy nr 2.

Przystanek 2 – Drzewa w twoim lesie

Tablica edukacyjna, znajdująca się przed oddziałem 106 Leśnictwa Pszczew, przedstawia kilka podstawowych gatunków drzew rosnących w pobliżu. Podążając szlakiem, oprócz drzew opisanych na tablicy, w najbliższej okolicy można zobaczyć: modrzew, wiąz, klon, osikę, i w dalszej części trasy: jesion, świerk, topolę, jarzab, buk i wiele gatunków krzewów. Bogactwo gatunków świadczy dobrze o gospodarce leśnej i związane jest także z mozaiką siedlisk leśnych. Wzgórze porośnięte zróżnicowanym gatunkowo lasem to Oz Pszczewski; najwyższy z pagórków ozu nad jeziorem Chłop osiąga blisko 50 m wysokości względnej (101,4 m n.p.m.). Idąc dalej w kierunku wskazanym zieloną strzałką, skręcamy w prawo, opuszczając drogę

asfaltową. Niebawem po zejściu z drogi asfaltowej, przy drodze gminnej prowadzącej w kierunku wsi Silna-Wrony, widoczna jest kolejna tablica nr 3.

Przystanek 3 – Strefy życia w jeziorze

Tablica przedstawia podstawowe informacje na temat podziału ekosystemu jeziorowego na strefy. Z drogi należy zejść nad Jezioro Cegielniane (nazwa pochodzi od dwóch cegielni, które istniały tutaj jeszcze do 1914 r.), przechodząc przez 140-letni bór sosnowy. Powierzchnia jeziora w części pokryta jest grzybieniem białym. Nad brzegiem można obserwować także ptaki wodne. Idąc brzegiem jeziora, skręcamy pierwszą ścieżką w prawo i wracamy pod górę na drogę gminną, gdzie znajduje się kolejna tablica nr 4.

Przystanek 4 – Skrzynki lęgowe

Tablica przedstawia rodzaje skrzynek i gatunki ptaków, które je zasiedlają. Wiszące skrzynki lęgowe można zobaczyć na okolicznych drzewach i wzdłuż dalszej trasy. Idziemy drogą gminną. W miejscu, gdzie droga zaczyna lekko skręcać w lewo, należy zwrócić uwagę na stojący po prawej stronie drogi słupek oddziałowy z numerami oddziałów 106 i 107. Dochodzimy do kolejnej tablicy nr 5.

Przystanek 5 – Ślady zwierząt

Tablica informuje o śladach występujących w okolicy ssaków. W czasie wycieczki można napotkać tropy dzika, sarny, jelenia, lisa i zająca. Idziemy dalej, nieco pod górę wzdłuż uprawy leśnej i po 200 m dochodzimy do pasa gazociągu tranzytowego Europa Zachodnia–Półwysep Jamalski. Idąc wzdłuż trasy gazociągu, dochodzimy na wierzchołek Góry Wysokiej. Po dojściu do kępy pozostawionego drzewostanu wystarczy podejść jeszcze 40 m na wprost, aby zobaczyć wspaniałą panoramę. Widoczne są okolice Pszczewa i Boro-

Ścieżki przyrodniczo-ekologiczne w Pszczewie – jezioro Chłop

wego Młyna, piękna zatoka jeziora Chłop, droga do Trzciela i sięgające po horyzont lasy. Wracamy, schodząc w dół; dochodzimy ponownie do drogi Pszczew–Silna-Wrony i zatrzymujemy się przed tablicą nr 6.

Przystanek 6 – Układ piętrowy lasu

Tablica stoi na tle lasu sosnowego z domieszką brzozy, dębu i robinii białej, gdzie sztucznie wprowadzono drugie piętro, sadząc buka. Oprócz buka występuje tutaj także jarzębina, krużyna, leszczyna oraz porzeczek. Po lewej stronie widoczne jest pole, za którym rozciąga się Jezioro Proboszczowskie. Po przejściu około 0,4 km dochodzimy do tablicy nr 7. Aby zobaczyć jezioro, należy zejść z trasy ścieżki i przejść drogą kilkadziesiąt metrów (następnie wrócić do tablicy).

Przystanek 7 – A gdyby tak na grzyby

Tablica prezentuje wiele ważnych informacji o grzybach występujących w lesie i ich roli w ekosystemie. W okolicy napotkać można około 80 gatunków grzybów wielkoowocnikowych, z czego 14 gatunków jest zagrożonych wyginięciem. Widoczne na tablicy dwa gatunki: szmaciak gałęzisty i purchawica olbrzymia objęte są ścisłą ochroną. Piaszczystą drogą schodzimy nad jezioro Chłop. Po dojściu do głównej drogi skręcamy w prawo i wzdłuż ogrodzonej uprawy leśnej idziemy na północny zachód, kierując się z powrotem do Pszczewa. Droga oznakowana jest jako szlak turystyczny: pieszy (na niebiesko) i rowerowy (na czarno). W otoczeniu pięknego krzewu głogu i dużego jesionu stoi tablica nr 8.

Ścieżki przyrodniczo-ekologiczne
w Pszczewie

Przystanek 8 – Jak leśnicy pielęgnują las

Tablica zapoznaje nas ze sposobami pielęgnowania lasu, od zrębu, czyli usunięcia dojrzałego drzewostanu, poprzez fazę uprawy młodnika do drzewostanu, który trzeba pielęgnować w formie trzebieży.

Wyprowadzenie uprawy leśnej wymaga ogrom-

nej wiedzy z wielu dziedzin i staranności w wykonaniu wszystkich zabiegów pielęgnacyjnych. Obok tablicy jest uprawa leśna, gdzie rosną: sosna, dąb, modrzew, buk. Została ona ogrodzona siatką przed zwierzyną leśną. Warto zwrócić uwagę na okazałe dęby przy drodze i malowniczą kępę dużych topoli. Wycinając każdy stary drzewostan, leśnicy pozostawiają około 5% powierzchni niewyciętej. Zwykle wybiera się drzewa o wyjątkowym pokroju, interesujące przyrodniczo, dziuplaste, z gniazdami i owocowe. Na ogół drzewa pozostawia się w formie kęp z istniejącym podszytem. Dalej na trasie po lewej stronie drogi widoczny jest fragment podmokłego olsu z roślinnością bagienną. Po obu stronach drogi rosną jesiony tworzące aleję, którą dochodzimy do tablicy nr 9.

Przystanek 9 – Szanujmy środowisko naturalne, bo nie jest niezniszczalne

Tablica stoi obok mechaniczno-biologicznej oczyszczalni ścieków (przepustowość: 500 m³/dobę).

Trasą ścieżki idziemy w kierunku Pszczewa, mijamy malowniczą grupę topól, starodrzew robinii białej i fragment boru sosnowego z naturalnie powstałym podszytem jesionowym i dochodzimy do ostatniej tablicy nr 10.

Przystanek 10 – Ogień w lesie

Największym zagrożeniem dla lasu jest pożar, powodujący nieodwracalne zmiany w ekosystemie. Bezwzględnie zakazane jest wypalanie pozostałości roślinnych lub palenie w lesie papierosów. Należy interesować się każdym dymem w pobliżu lasu i w przypadku realnego zagrożenia natychmiast dzwonić na numer 998, alarmując o zauważonym zagrożeniu pożarowym.

Wracamy do Pszczewa, mając do wyboru dwie drogi: przed pierwszymi zabudowaniami skręcając w prawo, w odnogę ul. Kasztanowej obok Skansenu Pszczelarskiego, lub idąc dalej ul. Batorego, wzdłuż muru otaczającego dawny pałac. Pierwotnie była to siedziba archidiakonatu, potem pałac Rudolfa barona Hillera von Gärtringena, a po 1945 r. siedziba PGR. Obecnie obiekt stanowi własność prywatną.

Piękno dawnego pałacu, zabudowań folwarcznych i otaczającego go wspaniałego parku można także ocenić, zwiedzając ekspozycje Muzeum-Dom Szewca na pszczewskim rynku.

Przed bramą pałacu stoi pamiątkowy kamień i tablica upamiętniająca miejsce dawnego kościoła ewangelickiego.

Prywatny Skansen Pszczelarski w Pszczewie na ul. Kasztanowej stworzył w 1989 r. Tadeusz Bryszkowski. Zgromadził w nim różnorodne ule pszczele i stare barcie. Wiele uli wykonał sam właściciel z kłód drzew, zebrał bogaty zestaw narzędzi do pozyskiwania miodu i wyrobu wosku. Dodatkowo uwagę zwiedzających przyciągają drewniane pralki, masielnice, tarki do prania, lampy naftowe, garnki, naczynia kuchenne, żelazka. Właściciel skansenu interesująco opowiada o pszczołach, dawnym Pszczewie, ludziach, zwyczajach i obrzędach.

- ◆ Pszczewski Park Krajobrazowy – Ośrodek Edukacji Przyrodniczej, ul. Szarzecka 14, 66-330 Pszczew, tel. 95 749 12 99, 95 749 16 01. Nadleśnictwo Trzciel, Leśnictwo Pszczew, ul. Kasztanowa 3, 66-330 Pszczew, tel. 95 748 92 16.

Ludzie związani z Parkiem i jego okolicami

Christian Samuel Theodor Bernd (1775-1854), niemiecki językoznawca i heraldyk. Urodził się w Międzyrzeczu. Jeden z twórców naukowej heraldyki jako nauki pomocniczej historii, zajmującej się badaniem rozwoju i znaczenia oraz zasadami kształtowania się herbów. Studiował na uniwersytecie w Jenie w latach 1807-1811. Występuje jako wydawca słownika niemieckiego, w czasie kiedy był profesorem we Wrocławiu. Od 1822 r. na uniwersytecie w Bonn był profesorem nauki o dokumencie (dyplomatyki), o pieczęciach jako źródłach historycznych (sfragistyki) i heraldyki.

Józef Tomasz Braun (1869-1938), ksiądz katolicki, proboszcz parafii Kamionna. Urodził się w Poznaniu jako syn Antoniego i Anny z domu Handke. Po ukończeniu Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu od 1891 r. uczył się w seminariach duchownych w Poznaniu i Gnieźnie. W 1895 r. otrzymał święcenia kapłańskie i powołany został na wikariusza w Rokitnie. Po 1898 r. objął ją jako komendarz (*commendarius*, ksiądz, który w sytuacji braku proboszcza, trzymał wakującą parafię wraz z jej dochodami), a następnie jako proboszcz parafię w Dąbrówce Wielkiej pod Zbąszyniem, gdzie pracował do 1922 r.

W 1913 r. mianowany został dziekanem dekanatu zbąszyńskiego. Brał udział w działalności ruchu narodowego m.in. ucząc dzieci języka polskiego i agitując za polskim posłem w czasie wyborów do sejmu pruskiego. Był także czynny przy założeniu i kierowaniu Banku Ludowego w Zbąszyniu. Za tę działalność w 1919 r. został przez Niemców internowany w Międzyrzeczu i więziony jako zakładnik przez cztery miesiące. Po powrocie z więzienia nadal prowadził działalność duszpasterską i narodową. W ambasadzie francuskiej w Berlinie bezskutecznie starał się o przyłączenie Dąbrówki Wielkiej do Polski.

W 1922 r. został powołany na proboszcza parafii w Kamionie, gdzie m.in. odnowił kościół i ozdobił jego wnętrze polichromią. Zmarł w Kamionie i pochowany został na cmentarzu

parafialnym przy kościele. Jego pogrzeb stał się wielką manifestacją patriotyczną.

Władysław Enn (1845-1908), ksiądz, proboszcz w Pszczewie. Urodził się w Gnieźnie jako syn Karola (szewca) i Mariany z Kołackich. Na kształtowanie jego osobowości duży wpływ miał starszy brat, Ignacy, który jako uczeń gimnazjum w Trzemesznie należał do utworzonego w 1861 r. tajnego Towarzystwa Tomasza Zana⁴⁴, podczas studiów we Wrocławiu był członkiem Towarzystwa Literacko-Słowiańskiego⁴⁵, a po wybuchu powstania styczniowego działał w konspiracyjnej organizacji polskiej zajmującej się przerzutem ludzi i broni do zaboru rosyjskiego.

Po ukończeniu szkoły elementarnej w Gnieźnie w 1858 r. Władysław rozpoczął naukę w gimnazjum w Trzemesznie, a po zamknięciu gimnazjum przez władze pruskie w 1863 r. kontynuował naukę w gimnazjum w Gnieźnie. Był stypendystą Towarzystwa Pomocy Naukowej im. Karola Marcinkowskiego⁴⁶. Jako uczeń klasy maturalnej w 1869 r. został wydany ze szkoły z powodu członkostwa w tajnej organizacji narodowej, utrzymującej m.in. kontakty ze studentami we Wrocławiu. Egzamin dojrzałości złożył w tym samym roku w gimnazjum w Ostrowie Wlkp. W 1870 r. został przyjęty do Arcybiskupiego Seminarium Duchownego w Poznaniu. W 1873 r. wraz z klerykami Ferdynandem Ceglarzem i Bronisławem Dybickim wręczył abp. Mieczysławowi Ledóchowskiemu⁴⁷ adres wyrażający poparcie dla jego stanowiska w kwestii tzw. ustaw majowych, będących elementem kulturkampfu.

Święcenia kapłańskie przyjął w 1873 r. w Gnieźnie i następnie jako wikariusz został skierowany do Kostrzyna. Podczas pełnienia obowiązków duszpasterskich był represjonowany przez władze pruskie. Dwukrotnie był skazany na karę grzywny lub zamiennie na karę aresztu przez sądy pruskie, m.in. w Środzie. W 1874 r. otrzymał z wydziału spraw wewnętrznych rejencji poznańskiej zakaz przebywania na terenie powiatów średzkiego i poznańskiego. Zagrożony uwięzieniem i ścigany listami gończymi rozpoczął **tajną** pracę duszpasterską, jako tzw. ksiądz misyjny. W 1875 r. wraz z księżmi: Bolesławem Jaroszem, Antonim Kinowskim i Bronisławem Hertmanowskim założył **nielegalny** z punktu widzenia władz pruskich, **Związek Misyjny Księżów**. Liczba członków tego stowarzyszenia wynosiła w 1883 r. do około 70 osób. W 1875 r. ogłosił w Kwilczu **ekskomu-**

nikę księdza „rządowego”, którym był Niemiec Kick z Kamionny. Zagrożony aresztowaniem, w tym samym roku wyjechał do Berlina, gdzie został przyjęty przez proboszcza parafii pw. św. Jadwigi, księdza Roberta Herzoga, będącego delegatem biskupa wrocławskiego na Berlin i Brandenburgię.

Przez krótki okres przebywał w Belgii, Francji i Wielkiej Brytanii. W 1876 r. wrócił do Westfalii, gdzie został aresztowany. Po kilkumiesięcznym więzieniu wrócił do Wielkopolski i podjął na nowo tajną pracę duszpasterską w rejonie Pleszewa, Sośnicy i Lutynia. Władze pruskie wydały za nim nowe listy gończe, więc aby uniknąć aresztowania, został wysłany przez hierarchów kościelnych na objazd skupisk polonijnych na ziemiach etnicznie niemieckich (m.in. Saksonia, Westfalia, Magdeburg, Merseburg). Jako duszpasterz robotników polskich, prowadził działalność związaną z krzewieniem patriotyzmu. Kolejnego objazdu środowisk polonijnych dokonał w latach 1879-1880.

W 1881 r. wyjechał do Rzymu, gdzie spotkał się m.in. z przebywającym na wygnaniu arcybiskupem Mieczysławem Ledóchowskim. Po powrocie do Berlina w 1881 r. założył Towarzystwo Świętych Cyryla i Metodego, które miało na celu pracę wśród emigracji zarobkowej pochodzenia słowiańskiego. W 1882 r. wrócił do Wielkopolski, aby objąć probostwo w Otorowie. Władze pruskie, uznając jego pobyt za nielegalny, wydały wówczas listy gończe, grożąc aresztem i nakładając wysoką grzywnę. W takiej sytuacji, za namową bp. wrocławskiego Roberta Herzoga i za zgodą abp. Mieczysława Ledóchowskiego, wyjechał na trzyletni urlop na pobyt misyjny do Berlina do pracy duszpasterskiej w polskiej kolonii robotniczej. W 1885 r. został tam proboszczem w jedynej parafii, w której śpiewy i obrzędy religijne odbywały się w języku polskim. W tym samym roku został wpisany na listę 24 osób duchownych rejencji poznańskiej, które policja pruska miała nadzorować w sposób szczególny.

W 1887 r. został odwołany z Berlina i skierowany przez abp. Juliusza Dindera⁴⁸ do pracy w parafii w Pszczewie, gdzie przez 13 lat probostwo pozostawało nieobsadzone z powodu sprzeciwów władz pruskich. Po złożeniu egzaminu konkursowego w 1887 r. został mianowany proboszczem parafii w Pszczewie. Od początku swojej działalności włączył się w nurt polskiego życia organizacyjnego. Należał do władz Banku Ludowego, był członkiem gminnego i powiatowego zarządu

szkolnictwa, prowadził działalność patriotyczną, przeciwstawiając się germanizacji. Należał (jako członek wspierający) do Towarzystwa Pomocy Naukowej im. Karola Marcinkowskiego, był członkiem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk⁴⁹. W latach 1890-1893 brał udział w polskim Komitecie Wyborczym w wyborach w powiecie międzychreckim. Kandydował z listy polskiej do parlamentu Prus, lecz nie został wybrany. W 1901 r. władze pruskie postawiły mu zarzut, że zmierza do polonizacji małżeństw mieszanych, nalegając na wychowywanie dzieci w duchu katolickim. W tym samym roku został współzałożycielem oraz patronem Towarzystwa Katolickich Robotników Polskich w Pszczewie. Na przełomie 1906 i 1907 r. zorganizował Towarzystwo Katolickich Robotników Polskich w Łowyniu.

Był autorem wielu popularnych publikacji religijno-moralnych i modlitewników w języku polskim. Za jego administracji został kompleksowo odremontowany, przebudowany i powiększony kościół parafialny w Pszczewie. Nadbudowano wieżę, przebudowano fasadę wejściową kościoła, dobudowano kaplicę Św. Krzyża, przebudowano dach, bryle kościoła nadano charakter późnorenansowy, przebudowano i powiększono chór oraz kupiono nowe organy.

Zmarł w Pszczewie i został pochowany na przykościelnym cmentarzu. Płytę nagrobną ufundował jego wieloletni przyjaciel ks. Piotr Wawrzyniak⁵⁰.

Antonina Estkowska (1825-1913), nauczycielka. Urodziła się w Silnej jako córka Józefa Benedykta Fenricha, ostatniego właściciela tamtejszej stacji przepręglowej dylizansów. W latach 1859-1905 była przełożoną Wyższej Szkoły Żeńskiej w Poznaniu. W 1865 r., przy pomocy Seweryna Mielżyńskiego⁵¹, założyła internat dla dziewcząt z polskich rodzin. Była żoną Ewarysta Estkowskiego⁵². Pochowana jest w Poznaniu na Cmentarzu Zasłużonych Wielkopolan na Wzgórzu św. Wojciecha przy kościele pw. św. Józefa i klasztorze Karmelitów Bosych.

Antoni Melchior Fijałkowski (1778-1861), teolog i działacz patriotyczny, arcybiskup metropolita warszawski. Syn Stefana i Beaty, z wywodzącej się z Mazowsza szlacheckiej rodziny Fijałkowskich herbu Ślepowron. Studiował w seminarium w Gnieźnie, gdzie odebrał w 1801 r. święcenia kapłańskie. Był kanonikiem włocławskim (1811 r.) i kustoszem kapituły pło-

kiej, brał udział w powstaniu listopadowym jako kapelan armii powstańczej. W 1842 r. mianowany został biskupem sufraganiem plockim, ze stolicą tytularną Hermopolis Maior; sakrę biskupią przyjął we Włocławku. W 1844 r. wybrany został przez kapitułę warszawską na administratora archidiecezji warszawskiej. W 1856 r. papież Pius IX⁵³ mianował go arcybiskupem metropolitą warszawskim, w 1857 r. odbył ingres do archikatedry św. Jana. Od 1858 r. był prezesem założonego w 1783 r. Towarzystwa Dobroczynności w Warszawie, mającego na celu walkę z żebractwem i włóczęgostwem przez przymusową pracę i pomoc ubogim.

W 1861 r. stanął po stronie ruchu narodowego, tolerował organizowanie w kościołach warszawskich manifestacji religijno-patriotycznych, odprawianie nabożeństw „za ojczyznę”. Po krwawym stłumieniu przez wojsko rosyjskie patriotycznej manifestacji na placu Zamkowym w 1861 r. w Warszawie złożył namiestnikowi carskiemu protest i osobiście przewodniczył uroczystościom pogrzebowym. Jako prymas Królestwa Polskiego (choć tytułu tego nie używał) uważany był za przywódcę narodu i symbolicznego interreksa. Zmarł w Warszawie, pochowany został w podziemiach katedry św. Jana. Jego pogrzeb był jedną z największych manifestacji patriotycznych w Warszawie przed wybuchem powstania styczniowego. W odpowiedzi na nią namiestnik carski Lambert ogłosił stan wojenny w Królestwie Polskim.

Wiktor Górny (1913-1943), prawnik, działacz Związku Polaków w Niemczech. Urodził się w Stołuniu, jako syn Ludwika i Marty z domu Grelka, właścicieli gospodarstwa rolnego. Po 1918 r. uczęszczał do szkoły w znajdującym się w Polsce Łowyniu, a następnie ukończył gimnazjum w Międzychodzie i rozpoczął studia na Wydziale Prawa i Ekonomii Uniwersytetu Poznańskiego. **Już jako student należał do Związku Polaków w Niemczech, którego był aktywnym działaczem. Współorganizował m.in. wycieczki Polaków mieszkających w Niemczech do Gniezna i Niepokalanowa, dostarczał polskie czasopisma Polakom w rodzinnym Stołuniu oraz w Szarczu i w Pszczewie.**

Po ukończeniu studiów z wyróżnieniem w 1937 r. został skierowany do pracy w polskiej placówce dyplomatycznej w Czechach. W 1939 r. po zajęciu Czech przez Niemcy, jako obywatel niemiecki narodowości polskiej, został wcielony do armii

niemieckiej. Uznany przez Niemców za polskiego szpiega został osadzony w obozie koncentracyjnym w Dachau. Prześladowania objęły także jego rodzinę, której Niemcy zabrali gospodarstwo. Po ciężkich torturach został skazany przez sąd wojskowy na karę śmierci i zgilotynowany. Rodzina Górnych odzyskała gospodarstwo dopiero po 1945 r. W 1946 r. brat Wiktora, Marcei Górny, zorganizował mu w Stołuniu symboliczny pogrzeb i na starym cmentarzu cholerycznym z 1831 r. (na pagórku przy drodze w kierunku Zielomyśla) ustawił pamiątkowy krzyż, stojący tam do dziś.

Rudolf E.A. Havenstein (1857-1923), niemiecki prawnik, finansista i bankowiec. Urodził się w Międzyrzeczu. Studiował prawo w Heidelbergu i Berlinie. W 1890 r. był pruskim ministrem finansów, w latach 1900-1908 prezydentem pruskiego banku państwowego, w latach 1908-1923 kierował centralnym bankiem Rzeszy (Reichsbank)⁵⁴. Jego działalność jako prezydenta banku przypadła m.in. na okres hiperinflacji w latach 1921-1923. Na początku I wojny światowej był zaangażowany w wprowadzanie obligacji wojennych. Zmarł w Berlinie, pochowany został na cmentarzu św. Anny w berlińskiej dzielnicy Dahlem (obecnie część dzielnicy Steglitz-Zehlendorf).

Rudolf baron Hiller von Gärtringen z Pszczewa (1801-1866), polityk, poseł i marszałek sejmiku Wielkiego Księstwa Poznańskiego. W Pszczewie wybudował „zamek”, w którym stworzył swoją rezydencję; pisał się „auf Betsche”, czyli „z Pszczewa”. W 1841 r. był posłem V sejmiku pruskiego, w 1842 r. na przyjęciu w Poznaniu w Sali Ziemstwa Kredytowego w obecności Fryderyka Wilhelma IV⁵⁵ wznosił toast za rodzinę królewską. Był członkiem komisji redagującej pismo do króla pruskiego, będące protestem przeciwko ograniczaniu w Prusach praw polskich. W sejmie opowiadał się za włączeniem Wielkiego Księstwa Poznańskiego do Związku Niemieckiego. Ze względu na brak kościoła protestanckiego w Pszczewie, zezwolił na odprawianie nabożeństw w swojej posiadłości.

Anna Louise Karsch, Karschin (1722-1791), śląska i niemiecka poetka okresu Oświecenia. Urodziła się prawdopodobnie w Przetoczniczy (niem. Hammer) niedaleko Świebodzina, jako córka karczmarza Christiana Dürbacha. Po śmierci ojca

w 1728 r. matka oddała ją pod opiekę stryja, urzędnika sądowego w Trzcielu, który w tajemnicy zajął się jej edukacją. Po pewnym czasie matka zabrała ją jednak z powrotem, aby zajmowała się pasieniem krów, doglądaniem dzieci przyrodnych sióstr oraz służbą w obcych domach. Jako 15-latką została wydana za sukiennika Michaela Hirsekorna ze Świebodzina, z którym miała trzech synów. W 1749 r. rozwiodła się z mężem alkoholiczkiem; była pierwszą rozwiedzioną kobietą w Prusach. Zaraz po rozwodzie wyszła ponownie za mąż za krawcę Daniela Karscha ze Wschowy, który jednak także okazał się alkoholiczkiem.

Jej talent poetycki odkrył we Wschowie rektor miejscowej szkoły, Ribov. Wspierana przez miejscowych prominentów zaczęła pisać okolicznościowe wiersze i zyskała lokalny rozgłos. Dzięki honorariom za utwory opublikowane na łamach gazet pomagała w utrzymaniu całej rodziny. Upamiętniła pobyt króla polskiego Augusta III⁵⁶ we Wschowie w 1752 r. utworem *An Seine Majestät den König von Polen*. Chwaląc pokojową politykę władcy, zwróciła również uwagę na swoje bardzo trudne położenie materiale. Nie pomogło to jednak w zmianie jej sytuacji finansowej. Otrzymywała tylko pomoc od miejscowych rodzin protestanckich, które w 1755 r. zorganizowały przeprowadzkę całej rodziny do Głogowa.

Spotykając się z przedstawicielami miejscowej elity Głogowa, szybko dała się poznać jako utalentowana autorka okolicznościowych wierszy oraz patriotycznych pieśni. W Głogowie 13 maja 1758 r. wraz z trójką dzieci przeżyła ogromny pożar miasta, co opisała w utworze *Dwie ody na wielki pożar Głogowa*. Podczas pruskiej kampanii przeciw Austrii na Śląsku⁵⁷ i w czasie wojny siedmioletniej napisała wiele utworów sławiących zwycięstwa króla Fryderyka II Wielkiego⁵⁸. Stały się one znane nie tylko w Berlinie, ale na całym Śląsku, dzięki publikacjom w śląskich almanachach i czasopismach. Ze względu na pogarszający się stan zdrowia (spowodowany nasilającym się alkoholizmem męża), przyjaciele wysłali ją w 1760 r. do Cieplic na wypoczynek. Po powrocie komendant głogowskiej twierdzy, von Haack, powołał jej męża do wojska. W 1761 r., dzięki protekcji barona Rudolfa von Kottwitz z Bojadel, poetka wyjechała do Berlina. Wkrótce stała się znana wśród tamtejszych myślicieli i artystów. Została zaproszona także do Magdeburga i Halberstadt. W Magdeburgu pracowała z siostrą króla Fryderyka II, Amalią⁵⁹, nad *Passionskantate*.

Jeszcze w 1763 r. król Fryderyk II Wielki obiecał Karschin dom i roczną pensję; słowa jednak nie dotrzymał. Dopiero w 1787 r. Fryderyk Wilhelm II zgodził się zbudować dla poetki dom. Zmarła podczas podróży do Frankfurtu nad Odrą. Pochowana została w Berlinie na cmentarzu obok kościoła św. Zofii; na ścianie którego zachowała się tablica.

Karschin była pierwszą Niemką, która utrzymywała się z własnej twórczości literackiej. Obecnie uważana jest za przykład emancypantki okresu Oświecenia, która mimo ekonomicznych, edukacyjnych i ideologicznych granic, osiągnęła znaczący sukces. Szczyt swojej kariery osiągnęła z chwilą publikacji w 1764 r. wybranych wierszy pt.: *Auserlesene Gedichte von Anna Luisa Karschin*. Otrzymała za nie ogromne, jak na ówczesne czasy, honorarium 2000 talarów. Nazywana była „Niemiecką Safoń”, jednak w późniejszych latach jej utwory oceniano zdecydowanie surowiej, uważając je za poezję okolicznościową. Do znaczących osiągnięć literackich Karsch należy zaliczyć korespondencję, zwłaszcza jej listy do Johanna Wilhelma Ludwiga Gleima⁶⁰ (1719-1803), w których szczegółowo oboje opisywali „literackie sceny” w Berlinie i Halberstadt (*Mein Bruder in Apoll. Briefwechsel zwischen Anna Louisa Karsch und Johann Wilhelm Ludwig Gleim*, t. 1-2, Göttingen 1996). Korespondencja ta stanowi odzwierciedlenie epoki późnego Oświecenia w Prusach. Prowadziła również korespondencję z Johannem Wolfgangiem von Goethem⁶¹, z którym spotkała się w 1781 r. W 1792 r. pośmiertnie ukazały się *Gedichte* z biografią autorstwa jej córki, Caroline Louise von Klencke⁶². Zainteresowanie poezją przejęła także jej wnuczka, Helmine von Chézy⁶³.

Stanisław Knak (1903-1959), nauczyciel, członek Związku Polaków w Niemczech. Urodził się w Zielomyślu jako syn Teodora i Cecylii z domu Furmanek, właścicieli gospodarstwa rolnego. W latach 1910-1917 uczęszczał do niemieckiej szkoły katolickiej w Szarczu, w latach 1917-1920 uczył się w szkole średniej w Międzyrzeczu, a w latach 1920-1923 kontynuował naukę w polskim Seminarium Nauczycielskim w Lesznie. Po jego ukończeniu podjął pracę jako nauczyciel w Młodziejowicach i Sokolnikach w powiecie śmigielskim. Po 1929 r., kiedy zaczęły powstawać na terenie Niemiec szkoły dla mniejszości polskiej, podjął pracę w Podmoklach Wielkich. Należał do Związku Polaków w Niemczech. W latach 1945-1954 był kierownikiem Szkoły

Podstawowej w Pszczewie. Jako nauczyciel pracował w szkole do 1959 r., kiedy zmarł nagle w czasie uroczystości związanych z 30. rocznicą powstania szkoły polskiej w Nowym Kramsku.

Kazimierz Kowalski (1882-1962), rolnik, działacz społeczno-polityczny, zwany „królem Polaków”. Urodził się jako syn Antoniego i Antoniny z domu Gertig w Zawierciu, gdzie ukończył szkołę powszechną. W 1904 r. objął gospodarstwo rolne w Szarczu. W tym samym roku współorganizował Towarzystwo Robotników Polskich w Pszczewie, skupiające ok. 50 członków z Pszczewa, Szarcza, Stołunia i Zielomyśla. We władzach Towarzystwa działał do 1939 r. Przed 1914 r. przyczynił się do znacznego rozwoju polskiej działalności społeczno-kulturalnej w okolicach Pszczewa. Organizował amatorski ruch artystyczny, czytelnictwo książki i prasy polskiej, był korespondentem „Gazety Grudziądzkiej”. Jako dobry mówca i obrońca interesów narodowych ludności polskiej od 1908 r. wchodził w skład lokalnych komitetów wyborczych, reprezentując polską mniejszość narodową w wielostopniowych wyborach do władz samorządowych i Sejmu Pruskiego. Utrzymywał ożywiony kontakt z postępowymi organizacjami polskimi w Poznaniu i na Pomorzu, m.in. Towarzystwem Czytelni Ludowych i Biblioteką Powszechną w Poznaniu, skąd otrzymywał książki i gazety polskie.

W latach 1919-1920 organizował akcje na rzecz przyłączenia do Polski Międzyrzecza i okolic zamieszkałych przez duże skupiska ludności polskiej. Wchodził w skład delegacji miejscowej społeczności polskiej, która w 1920 r. zawiozła w tej sprawie petycję do alianckiej Komisji Granicznej w Berlinie. W 1923 r. zorganizował w Pszczewie oddział Związku Polaków w Niemczech (w 1928 r. jego koło w Szarczu), którego prezesem był aż do 1939 r. W 1927 r. był współzałożycielem Towarzystwa Młodzieży Polskiej w Szarczu. W 1928 r. brał udział w zjeździe działaczy polskich w Niemczech, zorganizowanym w Pile. W 1938 r. był delegatem na I Kongres Związku Polaków w Berlinie.

Prowadził także działalność gospodarczą jako członek Rady Nadzorczej Banku Ludowego w Pszczewie. Doprowadził m.in. do odrzucenia wniosku o przekazanie przez bank pewnej kwoty na Fundację Gospodarki Niemiec im. Adolfa Hitlera⁶¹, za co w 1936 r. został usunięty z Rady Nadzorczej. W 1939 r. został wywieziony do obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen. Po

wyzwoleniu włączył się do działalności społecznej jako radny i sołtys. Odznaczony Złotym Krzyżem Zasługi i Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski. W 1904 r. ożenił się z Emilią Semkówną, córką polskiego chłopca w Szarczu, z którą miał czworo dzieci: Czesława, Teofila, Joannę i Zytę. Zmarł w Szarczu, spoczywa na cmentarzu w Pszczewie.

Jan Kozielski, Caprinus, Caper (zm. 1608 lub 1609), duchowny, superintendent⁶⁵ Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Wielkopolsce, polski duszpasterz zboru reformowanego w Międzyrzeczu i Braci Polskich w Śmiglu. Data, miejsce urodzenia i rodzice nieznani. W 1546 r. jako Johannes Camel Polonus zapisał się na uniwersytet we Frankfurcie nad Odrą. Po studiach objął urząd ministra luterańskiego, odbywając w 1558 r. podróż do Wittenbergi. W 1560 r. był na stanowisku ministra w Międzyrzeczu, w 1565 r. występuje już jako superintendent kościołów luterańskich w Wielkopolsce. W tym czasie zaczął skłaniać się ku kalwinizmowi, czemu dał wyraz m.in. w drukowanej rozprawie *Dialogus de coena Domini Inter Marchitam et Polonum* (1565 r.). W 1566 r. został wykluczony z Kościoła Luterańskiego przez Generalny Synod Luterański w Poznaniu. W latach 1566-1588 był polskim duchownym gminy kalwińskiej w Międzyrzeczu. W 1586 r. odbył głośną dysputę z jezuitą Adrianem Jungto na temat sakramentu ołtarza. W połowie 1588 r. przyjął nowy chrzest w Śmiglu, odąd już do końca życia sprawując obowiązki ministra zboru Braci Polskich.

Jego dwukrotna zmiana wyznania (konwersja) i namawianie innych do pójścia tą samą drogą wywołało ostrą polemikę wśród duchownych różnych wyznań, nie tylko wielkopolskiego środowiska kalwińskiego. Został zamordowany przez utopienie w stawie przez nieznanego sprawcę. O żonie nie ma żadnych wiadomości; jego syn, podpisujący się Jan Caper, był w latach 1619-1620 uczniem (alumnem) teologii akademii ariańskiej w Rakowie, w latach 1622-1626 pełnił tam funkcję rektora.

Friedrich Hermann Loew (1807-1879), dyrektor szkoły realnej w Międzyrzeczu, entomolog. Jego ojciec był urzędnikiem departamentu sprawiedliwości Saksonii. W latach 1817-1825 uczył się w szkole przyklasztornej w Rossleben, a w latach 1826-1829 studiował na uniwersytecie w Halle matematykę, filologię i historię naturalną. W 1830 r. wyjechał do Berli-

na, gdzie był wykładowcą w wyższych klasach różnych szkół, w tym w wojskowej szkole kadetów. Był także prywatnym nauczycielem księcia Birona, pretendenta do Księstwa Kurlandii i Semigalii⁶⁶ oraz Friedricha Wilhelma Ernsta Albrechta von Graefe (1828-1870), późniejszego wybitnego lekarza okulisty.

Pracę jako nauczyciel rozpoczął w Berlinie, następnie pracował w Poznaniu w Gimnazjum św. Marii Magdaleny (1833-1834) i w Gimnazjum Fryderyka Wilhelma (1834-1850), gdzie uczył matematyki i historii naturalnej. W 1834 r. poślubił córkę starszego kaznodziei Ehrichta, z którą miał siedmioro dzieci. Jego kilku uczniów z Poznania zdobyło po latach znaczną sławę naukową: matematycy Łazarz Immanuel Fuchs (1835-1902) i Leo Königsberge (1837-1921) oraz filozof Kuno Fischer (1824-1907). W latach 1841-1842 towarzyszył Johannowi Heinrichowi Samuelowi Kiepertowi⁶⁷ w wyprawie na Bliski Wschód. Część zebranych materiałów wykorzystał w latach późniejszych w swoich publikacjach. W latach 1850-1868 był dyrektorem królewskiej szkoły realnej w Międzyrzeczu, która dzięki jego wysiłkom przekształcona została w gimnazjum.

W 1848 r. został wybrany do parlamentu niemieckiego we Frankfurcie nad Menem. Należał do ugrupowania politycznego sprzyjającego liberalizmowi i zjednoczeniu Niemiec. Rozczarowany brakiem realizacji jedności Niemiec i przygnębiony śmiercią swojej 21-letniej córki w wyniku zarazy, w 1855 r. wycofał się z polityki. Ze względu na poważne problemy zdrowotne przeszedł w 1868 r. na emeryturę i przeprowadził się do Guben, gdzie zajął się głównie kontynuacją rozpoczętych w 1840 r. badań owadów dwuskrzydłych. Wniósł istotny wkład do znajomości systematyki i taksonomii tej grupy owadów z Palearktyki, Ameryki Północnej, Afryki i Dalekiego Wschodu. Był pierwszym badaczem owadów dwuskrzydłych Stanów Zjednoczonych. Szczególne znaczenie mają wyniki jego badań nad owadami zachowanymi w postaci inkluzji w bursztynie. W 1870 r. został wybrany radcą miejskim i wiceprzewodniczącym rady miejskiej w Guben. Zmarł w Halle, nekrolog w „Vassisches Zeitung” określił go jako „nieaktywnego pedagoga, przyrodnika, pioniera jedności Niemiec”.

Albin Łakomy, ps. Twornik, Brzęczyk, vel Tomasz Sarnek (1915-1994), cichociemny, lotnik radiotelegrafista. Urodził się w Kamionnie jako syn Antoniego i Anny z domu Kwaśniew-

skiej. Ukończył pięć klas Gimnazjum Państwowego w Rawiczu oraz trzyletnią Szkołę Podoficerów Lotnictwa w Bydgoszczy. Następnie przydzielony został do 2. Pułku Lotniczego w Krakowie, gdzie był dowódcą drużyny łączności w 21. eskadrze liniowej. Brał udział w kampanii wrześniowej w 21. eskadrze wchodzącej w skład Brygady Bombowej (Radom, Lublin, Łuck) Armii Kraków. Po przekroczeniu 18 września granicy z Rumunią został internowany w miejscowości Turnu-Severin. Po przedostaniu się w 1940 r. do Francji w Lyonie wstąpił do Polskich Sił Powietrznych; służył kilka miesięcy w kluczu myśliwskim kpt. Tadeusza Opulskiego w Ramorantin. Po wyjeździe do Wielkiej Brytanii wstąpił do Polskich Sił Powietrznych w Blackpool, gdzie został skierowany do 308. Dywizjonu Myśliwskiego „Krakowskiego”, a następnie do 300. Dywizjonu Bombowego „Ziemi Mazowieckiej”. Brał udział w lotach bojowych w czasie bitwy o Anglię oraz w lotach nad kontynentem jako radiomechanik. W 1941 r. został awansowany do stopnia plutonowego. Następnie zgłosił się do służby w kraju i przeszedł szkolenie ze specjalnością radiotelegrafii dla wsparcia lotnictwa, konspiracji i dywersji oraz ukończył kurs łączności w Cowdenbeath.

Jako cichociemny został zaprzysiężony w Audley End 4 marca 1943 r. i awansowany do stopnia st. sierżanta. Skok ze spadochronem do kraju odbył w nocy z 9 na 10 kwietnia 1944 r. w ramach operacji lotniczej Weller 1^{sa} w ekipie XXXVIII (dowódca: kpt. naw. Stanisław Daniel, skoczki: por. Zygmunt Gromnicki ps. Gula, st. sierż. Edmund Kowalik ps. Ciupus, st. sierż. Albin Łakomy ps. Twornik ppł. dypl. Felicjan Majorkiewicz, ps. Iron). Zrzut przyjęła placówka odbiorcza Koc 1, położona 9 km na południowy zachód od Radzymina.

W kraju został przydzielony do Oddziału V Okręgu Armii Krajowej Lublin jako oficer łączności w oddziale Pająk. Wyróżnił się w walkach **pod Piłaszkowicami, Pamięcinem**, Walentynowem i Kolonią Krzczonów. Po zakończeniu akcji cichociemnych w 1944 r. pod przybranym nazwiskiem Tomasz Sarnek wstąpił do Ludowego Wojska Polskiego, gdzie służył do dezercji w 1945 r.

Po wojnie przybył do Poznania, pracował w firmie Centra i Centrali Handlowej Przemysłu Drzewnego. W 1951 r. ukończył Technikum Przemysłu Drzewnego, gdzie zdał maturę. W 1952 r. 12 listopada został aresztowany **przez Urząd Bezpieczeństwa** i przewieziony do Aresztu Śledczego Warszawa-Mo-

kotów (tzw. więzienie na Rakowieckiej lub więzienie moko-towskie). Wyrokiem sadu został skazany na 2,5 roku więzienia z zastosowaniem amnestii; zwolniony został w 1954 r. Zmarł w Poznaniu. Odznaczony Krzyżem Srebrnym Orderu Virtuti Militari oraz Brązowym Krzyżem Zasługi.

Marian Józef Mika (1907-1974), historyk i archiwista. Urodził się w Kamionnie, jako syn Edmunda, urzędnika, i Stanisławy z Wieczorków. W 1927 r. ukończył Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu, w latach 1927-1931 studiował historię na Uniwersytecie Poznańskim. Był stypendystą, a od 1937 r. stażystą w Archiwum Państwowym w Poznaniu. Jako podporucznik rezerwy 70. Pułku Piechoty, będącego w składzie 17. Dywizji Piechoty w ramach Armii Poznań, walczył w wojnie obronnej 1939 r., m.in. pod Kutnem i nad Bzurą. Po dostaniu się do niewoli całą wojnę przebywał w największym obozie jenieckim dla polskich oficerów w Dobiegniewie (oflag II C Woldenberg). W lutym 1945 r. powrócił do Poznania i został zastępcą kierownika, a od 1950 r. kierownikiem Archiwum Miejskiego. Prowadził wówczas akcję rewindykacji zasobów Archiwum Miejskiego i Państwowego; zabezpieczył również zabytki cechowe i ludoznawcze byłego Muzeum Miejskiego. W latach 1947-1948 był redaktorem „Kroniki Miasta Poznania”. Po włączeniu Archiwum Miejskiego do Wojewódzkiego Archiwum Państwowego został jego kustoszem; pracował w nim aż do przejścia na emeryturę w 1973 r.

Autor licznych publikacji poświęconych dziejom Poznania. Badał kupiectwo późnośredniowiecznego miasta, jego patrycjat, na temat którego opublikował *Studia nad patrycjatem poznańskim w wiekach średnich* (1937 r.), przyjęcia do prawa miejskiego w Poznaniu w latach 1576-1600 oraz udział Poznania w sejmach i sejmikach. Napisał szereg przyczynków dotyczących obywateli miasta Poznania, osób i wydarzeń związanych z miastem, biografie publikowane w „Kronice Miasta Poznania” oraz w *Słowniku lutników polskich* i w *Słowniku biograficznym Teatru Polskiego*. Drukiem wydał wiele przekazów źródłowych dotyczących Poznania, na uwagę zasługują zwłaszcza *Opisy i ilustracje Poznania z XVI-XVIII wieku* (1960 r.).

W oparciu o zasoby Archiwum Miejskiego opracował także dokumentację historyczną niezbędną w pracach nad odbudową poznańskich zabytków po 1945 r. Powstałe w latach 30. i 40. XX w. artykuły poświęcone patrycjatowi poznańskiemu

zostały wznowione w 2006 r. W antologii tekstów znajdują się prace poświęcone m.in. najznamienitszym rodom poznańskich mieszczan, burmistrzom oraz ich udziałowi w sejmach Rzeczypospolitej, opisom murów miejskich, domków budniczych oraz dawnego szpitala św. Łazarza. Był żonaty z Ludmiłą Jankowiak, z którą miał syna Andrzeja. Zmarł w Poznaniu i pochowany został na cmentarzu na Junikowie.

Sylwester Misiewicz (1896-1945), działacz Związku Polaków w Niemczech. Urodził się w Szarczu jako syn Stefana i Michaliny z domu Bilwagen, właścicieli gospodarstwa rolnego; był bratem Walerii Misiewicz. W latach 1903-1910 uczył się w niemieckiej szkole katolickiej w Szarczu. W 1923 r. był jednym ze współorganizatorów Związku Polaków w Niemczech i jego aktywnym działaczem. Działał na terenie Szarcza i okolicy, brał udział w zjazdach Związku, był organizatorem wycieczek ludności polskiej do Gniezna, Wieliczki i Warszawy. W 1941 r. został aresztowany przez władze hitlerowskie i uwięziony w obozie w Sieburgu, gdzie zamordowano go tuż przed wyzwoleniem.

Waleria Misiewicz (1901-1987), działaczka Związku Polaków w Niemczech. Urodziła się w Szarczu jako córka Stefana i Michaliny z domu Bilwagen, właścicieli gospodarstwa rolnego; była siostrą Sylwestra Misiewicza. W latach 1913-1920 uczęszczała do niemieckiej szkoły katolickiej w Szarczu. Była współzałożycielką Towarzystwa Młodzieży Polskiej i prezesem koła w Szarczu oraz członkinią Związku Polaków w Niemczech. Brała udział w zjazdach Związku w Zakrzewie, w Dąbrówce oraz uczestniczyła w I Kongresie Polaków w Berlinie w 1938 r. Prowadziła szkolenia rolnicze dla młodzieży polskiej, kolportowała polską prasę (m.in. „Polak w Niemczech”, „Gazeta Grudziądzka”, „Rycerz Niepokalanej”) i książki w języku polskim oraz prowadziła polską bibliotekę w domu parafialnym w Pszczewie. W uznaniu jej zasług w kwestii utrzymania polskości ziemi pszczewskiej została w latach 60. XX w. odznaczona Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski oraz Medalem Rodła.

Marceli Motty (1818-1898), nauczyciel, m.in. Szkoły Realnej w Międzyrzeczu, działacz społeczny, pisarz i tłumacz. Pochodził ze spolszczonej rodziny francuskiej. Był absolwentem Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu. W Berlinie studiował

filologię klasyczną i filozofię; w 1840 r. uzyskał doktorat. Po powrocie ze studiów w 1841 r. rozpoczął pierwszą pracę w Szkole Realnej w Międzyrzeczu, gdzie uczył języka łacińskiego, greckiego, polskiego i historii. Wśród uczniów przeważali Niemcy, język niemiecki obowiązywał jako wykładowy. Wizytacja pedagogiczna stwierdziła, że Motty „uczy wszystkich swoich przedmiotów z taką pilnością, że uczniowie jego wiele skorzystali”. Wykazuje jednak „mało realne” podejście do ucznia. Wynikało to z braku doświadczenia pedagogicznego i niedostosowania się do poziomu uczniów (których nisko cenił i był im niechętny) oraz profilu szkoły. Był w tym okresie samotnym polskim inteligentem zagubionym wśród nieprzychylnych nauczycieli niemieckich i małomiasteczkowej mentalność.

Mimo wielu prac w szkole rozpoczął przekłady na język polski ulubionych dzieł poetów i pisarzy antycznych; tłumaczeniami zajmował się odtąd do końca życia. W okresie międzyrzeckim poznał swoją przyszłą żonę, Walerię Bukowiecką (1829-1893), mieszkającą w majątku Grońsko w pobliżu Bledzowa. Uznał to za jedyne pozytywne wydarzenie tego okresu.

W 1842 r. uzyskał decyzją Ministerstwa Wyznań, Oświaty i Zdrowia roczne stypendium do Paryża. Po powrocie w 1843 r. Rozpoczął pracę pedagogiczną w Poznaniu, m.in. w Gimnazjum św. Marii Magdaleny, którą kontynuował do 1896 r. Zajmował się również pracą społeczną w Towarzystwie Pomocy Naukowej i Poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk.

Współczesna ocena działalności Mottego podkreśla, że „zapisał się w dziejach Wielkopolski, jako znany pedagog, publicysta i działacz społeczny walczący o prawa języka polskiego i o zachowanie polskości na ziemiach zaboru pruskiego. Jako nauczyciel języka polskiego w międzyrzeckiej szkole realnej zapisał się również w dziejach miasta Międzyrzecza”. Sławę jako pisarzowi przyniosły mu zbiory felietonów *Przechadzki po mieście* (1957 r., 1999 r.) oraz *Listy Wojtusia z Zawad* (1983 r.), które stanowią istotny zbiór informacji o Poznaniu XIX w. Zmarł w Poznaniu, pochowany na Cmentarzu Zasłużonych Wielkopolan na Wzgórzu św. Wojciecha przy kościele pw. św. Józefa i klasztorze Karmelitów Bosych.

Antoni Paluch (1891-1939), żołnierz. Urodził się w Gradowicach (gm. Wielichowo). Ukończył szkołę ludową. Przed 1914 r. pracował jako mistrz cegielski. W latach 1913-1918 służył w armii pruskiej, awansując do stopnia kaprała piechoty.

Jako ochotnik wstąpił w szeregi powstańców wielkopolskich. Od 1917 r. był żonaty z Marianną z domu Dopiera, z którą miał troje dzieci. W latach 1919-1920 służył w armii polskiej, awansowany do stopnia plutonowego. Następnie został przeniesiony do Straży Granicznej w Silnej, gdzie kierował posterunkiem. Mieszkał w Trzcielu w zabudowie od strony Miedzichowa. W 1929 r. został odznaczony Medalem Dziesięciolecia Odzyskania Niepodległości.

Zginął 1 września 1939 r. ok. godziny 4.45 od postrzału w głowę w czasie pełnienia służby dyżurnej na posterunku przy bramce granicznej w Silnej, zaatakowanym przez oddział Wehrmachtu wkraczający od strony Pszczewa. Ponieważ służył w armii niemieckiej, mógł zostać pochowany przez mieszkańców wsi na cmentarzu w Silnej. W 1990 r. jego prochy zostały złożone obok żony na cmentarzu w Trzcielu.

Feliks Paździorek (1874-1955), mistrz szewski, działacz narodowy. Urodził się w Pszczewie jako syn Stanisława i Moniki z domu Gładysz; starszy brat Ignacego Paździorka. W Pszczewie ukończył szkołę powszechną, a następnie uczył się szewstwa w warsztacie ojca. Po złożeniu egzaminu przed komisją cechu został mistrzem szewskim i otworzył własny zakład oraz sklep obuwniczy. Pracę społeczną rozpoczął w 1901 r. w Towarzystwie Robotników w Pszczewie, pełniąc w nim okresowo funkcję skarbnika, a następnie członka zarządu. Był kontrolerem Banku Ludowego, w którym później został kasjerem. Pełnił tę funkcję aż do likwidacji banku w 1940 r. Od 1908 r. wchodził w skład lokalnych komitetów wyborczych i reprezentował polską mniejszość narodową w wielostopniowych wyborach do władz samorządowych i sejmiku pruskiego.

W czasie powstania wielkopolskiego prowadził działalność patriotyczną, głosząc hasła przyłączenia ziem zachodnich do Polski. Brał udział w akcji dyplomatyczno-protestacyjnej na rzecz odłączenia Pszczewa i jego okolic od Rzeszy Niemieckiej. Należał do grupy polskich liderów (Ludwik Wittchen, Wojciech Poczekaj, Kazimierz Kowalski z Siercza zwany „Królem Polaków”), która podczas wizyty delegacji Międzynarodowej Komisji Granicznej w 1919 r. w Pszczewie złożyła memoriał i protest miejscowych Polaków w sprawie niesprawiedliwego pozostawienia Pszczewa i okolic (tak licznie zamieszkałych przez Polaków) w granicach Niemiec.

Od 1923 r. był głównym organizatorem życia społeczno-narodowego Polaków mieszkających w Pszczewie, ich przywódcą w walce z germanizacją oraz obrońcą praw obywatelskich i narodowych. Pełnił funkcję prezesa Związku Polaków w Niemczech (w Pszczewie), uczestnicząc jako delegat w zjazdach w Pile, Dąbrówce i w Berlinie. Był członkiem Rady Miejskiej w Pszczewie, zyskując nawet przychyłność Niemców dla interesów ludności polskiej.

W 1939 r. Niemcy skonfiskowali jego gospodarstwo i zabronili dalszego prowadzenia sklepu. Pracował jako przymusowy robotnik drogowy, a ze względu na przewlekłą chorobę nie został osadzony w obozie koncentracyjnym. W 1945 r. został pierwszym burmistrzem Pszczewa. Zmarł w Pszczewie.

Działaczką patriotyczną była także jego córka, Maria, pracująca w towarzystwach młodzieżowych.

Ignacy Paździorek (1878-1940), mistrz szewski, działacz narodowy. Urodził się w Pszczewie jako syn Stanisława i Moniki z domu Gładysz; młodszy brat Feliksa Paździorka. W Pszczewie ukończył szkołę powszechną, a następnie uczył się szewstwa w warsztacie ojca. Po złożeniu egzaminu przed komisją cechu został mistrzem szewskim. Był członkiem Zarządu Banku Ludowego i Zarządu Towarzystwa Robotników w Pszczewie. Uczestniczył w akcji na rzecz przyłączenia Pszczewa i okolic do Polski w 1919 r., był jednym z głównych założycieli Koła Związku Polaków w Niemczech. W 1939 r. został aresztowany i osadzony w obozie koncentracyjnym Sachsenhausen. Schorowany i wycieńczony, w 1940 r. został zwolniony z obozu, po kilku tygodniach zmarł w Pszczewie.

Leon Stanisław Pinecki (1892-1949), zapaśnik. Urodził się w Niemczech (gdzie prawdopodobnie w latach 1887-1895 jego rodzice przebywali na emigracji zarobkowej) jako syn muraża wiejskiego ze Stołunia. W wieku trzech lat powrócił z rodzicami do Stołunia, gdzie spędził dzieciństwo i lata młodzieńcze. W latach 1914-1918 brał udział w I wojnie światowej jako żołnierz niemiecki; walczył pod Verdun, był kilkakrotnie ranny. Prawdopodobnie już na froncie zwracał uwagę warunkami fizycznymi. Po wojnie zaczął uprawiać zapasy w Berliner Athleten-Klub, gdzie jako zawodnik debiutował w 1919 r. W 1920 r. rozpoczął w Hamburgu karierę zapaśnika zawodowe-

go; w 1930 r. obchodził tam także jubileusz 10-lecia występowania na zapaśniczych matach.

Obok Zbyszka Cyganiewicza⁶⁹ i Teodora Sztekkera⁷⁰ był jednym z najsłynniejszych zapaśników polskich okresu międzywojennego. Nazywany był „królem podwójnego nelsona”, „olbrzymem wielkopolskim”, „człowiekiem-gorylem”, „mastodontem polskim” i „wieżą polską”. Brał udział w licznych turniejach zapaśniczych zawodowców m.in.: Katowice (1925/1926), Gdańsk (1926 r., II miejsce), Warszawa (1927 r., II miejsce), w Mistrzostwach Europy i Międzynarodowej Olimpiadzie Zawodowych Atletów w Berlinie (1927/1928, IV miejsce), w Mistrzostwach Państw Słowiańskich w Pradze (1931 r., I miejsce), w Turnieju Zapaśniczym z międzynarodową obsadą w Bydgoszczy (1931 r., II i III miejsce *ex aequo* z Teodorem Sztekkerem, mistrzem świata, którego pokonał po wyczerpującym uścisku w podwójnym nelsonie); w 1931 r. zdobył po raz drugi złoty pas miasta Berlina. Występował także w: Poznaniu, Częstochowie, Pradze, Monachium, Królewcu, Budapeszcie, a od końca 1931 r. w Stanach Zjednoczonych i w Ameryce Południowej.

Miał fenomenalne warunki fizyczne: wzrost 203 cm, waga od 128 do 143 kg, rozstaw rąk 248,8 cm. Popisywał się nie tylko umiejętnościami zapaśniczymi, ale także ogromną siłą. W latach 30. XX w. zdobył pięciokrotnie tytuł mistrza Europy i trzykrotnie tytuł mistrza świata w zapasach. Walczył głównie w stylu francuskim (klasycznym), ale także w wolnoamerykańskim⁷¹. W turniejach na terenie Niemiec w latach 20. i 30. XX w., do czasu objęcia władzy przez Hitlera, zawsze reprezentował barwy Polski, występując w koszulce z białym orzełkiem, chociaż miał obywatelstwo niemieckie i w Polsce na stałe nie mieszkał. W latach późniejszych nie było to już możliwe, bowiem władze hitlerowskie zmuszały do występowania w barwach Trzeciej Rzeszy nie tylko obywatele niemieckich, ale także czasowych imigrantów zarobkowych. Tym bardziej dotyczyło to Pineckiego jako obywatela Rzeszy, pochodzącego z części Wielkopolski, która nie powróciła do Polski po traktacie wersalskim.

W 1930 r. kupił w Łagowie Lubuskim hotel Am See (obecny ośrodek Defka nad Jeziorem Łagowskim przy ul. Chrobrego) z restauracją, które prowadził do 1945 r. Brał jednocześnie nadal udział w walkach zapaśniczych, organizował także pokazowe walki w hotelu. W Łagowie nie zaprzestał manifestować swej narodowości. Podobno z okazji świąt polskich

zawsze wywieszał biało-czerwoną flagę. Od 1933 r. był brutalnie szykanowany przez hitlerowców. Nęcano go ciągłymi rewizjami, grożono odebraniem koncesji na prowadzenie hotelu i restauracji, stale inwigilowano, był pod stałym nadzorem policyjnym. W końcu został zatrzymany przez policję i przetrzymywany w areszcie w Świebodzinie i w Sulęcinie; więziony był 5-6 razy.

Po wybuchu wojny w 1939 r. nie wolno mu było opuścić Łagowa. Organizował pomoc dla więźniów obozu pod Łagowem, przekazywał im żywność i organizował zbiórkę darów. W rezultacie otrzymał nakaz wyjazdu do Polski w charakterze policjanta. Kiedy odmówił, został wcielony do kompanii roboczej i skierowany do karnego obozu pracy w Poczdamie. Pracował przymusowo w gospodarstwie rolnym, następnie w fabryce. Był podejrzewany o szpiegostwo, ale nie zostało to udowodnione. Zmuszony został do wysłania do Frankfurtu własnego syna, który uważany za Polaka w szkole był ciągle bity i znieważany.

W 1946 r. w Polskiej Misji Wojskowej w Berlinie złożył podanie o przyznanie obywatelstwa polskiego i zezwolenie na wyjazd do Polski. Obywatelstwo polskie chciał już uzyskać w latach 20., co jednak nie nastąpiło, głównie z powodu sprzeciwu żony, z którą rozwiódł się w 1935 r. W 1947 r. wrócił do Łagowa. Po przesłuchaniach w powiatowym Urzędzie Bezpieczeństwa w Sulęcinie nie otrzymał pozwolenia na dalsze prowadzenie hotelu. Występował jednak nadal na ringach w ekipie zapaśników zorganizowanej przez Artura Czajczyńskiego z Poznania, z którą objeżdżał miasta Wielkopolski. Występował także w Krakowie. W 1948 r. ożenił się w Sulęcinie z pochodzącą z Warszawy Heleną Sokołowską (1907-1979) z domu Piotrowską, była więźniarką kobiecego obozu koncentracyjnego w Ravensbrück i zamieszkał u niej w Sulęcinie, gdzie założył szkołkę zapaśniczą. Oboje planowali przenieść się na stałe do Łagowa. Zmarł nagle w Sulęcinie, pochowany został na cmentarzu w Łagowie.

Kazimierz Węclewski (1826-1898), rolnik, działacz społeczny, powstaniec Wiosny Ludów. Urodził się w Międzyrzeczu jako syn Sylwestra, urzędnika sądowego i Tekli z Zakęskich, brat Zygmunta. Uczęszczał do Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu. Jeszcze przed jego ukończeniem rozpoczął prakty-

kę rolną w prywatnych majątkach ziemiańskich. W 1846 r. służył w artylerii w Poznaniu, następnie był jednym z zarządców dóbr w Miłosławiu, należących do Seweryna Mielżyńskiego. W 1848 r. przed wybuchem powstania wielkopolskiego Wiosny Ludów poznał Ludwika Mierosławskiego⁷² i dzięki niemu wziął udział w zrywie, przygotowując początkowo amunicję dla grupy powstańczej walczącej pod Książem, następnie dowodził oddziałem artylerii w bitwie pod Miłosławiem⁷³ oraz brał udział w bitwie pod Sokołowem⁷⁴; oddział w którym walczył został rozwiązany w Mogilnie. Za udział w powstaniu został uwięziony w twierdzy w Poznaniu, jednak na podstawie amnestii został stosunkowo szybko zwolniony.

Powrócił do pracy w rolnictwie, przez trzy lata przebywał w majątku w Wojnowie. W 1851 r. został powtórnie powołany do służby wojskowej. Po zwolnieniu z wojska objął w dzierżawę majątek kościelny w Winnogórze, a następnie dzierżawił wieś Nielęgowo w powiecie kościańskim. Jednocześnie pracował społecznie jako prezes kółek rolniczych w Naclawiu i Kielczewie. Był także jednym z aktywniejszych organizatorów wystawy rolniczej w Kościanie, uzyskując na ten cel nawet znaczne subwencje finansowe od władz pruskich. Za organizowanie w Wielkim Księstwie Poznańskim akcji pomocy społecznej na rzecz powstania styczniowego został ponownie aresztowany przez władze pruskie i spędził 15 miesięcy w więzieniach w Kościanie, Poznaniu i Berlinie.

Od 1869 r. dzierżawił majątek Góra w powiecie śremskim. W 1873 r. z jego inicjatywy powstał Bank Ludowy, w którym był prezesem rady nadzorczej. Bank po kilku latach działalności stał się ważną instytucją finansową dla miejscowych rolników, rzemieślników i kupców. Jednocześnie prowadził społeczną działalność w Towarzystwie Rolniczym i w Towarzystwie Pomocy Naukowej. Dzięki własnej pracy nabył majątek ziemski Łubowice w powiecie gnieźnieńskim. Położył szczególnie duże zasługi dla rozwoju szkolnictwa i oświaty ludowej. Zmarł w Łubowicach. Od 1853 r. żonaty z Agnieszką Wittig, następnie od 1858 r. z Antoniną Musielską, bezdzietny.

Zygmunt Węclewski (1824-1887), filolog klasyczny. Urodził się w Międzyrzeczu jako syn urzędnika sądowego Sylwestra i Tekli z Zakęskich, brat Kazimierza. Uczęszczał do Gimnazjum św. Marii Magdaleny i Gimnazjum Fryderyka Wilhelma w Po-

znaniu. W latach 1845-1848 studiował we Wrocławiu, gdzie od 1845 r. do 1847 r. był sekretarzem Towarzystwa Literacko-Słowińskiego. Następnie przez 14 lat był nauczycielem w Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu. W 1862 r. został powołany na wykładowcę Szkoły Głównej⁷⁵ w Warszawie, gdzie pracował do 1869 r. W tym czasie uzyskał doktorat na Uniwersytecie w Halle.

W 1871 r. powołany został na stanowisko profesora zwyczajnego Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, gdzie był pierwszym polskim profesorem katedry filologii klasycznej; w latach 1877-1878 był rektorem tejże uczelni. W 1873 r. został członkiem zwyczajnym Akademii Umiejętności⁷⁶ w Krakowie. Był żonaty z Władysławą Sławska, a po jej śmierci z Jadwigą Grabską. Z drugiego małżeństwa miał sześcioro dzieci, z których Tadeusz, doktor medycyny, miał również zainteresowania filologiczne.

W Poznaniu wydał drukiem m.in. *Słownik łacińsko-polski autorów klasycznych* (1851 r.), *Historię tragedii greckiej* (1859 r.), pisał wiersze łacińskie, tłumaczył utwory Babriosa⁷⁷ (1861 r.). W Warszawie opracował *Historię literatury greckiej od czasów Aleksandra Wielkiego* (1867 r.), *Słownik grecko-polski* (1868 r.) oraz *Historię literatury greckiej* (1867 r.), zajmował się też (1873-1882) przekładami tragedii greckich Ajschylosa⁷⁸, Sofoklesa⁷⁹ i Eurypidesa⁸⁰. Zapoczątkował badania nad twórczością polskich poetów humanistów, Klemensa Janickiego⁸¹ i Andrzeja Krzyckiego⁸². We Lwowie opublikował *Pamiętniki Jana Chryzostoma Paska*⁸³ (1877 r.) oraz *Kronikę książąt polskich* (*Chronica Principum Poloniae*) (1878 r.). W bibliotece uniwersyteckiej we Lwowie pozostało ok. 45 rękopisów jego prac. Zmarł we Lwowie, został pochowany na Cmentarzu Łyczakowskim.

Ludwik Wittchen (1871-1940), rolnik, działacz Związku Polaków w Niemczech. Urodził się w Pszczewie jako syn Franciszka i Nepomuceny z domu Mindzberg, właścicieli gospodarstwa rolnego i młyna wodnego, wywodzących się ze starej polskiej rodziny, która gospodarstwo to nabyła już w 1780 r. Po odziedziczeniu gospodarstwa zajmował się (razem z żoną Marią, córką rolnika z Szarcza) głównie rolnictwem.

Spośród mieszkańców wyróżniał się zaangażowaniem w działalność narodowo-patriotyczną. Był członkiem Rady Nadzorczej Banku Ludowego w Pszczewie, w 1925 r. został wybra-

ny na przewodniczącego Rady. W 1919 r. współorganizował plebiscyt ludowy na terenie gminy Pszczew oraz akcję protekcyjną przeciwko przyłączeniu Pszczewa i okolic do Rzeszy Niemieckiej. W 1923 r. założył w Pszczewie koło Związku Polaków w Niemczech. W okresie międzywojennym został wybrany przez mniejszość polską, jako jedyny jej przedstawiciel, na sejmik powiatowy w Międzyrzeczu.

W 1939 r. aresztowany przez Niemców i osadzony w obozie koncentracyjnym w Sachsenhausen, gdzie został stracony. Żonę Marię z czwórką dzieci wysiedlono z gospodarstwa, które zajął Niemiec, Werner Friedebach.

August Zeuschner (1820-1899), malarz, fotograf. Urodził się w Międzyrzeczu jako syn lekarza. Uczęszczał do szkoły realnej w rodzinnym mieście. W 1839 r. uczył się rysunku i malarstwa w Berlinie. Z czasem porzucił studia malarskie i zajął się fotografią. Około 1858 r. otworzył w Poznaniu zakład fotograficzny, działający do 1910 r. Pracowali w nim także jego bracia, Beniamin i Fryderyk. W 1864 r. zorganizowano filię zakładu w Berlinie. Zajmował się zwłaszcza fotografią portretową, wykonał m.in. liczne zdjęcia powstańców z 1863 r. oraz obiektów architektonicznych i dzieł rzemiosła artystycznego. Spośród prac malarskich znane są m.in. portrety wykonane dla poznańskiej loży masonskiej. Żonaty z Józefą (Zofią?) Schulz, miał szóstkę dzieci: Annę, Augusta, Wilhelma, Erwina, Klarę i Helenę. Zmarł w Poznaniu.

Przypisy

¹ Uchwała Nr XI-63-86 Woj. Rady Narodowej w Gorzowie Wlkp. z dnia 25 kwietnia 1986 r. Dz. Urz. Woj. Gorzowskiego Nr 9, poz. 105; Rozporządzenie Nr 22 Woj. Lubuskiego z dnia 15 listopada 2004 r. o zmianie rozporządzenia Nr 9 Woj. Gorzowskiego z dnia 25 czerwca 1998 r. w sprawie utworzenia Pszczewskiego Parku Krajobrazowego. Dz. Urz. Woj. Lubuskiego Nr 91, poz. 1358.

² Zespół Parków Krajobrazowych Województwa Lubuskiego, ul. Jagiellończyka 8, 66-400 Gorzów Wlkp., tel. 95 711 55 30, 95 711 55 34.

³ Zespół Parków Krajobrazowych Województwa Wielkopolskiego, pl. Wolności 18, 61-739 Poznań, tel. 61 655 46 50, 61 655 46 51.

⁴ Gazociąg tranzytowy Europa Zachodnia-Półwysep Jamal był budowany w latach 1995-1996 jako jedna z większych inwestycji w Europie. Jego łączna długość to około 4 tys. km; w Polsce ok. 680 km. Przez Park przechodzi rura o średnicy 1420 mm; ciśnienie płynącego w niej gazu ma ok. 8,4 MPa.

⁵ Przydatne adresy dla wędkarzy: Polski Związek Wędkarski Okręg w Gorzowie Wlkp., 66-400 Gorzów Wlkp., ul. Kardynała Stefana Wyszyńskiego 28/30, tel. 95 720 61 30, 95 722 34 02.

⁶ Nadleśnictwo Trzciel, ul. Świerczewskiego 18, 66-320 Trzciel, tel. 95 742 86 11, 95 742 86 12.

⁷ Leśnictwo Jasieniec, Bieleń 9, 66-320 Trzciel, tel. 95 743 39 63. Z kwatery Ośrodka Hodowli Zwierzyny w Leśnictwie Jasieniec oprócz amatorów myślistwa i wędkarstwa mogą korzystać także fotografowie przyrody, turyści i wczasowicze. Kontakt: 95 742 86 20; 95 742 86 11, 660 755 134.

⁸ Nadleśnictwo Bolewice, ul. Świebodzińska 9, 64-305 Bolewice, tel. 61 441 17 66.

⁹ Ekotyp to forma w obrębie gatunku (np. drzew) tworząca populację posiadającą zestaw cech charakterystycznych dla danego środowiska, wykształcony w wyniku ewolucji. Cechy wyróżniające ekotyp wykształcają się w szczególności pod wpływem klinowej zmienności środowiska, która powoduje

dostosowanie populacji do lokalnych warunków siedliskowych. Ekotypy tego samego gatunku mogą różnić się w niewielkim stopniu morfologicznie, przy czym różnice te mają przeważnie podłoże genetyczne i są dziedziczne. Część różnic morfologicznych ekotypów jest wynikiem specyficznego oddziaływania środowiska i nie podlega dziedziczeniu.

¹⁰ Nadleśnictwo Międzyrzecz, ul. Poznańska 38, 66-300 Międzyrzecz, tel. 95 741 23 66.

¹¹ Nadleśnictwo Międzychód, Przedlesie 12, 64-400 Międzychód, tel. 95 748 20 91.

¹² Klasa I: 1-20 lat, klasa II: 21-40 lat, klasa III: 41-60 lat.

¹³ Do dzisiaj w Wielkopolsce, podając lokalizację gospodarstw znajdujących się na obszarze dawnych osad olęderskich, potocznie mówi się „na hubach”.

¹⁴ Związek Polaków był główną organizacją ludności polskiej w Republice Weimarskiej i III Rzeszy. Założony został w 1922 r. w Berlinie jako prawna reprezentacja interesów obywateli niemieckich pochodzenia polskiego i ich stowarzyszeń, w celu obrony praw narodowych. Symbolem Związku było Rodło – graficzny znak przedstawiający stylizowany bieg Wisły z zaznaczonym Krakowem i oznaczający łączność Polaków z Niemcami; przeciwstawiany był swastyce.

¹⁵ Sukno to tkanina wełniana, zgrzebna, powierzchnio-wo spiłniana, drapana i strzyżona, przeznaczona na płaszcze służb mundurowych. Wytwarzana jest najczęściej z czystej (100%) przędzy wełnianej zgrzebnej, barwionej w surowcu. Tkanina wykonywana jest najczęściej w splocie płóciennym, a osnowa i wątek z takiej samej przędzy.

¹⁶ Fryderyk I Barbarossa, Fryderyk I Rudobrody z dynastii Hohenstaufów (ok. 1120-1190), król niemiecki od 1152 r., cesarz rzymsko-niemiecki od 1155 r., w latach 1154-1186 król Włoch. W 1157 r. podjął wyprawę na Polskę w obronie praw wygnanego seniora Władysława II Wygnania (1105-1159) i zmusił jego następcę, Bolesława IV Kędzierzawego (ok. 1121-1173), do złożenia hołdu w Krzyszkowie, uznając jednocześnie jego władzę jako księcia zwierzchniego w Polsce.

¹⁷ Leopold I Habsburg (1640-1705), król Węgier od 1655 r., król Czech od 1656 r., arcyksiążę Austrii od 1657 r. oraz król Niemiec i cesarz rzymsko-niemiecki od 1658 r.

¹⁸ II wojna północna toczyła się w latach 1655-1660 pomiędzy Szwecją sprzymierzoną przejściowo z Brandenburgią,

Siedmiogrodem i księciem Januszem Radziwiłłem (1612-1655), a Polską (potop szwedzki) i później także Austrią, Danią, Holandią i Brandenburgią.

¹⁹ Florian Stablewski (1841-1906), arcybiskup poznański i gnieźnieński i prymas Polski w latach 1891-1906, poseł do sejmiku pruskiego.

²⁰ Hińcza z Rogowa herbu Dziadosza, rycerz żyjący na przełomie XIV i XV w., kasztelan rozpierski i podskarbi Królestwa Polskiego. W 1410 r. w czasie bitwy pod Grunwaldem był członkiem straży królewskiej. Do historii przeszedł także jako adorator Zofii Holszańskiej, ostatniej żony króla Władysława II Jagiełły (ukazał to telewizyjny serial historyczno-biograficzny z 1988 r. *Królewskie sny* w reżyserii Grzegorza Warchoła o ostatnich latach panowania króla Władysława II Jagiełły). Zofia (Sonka) Holszańska herbu Hippocentaurus, Zofija Alšėniškė (ok. 1405-1461), księżniczka litewska, królowa Polski od 1424 r., od 1422 r. czwarta i ostatnia żona króla Władysława II Jagiełły (ok. 1362-1434). Zainicjowała pierwsze tłumaczenie Biblii na język polski (*Biblia królowej Zofii*). W 1427 r. królowa została oskarżona o zdradę małżeńską, m.in. z Hińczą z Rogowa. Oskarżenia zostały oddalone po złożeniu przez królową przysięgi oczyszczającej.

²¹ Teodor Kazimierz książę Czartoryski (1704-1768), biskup poznański.

²² Pięciu Braci Męczenników, Pierwsi Męczennicy Polski, Pięciu Świętych Braci Międzyrzeckich – Benedykt z Pereum i Jan z Wenecji (włoscy benedyktyni), Izaak i Mateusz (słowiańscy nowicjusze i rodzeni bracia) oraz Krystyn (polski służący). Bracia zostali zamordowani w nocy z 10 na 11 listopada 1003 r. w napadzie rabunkowym. Celem rabunku było najprawdopodobniej srebro przekazane klasztorowi przez Bolesława Chrobrego. Męczennicy byli Braciami Międzyrzeckimi – mieszkańcami pierwszego opactwa benedyktyńskiego ufundowanego przez Bolesława Chrobrego. Kult męczenników rozpoczął się wkrótce po ich śmierci i podtrzymywany był przez klasztor międzyrzecki, zakon benedyktynów oraz kamedułów. Rok po śmierci zostali uznani za męczenników przez papieża Jana XVIII (Phasianus, Giovanni Fasano; papież od stycznia 1004 r. do lipca 1009 r.). Trumny ze zwłokami Braci przeniesiono najpierw do katedry w Gnieźnie, ale już w 1038 r. wywiózł je z Polski czeski książę Brzetysław I (1002-1055). Święci Bracia są patronem diecezji zielonogórsko-gorzowskiej.

²³ Henryk II (937-1024), król niemiecki od 1002 r., cesarz rzymski w latach 1014-1024. Ostatni król niemiecki z saskiej dynastii Ludolfingów.

²⁴ Piastowie śląscy to linia dynastii Piastów zapoczątkowana przez syna Krzywoustego, Władysława Wygnańca, panującego w licznych księstwach śląskich w latach 1138-1675. Ostatnim księciem śląskim z rodu Piastów, a także z całej dynastii, był Jerzy IV Wilhelm książę Brzegu, Wołowa i Legnicy. Ostatnim męskim przedstawicielem dynastii Piastów był Ferdynand II baron von und zu Hohenstein z linii Piastów cieszyńskich.

²⁵ Maciej Korwin, Hunyadi Mátyás, zwany Sprawiedliwym (Igazságos) (1443-1490), od 1458 r. król Węgier i od 1469 r. król Czech.

²⁶ Jan II Szalony (Zły, Dziki, Okrutny) żagański (1435-1504), książę m.in. w Żaganiu i Głogowie.

²⁷ Stefan Czarniecki herbu Łódzia (ok. 1599-1665), hetman polny koronny. Najbardziej znany z prowadzenia wojny partyzanckiej przeciw wojskom Karola X Gustawa w czasie potopu szwedzkiego.

²⁸ Karol XII (1682-1718), król Szwecji od 1697 r. z niemieckiej dynastii Wittelsbachów, książę Palatynatu-Zweibrücken. Wybitny dowódca wojskowy, podczas III wojny północnej (wielkiej wojny północnej) w latach 1700-1721 wielokrotnie zwyciężał z przeważającymi wojskami koalicji Rosji, Saksonii, Danii i Polski. Polska formalnie pozostawała neutralna aż do 1704 r., jednak znaczna część walk toczyła się na jej terytorium i jej kosztem już od 1700 r.

²⁹ Piotr I Aleksiejewicz Wielki z dynastii Romanowów (1672-1725), od 1682 r. car Rosji, wielki reformator państwa.

³⁰ Fryderyk Wilhelm II, Friedrich Wilhelm II von Hohenzollern (1744-1797), król pruski i elektor brandenburski (jako Fryderyk Wilhelm III), bratanek Fryderyka II Wielkiego i jego następca od 1786 r.

³¹ Międzyrzecki Rejon Umocniony (MRU), Ostwall, lub Festungsfront im Oder-Warthe Bogen (FFOWB lub OWB) – polska nazwa: Umocniony Łuk Odry i Warty, to system umocnień stworzony przez Niemców w latach 1934-1944 dla ochrony wschodniej granicy (Bramy Lubuskiej i przedmościa odrzańskiego). W skład systemu, ciągnącego się od okolic Skwierzyny przez okolice Międzyrzecza (Kaławę, Wysoką, Boryszyn) na południe aż do Odry, wchodzi m.in. jedno z największych podzie-

mi fortyfikacyjnych świata. Sieć podziemnych korytarzy posiada łączną długość około 30 km. Podziemia odcinka centralnego MRU są obecnie rezerwatem nietoperzy (Nietoperek).

³² Hitlerjugend była młodzieżową organizacją partii nazistowskiej (Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników, NSDAP), zorganizowana na wzór paramilitarny w 1922 r. jako przybudówka partyjnych oddziałów szturmowych (bojówek).

³³ Jan II herbu Nałęcz, zwany Gerbicz (ok. 1240-1297), biskup poznański.

³⁴ Andrzej Zaremba z Czermina herbu Zaremba (zm. 1317 lub 1318 r.), biskup poznański.

³⁵ Andrzej z Bnina (1396-1479), biskup poznański.

³⁶ Friedrich Ludwig książę Hohenlohe-Ingelfingen (1746-1818), generał armii pruskiej, jeden z najpopularniejszych dowódców okresu napoleońskiego.

³⁷ Andrzej Szołdrski herbu Łódzia (1583?-1650), biskup kijowski, przemyski i od 1635 r. poznański. Był pomysłodawcą i sponsorem odbudowy katedry poznańskiej po pożarze w 1622 r., który zniszczył helmy wież i dachy.

³⁸ Paweł VI (Paulus VI), właściwie Giovanni Battista Montini (1897-1978), arcybiskup Mediolanu w latach 1954-1963, papież w okresie 21 czerwca 1963 r. do 6 sierpnia 1978 r., Sługa Boży Kościoła katolickiego.

³⁹ Henryk IV Wierny (Żagański) (1291-1292), książę głogowski i żagański. Tytułował się Dziedzicem Królestwa Polskiego (*Heres Regni Poloniae*).

⁴⁰ Przemko (Przemysław, Przemek) (II) głogowski (pomiędzy 1300 a 1308 – 1331), książę głogowski i żagański.

⁴¹ Otton III z dynastii Ludolfingów (980-1002), od 983 r. król Niemiec, od 996 r. cesarz rzymsko-niemiecki. W 1000 r. odbył pielgrzymkę do grobu św. Wojciecha w Gnieźnie.

⁴² Aktualnie na złożach Lubiatów-Sowia Góra i Międzychód łącznie udokumentowano: 5,5 mln ton zasobów wydobywalnych ropy naftowej, 0,8 mln ton zasobów wydobywanych kondensatu i 14 mld m³ zasobów wydobywalnych gazu ziemnego.

⁴³ Adam Konarski herbu Abdank (1526-1574), biskup poznański, dyplomata.

⁴⁴ Celem tajnego Towarzystwa Tomasza Zana było „rozbudzanie i pielęgnowanie u młodzieży miłości i poczucia obowiązku względem Ojczyzny. Danie do jej usług ludzi gorących,

ofiarnych, do najtrudniejszych prac obywatelskich gotowych, a w razie potrzeby do świętej walki orężnej o niepodległość Polski”.

⁴⁵ Towarzystwo Literacko-Słowiańskie zostało założone w 1836 r. na Uniwersytecie Wrocławskim przez Jana Ewangelista Purkyněgo (1787-1869), przedstawiciela czeskiego odrodzenia narodowego, wybitnego anatoma, fizjologa i lingwisty, znawcy m.in. języka łużyckiego. Zadaniem towarzystwa było badanie i popularyzacja języków oraz literatur słowiańskich, zwłaszcza języka polskiego. Towarzystwo rozwiązano w 1886 r. w trakcie likwidacji przez niemieckie ministerstwo oświaty wszystkich polskich uniwersyteckich organizacji studenckich, pod zarzutem prowadzenia działalności politycznej.

⁴⁶ Towarzystwo Naukowej Pomocy dla Młodzieży Wielkiego Księstwa Poznańskiego (od 1861 r. im. Karola Marcinkowskiego) było pierwszą na ziemiach polskich organizacją społeczno-edukacyjną działającą jako instytucja stypendialna organizująca pomoc finansową dla zdolnej, ale ubogiej młodzieży polskiej szkół średnich i wyższych z terenu Wielkopolski. Założone zostało w 1841 r. przez lekarza, społecznika i filantropa Karola Marcinkowskiego (1800-1846) oraz ziemianina, działacza społeczno-politycznego Macieja Mielżyńskiego (1799-1870); działało do 1939 r. Fundusze Towarzystwa pochodziły od ziemian, inteligencji i duchowieństwa.

⁴⁷ Mieczysław Ledóchowski, właściwie Mieczysław Halka-Ledóchowski herbu Szaława (1822-1902), metropolita poznańsko-gnieźnieński, kardynał, prymas Polski.

⁴⁸ Juliusz Dinder (1830-1890), arcybiskup poznańsko-gnieźnieński pochodzenia niemieckiego.

⁴⁹ Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk (PTPN), początkowo Towarzystwo Przyjaciół Nauk Poznańskie, to założona w 1857 r. organizacja naukowa tworząca korporację na prawach stowarzyszenia. Powstanie Towarzystwa było bardzo ważnym elementem w walce o zachowanie polskości na terenie zaboru pruskiego, zgodnie z dewizą *Unguibus et Rostro* (Pazurami i Dziobem). Stało się centrum kulturalnym, naukowym i muzealnym dbającym o rozwój kultury narodowej w Wielkopolsce.

⁵⁰ Piotr Wawrzyniak (1849-1910), ksiądz, działacz oświatowy, gospodarczy i społeczny, patron Związku Spółek Zarobkowych i Gospodarczych.

⁵¹ Seweryn Mielżyński herbu Nowina (1805-1872), działacz polityczny, malarz, kolekcjoner dzieł sztuki, uczestnik powstania listopadowego i powstania poznańskiego w okresie Wiosny Ludów. W 1872 r. założył Towarzystwo Oświaty Ludowej. Był fundatorem gmachu Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. W swojej siedzibie w Miłosławiu stworzył ośrodek życia kulturalnego. Odznaczony Krzyżem Złotym Orderu Virtuti Militari.

⁵² Ewaryst Estkowski (1820-1856), pedagog, działacz oświatowy, inicjator powstałego w Poznaniu w 1848 r. pierwszego w Polsce Towarzystwa Pedagogicznego, wydawca pierwszego czasopisma pedagogicznego w języku polskim „Szkoła polska” oraz pism „Szkółka dla dzieci” i „Szkółka dla młodzieży”.

⁵³ Pius IX, właściwie Giovanni Ferretti (1792-1878), papież od 1846 r. Potępiał ruchy narodowowyzwoleńcze, m.in. Wiosnę Ludów i powstanie styczniowe oraz wszelkie liberalne doktryny społeczne i działania polityczne.

⁵⁴ Reichsbank, czyli Centralny Bank Rzeszy, został założony w 1876 r., wkrótce po zjednoczeniu Niemiec i powstaniu Cesarstwa Niemieckiego. Bank powstał na miejsce Centralnego Banku Prus. Przed zjednoczeniem się Niemiec w 1871 r. istniało 31 głównych banków, z których każdy emitował własną walutę. Reichsbank emitował silną walutę (markę), która jednak po I wojnie światowej na skutek katastrofalnej sytuacji gospodarczej Niemiec zaczęła słabnąć. Najniższą wartość osiągnęła na przełomie lat 1922/1923 (hiperinflacja). Po reformach walutowych w 1924 r. Reichsbank zaczął emitować nową walutę (Reichsmark), która istniała, podobnie jak Reichsbank, do 1948 r.

⁵⁵ Fryderyk Wilhelm IV (1795-1861), od 1840 r. król Prus z dynastii Hohenzollernów.

⁵⁶ August III (Sas) (1696-1763), w latach 1733-1763 król Polski i wielki książę litewski oraz jako Fryderyk August II elektor saski, z dynastii Wettynów. Był wielkim znawcą i mecenasem sztuki, zwłaszcza malarstwa. Wiele uwagi poświęcał głównie własnemu wystawnemu życiu i powiększaniu bogactwa swojego drezdeńskiego dworu. W Rzeczypospolitej przebywał bardzo rzadko, odbywając tylko rady senatu i podpisując dokumenty we Wschowie, dokąd mu było najbliżej z elektoratu, do którego szybko wracał.

⁵⁷ Była to wojna Prus o sukcesję austriacką. Występując jako sojusznik Austrii, wojska pruskie przekroczyły granicę, zajmu-

jąc w 1741 r. niemal cały austriacki Śląsk, będący wówczas jedną z najbardziej rozwiniętych prowincji Korony Czeskiej.

⁵⁸ Fryderyk II Wielki (1712-1786), król Prus w latach 1740-1786 z dynastii Hohenzollernów, pod którego rządami Prusy stały się jednym z najpotężniejszych państw w Europie.

⁵⁹ Anna Amalia Pruska (1723-1787), księżniczka pruska, siostra króla Fryderyka II Wielkiego i Wilhelminy Pruskiej (1709-1758). Była wszechstronnie wykształcona i bardzo utalentowana jako kompozytorka.

⁶⁰ Johann Wilhelm Ludwig Gleim (1719-1803), poeta niemiecki.

⁶¹ Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832), najwybitniejszy niemiecki poeta okresu romantyzmu i jeden z najbardziej znaczących w skali światowej, dramaturg, prozaik, uczony, polityk, mason. Był znawcą wielu dziedzin wiedzy i sztuki. Usiłował powiązać wzajemnie nauki przyrodnicze, filozofię, politykę i poezję. Niezależnie od twórczości literackiej z dużym zaangażowaniem prowadził badania w dziedzinie botaniki, geologii, chemii i optyki.

⁶² Caroline Louise von Klencke (1750-1802), niemiecka poetka i dramaturg, córka Anny Louisy Karsch.

⁶³ Helmine von Chézy, Wilhelmina von Klencke (1783-1856), niemiecka poetka, dziennikarka i dramaturg, córka Caroline Louisy von Klencke i wnuczka Anny Louisy Karsch. Autorka libretta do heroicznej romantycznej opery Carla Marii von Webera (1786-1826) *Euryanthe* oraz sztuki scenicznej *Rosamunde*, do której Franz Schubert (1797-1828) napisał muzykę z sopranową partią solową, chórem i orkiestrą.

⁶⁴ Fundacja Gospodarki Niemiec im. Adolfa Hitlera została założona w 1933 r. przez Zrzeszenie Niemieckich Pracodawców i Zjednoczenie Przemysłu Rzeszy Niemieckiej w celu finansowania działalności partii nazistowskiej (Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników, NSDAP).

⁶⁵ Superintendent to duchowny protestancki sprawujący władzę nadzorczą w stosunku do pastorów określonego obszaru (superintendentury). Ze względu na rangę i obowiązki oraz ze względu na wielkość podlegającego mu terytorium tytuł superintendenta stanowi odpowiednik tytułu rzymskokatolickiego biskupa diecezjalnego, względnie dziekana kierującego dekanatem.

⁶⁶ Księstwo Kurlandii i Semigalii było lennym księstwem I Rzeczypospolitej (Rzeczypospolitej Obojga Narodów), powsta-

łym w 1561 r. po sekularyzowaniu zakonów kawalerów mieczowych. Księstwo położone było na terenie dzisiejszej południowo-zachodniej Lotwy.

⁶⁷ Johann Heinrich Samuel Kiepert (1818-1899), niemiecki geograf i kartograf. Po powrocie z odbytej w latach 1841-1842 wyprawy na Bliski Wschód wydał atlas *Karte von Kleinasien und Türkisch Armenie* oraz pamiętnik dokumentujący powstanie tego atlasu. Wyniki tej wyprawy częściowo wykorzystali także w latach późniejszych zoolog i entomolog Hermann Carl Conrad Burmeister (1807-1892) oraz twórca nowoczesnej geografii i podróżnik Alexander von Humboldt (1769-1859).

⁶⁸ Operacja Weller I wykonana została w ramach opracowanego w kwietniu 1943 r. planu przerzutów na sezon operacyjny Riposta (sierpień 1943 – lipiec 1944), przewidującego dostarczenie do kraju grup przeszkolonych spadochroniarzy, przesylek finansowych oraz zaopatrzenia bojowego. W Riposcie wystartowało 381 samolotów, z tego 205 (w tym 131 z polskimi załogami) wykonało zadanie. Stracono 16 maszyn i załóg, wysłano 146 spadochroniarzy i 265 ton sprzętu bojowego. Placówki odebrały ok. 250 ton zaopatrzenia oraz 15,9 mln dolarów papierowych i 161 tys. dolarów w złocie, ok. 7 mln marek, 1,6 tys. funtów brytyjskich w złocie oraz 40,5 mln tzw. młynarek – banknotów emitowanych w Generalnym Gubernatorstwie. Stracono tylko ok. 7% dolarów papierowych i 2% marek.

⁶⁹ Zbyszko Cyganiewicz, właściwie Jan Stanisław Cyganiewicz, pseudonim Zbyszko I (1880-1967), zapaśnik o międzynarodowej sławie zarówno w walce klasycznej (francuskiej), jak i wolnoamerykańskiej. Jego największymi sukcesami sportowymi były trzykrotne tytuły zawodowego mistrza świata w zapasach klasycznych w Paryżu (1906 r.) i w Nowym Jorku (lata 1921 i 1922) oraz mistrzostwo świata w wolnoamerykance w Filadelfii (1925 r.). Historię swojego życia i kariery sportowej opisał w książce *Na ringach całego świata* (1937 r.).

⁷⁰ Teodor Sztekker (1898-1934) to jeden z najsłynniejszych zawodowych zapaśników okresu międzywojennego. Walczył w stylu klasycznym, rzadko wolnoamerykańskim. W latach 1923-1925 stoczył 32 zwycięskie walki w USA i Kanadzie, w Warszawie został mistrzem Europy (1927 r.), w tym samym roku zdobył główną nagrodę i mistrzowski tytuł na I Międzynarodowej Olimpiadzie Zawodowych Atletów w Berlinie, we Wrocławiu sięgnął po międzynarodowe mistrzostwo Niemiec

(1929 r.), natomiast w Budapeszcie (1930 r.) i w Wiedniu (1932 r.) został mistrzem świata.

⁷¹ Wolna amerykanka (chwytaj, jak możesz chwycić) to popularne określenie walk zapaśniczych, w których wszystkie chwytty są dozwolone, z wyjątkiem uderzeń i chwytów zagrażających życiu.

⁷² Ludwik Adam Mierosławski (1814-1878), generał, pisarz i poeta, działacz polityczny i narodowościowy, historyk wojskowości. Dowodził polskimi oddziałami powstańczymi m.in. w bitwie pod Miłosławiem.

⁷³ Bitwa pod Miłosławiem, największa zwycięska bitwa w czasie powstania wielkopolskiego w 1848 r. (odbyła się 30 kwietnia).

⁷⁴ Bitwa pod Sokołowem, zwycięskie starcie zbrojne pomiędzy powstańcami wielkopolskimi a oddziałami pruskimi stoczone 2 maja 1848 r. w czasie powstania wielkopolskiego Wiosny Ludów. Jeszcze jesienią 1848 r. w Sokołowie wzniesiono pomnik nad zbiorowym grobem powstańców. Później wzniesiono także kopiec, na którym do dziś stoi pomnik. Bitwę upamiętnia też krótka lokalna *Pieśń o 1848 roku*.

⁷⁵ Szkoła Główna (Szkoła Główna Warszawska), założona w 1862 r. wyższa uczelnia o charakterze uniwersyteckim; działalność uczelni zakończyło jej przekształcenie w 1869 r. w Cesarski Uniwersytet Warszawski z rosyjskim językiem wykładowym.

⁷⁶ Akademia Umiejętności, utworzona w 1872 r. w Krakowie polska instytucja naukowa, powstała z działającego od 1815 r. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego. W 1918 r. przekształcona w Polską Akademię Umiejętności.

⁷⁷ Babrios (Babrius) bajkopisarz grecki, pochodzenia prawdopodobnie rzymskiego, żyjący na przełomie I i II w., osiadły w Syrii.

⁷⁸ Ajschylos (525 p.n.e.-456 p.n.e.), tragik starożytnej Grecji, powszechnie uważany za rzeczywistego twórcę tragedii greckiej.

⁷⁹ Sofokles (ok. 496 p.n.e.-406 p.n.e.), tragik starożytnej Grecji, polityk, kapłan, dowódca wojskowy.

⁸⁰ Eurypides (ok. 480 p.n.e.-406 p.n.e.), dramaturg starożytnej Grecji.

⁸¹ Klemens Janicki, Ianicius (1516-1543), humanista okresu odrodzenia, polski poeta piszący w języku łacińskim.

⁸² Andrzej Krzycki, Cricius, herbu Kotwicz (1482-1537), arcybiskup gnieźnieński i prymas Polski, polityk, mecenas sztuki i humanista, polski poeta piszący w języku łacińskim, sekretarz polskiej królowej Bony Sforzy d'Aragony (1494-1557).

⁸³ Jan Chryzostom Pasek herbu Doliwa (ok. 1636-1701), polski pamiętnikarz epoki baroku.

Polecana literatura krajoznawcza

- Anders P., *Jeziora Wolsztyńsko-Zbąszyńskie*, Warszawa 1989.
- Anders P., *Miejsca pamięci Powstania Wielkopolskiego*, Poznań 2010.
- Borkowski K., *Wielkopolskie drzewa*, Poznań 2009.
- Chmielewski A., *Mapa turystyczno-wędkarska Gminy Międzyrzecz*, Międzyrzecz-Gorzów Wielkopolski 2007.
- Chmielewski A., *Na ryby w okolicy Międzyrzecza. Przewodnik wędkarsko-turystyczny*, Międzyrzecz-Gorzów Wielkopolski 2007.
- Chmielewski A., *Przyroda Gminy Międzyrzecz*, Międzyrzecz 2006.
- EUROREGION Pro Europa Viadrina. *Mapa turystyczna. Skala 1:150 000*, Zielona Góra 2008.
- Gralec W., *Rzeka Obra – szlak kajakowy. Przewodnik turystyczny*, Skwierzyna-Bledzew-Międzyrzecz-Pszczew-Trzciel-Zbąszyń 2010.
- Hałuszczak P., *Zarys dziejów parafii św. Marii Magdaleny w Pszczewie*, Pszczew 2010.
- Hensel W., *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Poznań 1950-1995.
- Jańczak J. (red.), *Atlas jezior Polski*, t. I, Poznań 1996.
- Jasiński M. (red.), *Pszczew. Oblicza małej ojczyzny*, Pszczew 2005.
- Jermaczek A., Rudawski Wł., *Pszczewski Park Krajobrazowy*, Świebodzin 1993.
- Jermaczek A., Rudawski Wł., *Rezerwat Jezioro Wielkie*, Świebodzin 1993.
- Klessa L., Agapow L., Piekarska A., Grochowska A., Grochowski P., Raginia P., *Przyroda województwa gorzowskiego. Życie jezior*, Gorzów Wielkopolski 1996.
- Kowalski St., *Zabytki środkowego Nadodrza*, Zielona Góra 1976.
- Krajniak J.J., *Pojezierze Międzyrzeckie – mały atlas jezior. Międzyrzecz* 2010.
- Krajniak J.J., *Ziemia Międzyrzecka – kraina lasów i jezior. Międzyrzecz* 2004.
- Król St. (red.), *Przyroda województwa gorzowskiego, Gorzów Wielkopolski* 1994.
- Kucharski B., *Ziemia gorzowska – szlaki piesze*, Poznań 1981.
- Kucharski B., Małusiewicz P., *Ziemia Lubuska – przewodnik*, Warszawa 1996.
- Leśny Fr., *Policko*, Pszczew 2008.
- Leśny Fr., *Pszczew i okolice*, Pszczew 2007.
- Leśny Fr., *Pszczewianie spod znaku Rodła*, Pszczew 2006.

Leśny Fr., *Silna*, Pszczew 2009.

Lewczuk L., Skaziński Bł. (red.), *Zabytki północnej części województwa lubuskiego*, Gorzów Wielkopolski-Zielona Góra 2004.

Lęcki Wł. (red.), *202 x Wielkopolska*, Poznań 2008.

Lęcki Wł. (red.), *Kanon Krajoznawczy Województwa Wielkopolskiego*, Poznań 2010.

Lęcki Wł., *Pojezierze Międzychodzko-Sierakowskie. Przewodnik*, Poznań 2010.

Lęcki Wł. (red.), *Przyroda Wielkopolski*, Poznań 2007.

Lęcki Wł. (red.), *Wielkopolska. Słownik krajoznawczy*, Poznań 1981.

Migdał P. (red.), *Powiat międzyszycki na przestrzeni dziejów*, Międzyrzecz 2008.

Nizioł A., *Krzyże i kapliczki przydrożne. Gmina Międzychód*, Międzychód 2010.

Pańczuk W., Pańczuk Cz., Rudawski Wł., *Ścieżka przyrodnicza Trzciel – Łysa Góra w Pszczewskim Parku Krajobrazowym*, Trzciel 1997.

Pojezierze Lubuskie. Od Łagowa do Pniew. Skala 1:80 000, Warszawa 1998.

Pojezierze Międzychodzko-Sierakowskie. Mapa turystyczna. Skala 1:75 000, Poznań 1996.

Powiat Międzyrzecz. Mapa turystyczno-administracyjna. Skala 1:75 000, Zielona Góra 2002.

Powiat Międzyrzecz na rowerze lub pieszo. Mapa turystyczna. Skala 1:75 000, Zielona Góra 2003.

Schubert T. (red.), *Gmina Pszczew i Pszczewski Park Krajobrazowy w obliczu europejskiej sieci ochrony przyrody Natura 2000*, Pszczew 2007.

Schubert T., Żaguń W. (red.), *O olędach z Nowej Silnej i Pąchów*, Pszczew 2007.

Strzyżewski W., Tureczek M., *Międzyrzecz – dzieje miasta*, Międzyrzecz 2009.

Szalała J., *Leśna ścieżka przyrodniczo-edukacyjna „Wokół pszczewskiej Góry Wysokiej”*, Nadleśnictwo Trzciel, Leśnictwo Pszczew 2010.

Szpotkowski K.P., *Kraina Tajemnic. Pszczewski Park Krajobrazowy*, Pszczew-Bydgoszcz 2011.

Ścieżka rowerowa. Szlak Powstań Narodowych 1769-1919. Powiat międzychodzki, Międzychód 2010.

Tureczek M. (red.), *Trzciel – studia z dziejów miasta*, Międzyrzecz 2009.

Wielkopolskie Parki Krajobrazowe. Pszczewski Park Krajobrazowy, PFS Pal Film Studio 2009.

Zysnarski J., *Słownik gorzowski*, Gorzów Wielkopolski 1988-2004.

Żarna St., *Dzieje Parafii pw. Świętego Wojciecha Bp. M. w Stokach*, Międzychód 1997.

Żarna St., *Dzieje parafii pw. Wniebowzięcia NMP w Łowyniu*, Międzychód 1998.

Spis treści

Wstęp / 5

Część ogólna / 9

Zasięg terytorialny i układ przewodnika / 9

Co to jest park krajobrazowy? / 9

Położenie i granice / 14

Krajobraz, budowa geologiczna, gleby / 18

Klimat / 27

Wody powierzchniowe / 29

Lasy, zadrzewienia i parki / 41

Rośliny i grzyby / 53

Zwierzęta / 56

Formy ochrony przyrody / 66

Z dziejów – walory kulturowe / 83

Wybrane miejscowości w Parku i okolicy / 99

Szlaki turystyczne / 205

Ścieżki przyrodnicze / 241

Ludzie związani z Parkiem i jego okolicami / 261

Przypisy / 283

Polecana literatura krajoznawcza / 295

Publikacje z serii Wielkopolska Biblioteka Krajoznawcza prezentują przeszłość i współczesność Wielkopolski oraz jej walory krajoznawcze. W ramach serii ukazują się przewodniki, monografie krajoznawcze miejscowości, regionów lub parków, opracowania na temat najcenniejszych obiektów, opisy śladów ważnych wydarzeń i wybitnych postaci związanych z Wielkopolską.

Polecamy:

- Nr 22 *Szlakiem Wiosny Ludów* (1998)
- Nr 30 *Puszcza Zielonka* wyd. II (2004)
- Nr 32 *Powiat wolsztyński* wyd. II (2005)
- Nr 33 *Rogaliński Park Krajobrazowy* (2005)
- Nr 34 *Jarocin* (2007)
- Nr 35 *Park Krajobrazowy im. gen. Dezyderego Chłapowskiego* (2007)
- Nr 36 *Lednicki Park Krajobrazowy* (2007)
- Nr 37 *Park Krajobrazowy Promno* (2008)
- Nr 38 *Żerkowsko-Czeszewski Park Krajobrazowy* (2009)
- Nr 39 *Przemęcki Park Krajobrazowy* (2010)
- Nr 40 *Powidzki Park Krajobrazowy* (2010)

WOJEWÓDZKA BIBLIOTEKA
PUBLICZNA W POZNANIU

ISBN
ŁĘCZYCA - 144753

000-144753-00-0